

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

АЛМАНАХ

БЪЛГАРСКА УКРАИНИСТИКА

БРОЙ 5
СОФИЯ 2015

Редакционен съвет:

Лидия Терзийска (София), Албена Стаменова (София), Олена Чмир (Киев), Валентин Гешев (София), Маргарита Младенова (София), Олга Албул (Лвов), Райна Камберова (София), Олга Сорока (София), Владимир Колев (София), Павлина Мартинова-Иванова (София)

Главен редактор:

Райна Камберова

Редактори на броя:

Владимир Колев

Павлина Мартинова-Иванова

Диляна Денчева

Свитлана Винниченко

За контакти:

E-mail: info@bgukrainistika.com

Дизайн на корицата: Неда Василева

Международният стандартен номер за продължаващи издания на алманаха е ISSN 1314-572X.

Съставителството, редакцията и издаването на алманах „Българска украинистика“ са част от проекта „Българска виртуална украинистика“ на Софийския университет „Свети Климент Охридски“.

АЛМАНАХ „БЪЛГАРСКА УКРАИНИСТИКА“

Алманахът „Българска украинистика“ е електронно издание на официалния сайт на профил Украинистика, част от едноименния проект, финансиран от НИД на Софийския университет „Свети Климент Охридски“, който представя веднъж годишно научни публикации в областта на хуманитаристиката и в частност на украинистиката.

Алманахът публикува научни статии, обзори, рецензии на научни издания и информация за научни конференции, както на утвърдени български, украински и чужди учени, така и на студенти-дипломанти и докторанти, представящи цялостни дипломни работи, дисертации или отделни части от тях.

Редакторският екип има за цел да представи новостите в украинистиката и в славистиката, да обедини учените и преподавателите от други области, чиито изследвания могат да попаднат в по-общото поле на украинистиката.

Научна проблематика

Основните проблеми, на които дава публичност и за които създава дискусийна научна среда алманахът, са:

- езиковедски изследвания;
- литературоведски изследвания;
- фолклористични и етнографски изследвания;
- исторически изследвания;
- социологически и културоложки изследвания;

Рубрики

„Българска украинистика“ ще представя материали, подредени в следните рубрики, които могат да не се появяват във всеки брой:

- Статии
- Проекти
- Обзори и рецензии
- Защитени дипломни работи, дисертации и тези
- Личности, събития и кариери

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи	6
-------------------	---

Езикознание:

Албена Стаменова – История формироваия названий украинской народности и языка.....	7
--	---

Стефан Узунов – Езикова ситуация в Украина в сферата на образованието.....	17
--	----

Райна Камберова – Медийни примери за реч на омразата в руските медии, свързани със събитията в Украина от 2014 година.....	25
--	----

Ewa Siatkowska – Majdan, czyli ile treści kryją dzieje jednego słowa.....	34
---	----

Ольга Албул, Ольга Сорока – Наслідки іншомовних впливів у болгарській мові (фонологічний аспект)	48
--	----

Оксана Костюшко – Тематичні словники в українській лексикографії: історія та сучасність... ..	53
---	----

Олга Сорока – Българско-украинската и украинско-българската лексикография от началото на ХХІ век	64
--	----

Олена Чмир – Ритуальне слово і жест у семантиці старослов'янської та давньоруської лексики права	70
--	----

Литературознание:

Лидия Терзийска – Някои особености в развитието на неоромантизма в украинската литература	77
---	----

Наталя Григораиш, Тетяна Родікова – Ідейно-естетична специфіка та деякі мовно-стилістичні	
---	--

паралелі творчості Д. Дебелянова і В. Стуса.....	86
--	----

<i>Остан Сливинський</i> – Мовчання як елемент жанрово-оповідної гри в прозі Йордана Радичкова.....	96
---	----

<i>Владимир Колев</i> – Сексуалност и смърт при Олександър Довженко.....	108
--	-----

Теория и практика на превода:

<i>Лилия Желева</i> – Сегашно деятелно причастие, минало страдателно причастие и предикативни форми на -но и -то в романа „По белия свят“ на Микола Зарудни и техният български превод.....	128
---	-----

Фолклористика и етнография:

<i>Оксана Лазор</i> – Навчальна дисципліна «Болгарський фольклор» у Львівському національному університеті імені Івана Франка.....	137
--	-----

История:

<i>Павлина Мартинова-Иванова</i> – Дейността на Михайло Драгоманов в общественно-политическия живот на Украйна през 70-90-те години на XIX век	141
--	-----

Рецензии:

<i>Албена Стаменова</i> – Рецензия на колективната монография “История на Украйна”	148
--	-----

Есеистика:

<i>Стилиян Стоянов</i> – Размисли в една електричка	152
---	-----

IN MEMORIAM:

Иван Андреевич Стоянов (1935 – 2016)	160
--	-----

Володимир Андрійович Моторний (1929 – 2015).....	162
--	-----

Сергій Юзефович (1915 – 2015)	164
-------------------------------------	-----

УВОДНИ ДУМИ

Драги читатели,

Представяме ви петия брой на електронния алманах „Българска украинистика“. Тази година той е посветен на университетската украинистика в България и на университетската българистика в Украйна.

Вече почти 20 години откакто в Софийския университет „Свети Климент Охридски“ успешно се развива украинистика и тя може да се похвали с много постижения, сред които са успешно реализираните се студенти. Някои от тях избраха да работят в научната сфера и към днешна дата с гордост можем да се похвалим с отлично подготвени млади учени, които изследват въпроси, свързани с украинско-българските връзки. Именно техните разработки може да прочетете в настоящия брой. Разбира се, тук ще намерите и текстовете на утвърдените университетски преподаватели, на които дължим основаването и развитието на украинистиката в Софийския университет.

Другата част на тематичния брой на алманаха цели да представи научните интереси на учени от университетската българистика в Украйна. От своя страна тя също може да се похвали с дълга история и с утвърдени авторитетни имена в своята област. Както е известно, български език, литература и култура се преподават в няколко университета в страната. Поканихме за участие преподаватели от двата водещи центъра по българистика – от Киевския национален университет „Тарас Шевченко“ и от Львовския национален университет „Иван Франко“.

Българските и украинските лектори са специфичен мост между университетските центрове, които имат огромен принос за развитието на двете филологии и популяризирането на езиците и културите в съответните страни. Ето защо представянето на двете специалности е невъзможно без участието на лекторите. А за да протегнем ръка към останалите славянски филологии и като доказателство за бъдещите ни отворени за сътрудничество намерения помещаваме и представително изследване от страна на полската славистика.

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАЗВАНИЙ УКРАИНСКОЙ НАРОДНОСТИ И ЯЗЫКА

Албена Стаменова

Анотация: В статията се проследяват различните названия на териториите, населявани от украинци, на украинската народност и нейния език през вековете. Очертават се териториите, обобщавани под названията *Русь*, *Малороссия*, *Украина*. Изяснен е произходът на понятието *Малороссия*. Коментират се други понятия като *рутени*, *русини*. От изложението става ясно, че понятията *Русь*, *русский* са изконни названия и самоназвания за украинските територии, народност и език. Обобщава се, че за обозначаване на съвременния украински език и предшестващите го говори в литературата като синоними са употребявани понятията *русский*, *малорусский*, *украинский*.

Ключови думи: украински език, Украина, Русь, Малороссия, рутени, русини, етноним.

Традиционно считается, что названия “Русь”¹, “руский”, “русский” использовались в XI–XIV вв. для обозначения государственного объединения, которое условно называется Киевской (Древней) Русью, древнерусской народности и ее языка (Наконечный 1998: 13; 18–24 и др.). Между тем, в источниках эти слова употребляются в разных смыслах, как названия: некоего этноса (Толочко 2005) (или полиэтнического объединения (Толочко 2015: 103–187); Русской земли в узком смысле слова² (как считают

1

Происхождение названия “Русь” неясно и является предметом споров и различных гипотез. См.: (Мельникова, Петрухин 1989; Горский 1989: 131–137; Петрухин 2000: 58–101), и др.

² Ее границы предельно точно – насколько позволяют исторические источники – определил В. А. Кучкин: “летописцы XI–XIII вв. к Русской земле относили Киев, Чернигов, Переяславль, на левом берегу Днепра Городец Остерский, на правом берегу Днепра и далее на запад Вышгород, Белгород, Торческ, Треполь, Корсунь, Богуславль, Канев, Божский на Южном Буге, Межибожье, Котельницу, Бужск на Западном Буге, Шумеск, Тихомль, Выгошев, Гнойницу, Мичск, бассейн Тетерева, Здвижень. ...Основная часть Русской земли лежала на запад от Днепра. Вполне возможно, что южные границы этой земли в более ранние время, чем XI–XIII вв., от которых сохранились летописные известия, были несколько иными, чем они вырисовываются по таким известиям. Во всяком случае летописное описание первого нападения печенегов на Киев в 968 г. не упоминает никаких городов возле него. Для защиты страны от этих кочевников Владимир ставит крепости на Стугне, и очевидно, что именно Стугна в конце X в. была пограничной рекой владений Владимира, а не более южная р. Рось, от наименования которой некоторые исследователи пытались вывести название Русь. Свидетельства конца XII в. позволяют считать, что Поросье в состав древней Русской земли не входило, хотя по данным конца XII в. считалось ее частью. В целом же древняя Русь простиралась не в меридианальном, а в широтном направлении. Ее большая часть, располагавшаяся в правобережье Днепра, занимала главным образом водораздел, отделявший бассейны Припяти и Западного Буга от бассейнов Южного Буга и Днестра. На западе Русская земля достигала верховьев Горыни и Западного Буга”. В то же время “в состав Русской земли не входили Новгород Великий с относящимися к нему городами, княжества Полоцкое, Смоленское, Суздальское (Владимирское), Рязанское, Муромское,

многие историки, раннего восточнославянского государства³, либо, возможно, территории, по которой проходил торговый путь, связывавший Европу и Азию (Назаренко 2002: 16–22, и др.); этноконфессионального объединения (территории, на которой исповедовалось христианство, а службы велись на церковнославянском языке) (Данилевский 1997: 99–109; Ужанков 1998: 114–117; Данилевский 1999: 174; Данилевский 2001: 147–168; Ужанков 2005).

Впервые страну росов – “Росия” – упомянул Константин Багрянородный в трактате “Об управлении империей” (сер. X в.). Это название носила также русская митрополия. Однако более 400 лет оно использовалось только в греческих текстах. На русском языке название “Росия” впервые записано 24 апреля 1387 г. в Константинополе, в Студийском монастыре (Клосс 2012: 26; ср.: Соловьев 1957: 136).

Таким образом, греческое название “Росия” под южнославянским влиянием начинает проникать в русские тексты только на рубеже XIV–XV вв. Систематически его стали использовать после падения Константинополя в 1453 г. (Соловьев 1957: 145). В древнерусских письменных памятниках с XV в. “Россией” обозначают все земли, вошедшие в состав Московского княжества, а затем Московского царства. Официальное название “Российское царство” появляется после венчания Ивана Грозного на царство в 1547 г. (Хорошкевич 1993: 40). Наряду с ним, вплоть до конца XVII в. чаще встречаются названия “Русь”, “Русская земля”, “Московское царство”. В XVII в. в русской книжности получают широкое распространение названия “Россия”⁴ и “Российская земля”. В 1721 г. при Петре I государство официально переименовали в Российскую империю⁵.

С XVI в. “русские” становится самоназванием народности, населяющей

Галицкое, Владимиро-Волыньское, Овруч, Неринск, Берладь” (Кучкин 1995: 90, 95–96).

³ “Древней, доступной нашему исследованию государственной территорией на Восточно-Европейской равнине была территория государства Среднего Поднепровья, называвшегося “Русской землей”, поднявшегося там, где в силу местных социально-экономических условий рано образовалась феодальная знать, о которой свидетельствуют памятники археологии VIII–X вв. и текст грамот первой половины X в. Источники позволяют предположительно в общих чертах восстановить пределы южнорусского государства, расположенного к западу и к востоку от среднего Днепра” (Насонов 2006 [1951]: 195; ср.: Рыбаков 1993: 284–358).

⁴ В южнославянской огласовке название “Русия”, как считает Соловьев (Соловьев 1957: 141), впервые употребляется в 1270 г. болгарским деспотом Иаковом-Святославом в письме киевскому митрополиту Кириллу II (в церковной традиции – Кириллу III). Оно адресовано “Богом избранному пастырю и оучителю словеснаго стада правоверныя веры нашея отцу ми по духоу святомоу преосвященному архиепископу Кирилоу преславнааго града Киева, оучителя же всеи Роусии светилника церквамъ богоспасенаго града Киева” (Ангелов 1967). Однако в данном случае текст может быть прочтен и иначе: “оучителя же всеи Роуси и светилника церквамъ богоспасенаго града Киева” (ср.: Столярова 2008: 195, 198).

⁵ Датой официального провозглашения России империей считается 22 октября 1721 года, когда по прошению сенаторов Петр I принял титулы Императора Всероссийского и Отца Отечества (см.: ПСЗ: 444–446, № 3840; ОДД СПС: 452–459; ПСЗ: 453–454, № 3850).

Московское царство, в то время как иностранцы называли его жителей “московитами” (Субтелни 1991: 88, Наконечний 1998: 69 и сл.). Вместе с тем, названия “Русь”, “русский” продолжали использоваться как автоэтнонимы населением древнерусских территорий, вошедших в состав Речи Посполитой (будущих украинцев). Отсюда и происходят этнонимы “русин”, “русины”, которыми назывались (а кое-где и до сих пор называются) прикарпатские и закарпатские украинцы. Это самоназвание сохраняет также коренное украинское население Словакии, Польши и Румынии. Таким образом, этнонимы “Русь”, “русский”, “русинский” являются старыми и органичными для украинцев (Толочко 1993: 3; Півторак 1993: 66⁶).

Итак, в течение долгих веков “русскими” называли язык, а также жителей Московского царства (затем России), и украинцев, чьи земли входили в состав Великого княжества Литовского, Королевства Польского, позднее – Речи Посполитой, а также Австрии, Австро-Венгрии и Польши. Об этом свидетельствуют, например, заглавия научных трудов XVI–XVII в.: “Лексикон славенороссій...” Памвы Берынды, “Синонима славено-росская”, “Лексис, сирѣчь реченія въкратцѣ събраны и из словенскаго языка на простый рускій діалектъ истолкованы” Л. Зизания, перевод Пересопницкого Евангелия “с языка бльгарского на мову руськую” (См. также: Жилко 1962: 103, Москаленко 1962: 114), и т.п. Поэтому неудивительно, что в XVI в. к названию “русский народ” прибавляют определения “литовский” или “московский”, чтобы уточнить, о каких именно “русских” идет речь. Например, в 1561 г. киевский монах Исаяя путешествует в Москву, чтобы приобрести там Библию, которую хотел напечатать в Литве “нашему народу христианскому русскому литовскому да и русскому московскому, да и повсюду всем православным христианам” (Харлампович 1914: 8).

Западные украинцы, проживавшие в многонациональной Австро-Венгерской империи, сохраняют свое этническое название “русы”, “русины” и свой язык называют “русским”. Об этом говорят, в частности, названия некоторых культурных организаций, политических партий, литературных течений, а также отдельных трудов XIX в., например: “Галицько-руська матиця”, “Собор руських учених”, “Руська трійця”; “Історія літератури руської” О. Огоновского и др. Почти все грамматики украинского языка, которые издаются в XIX – начале XX в. в Галичине⁷ и Закарпатье называются грамматиками русского языка (напр.: О. М. Осадца. Граматика Русского языка. Львів, 1862, 1864, 1873; О.

⁶ Там же подробнее об этнониме “Русь”. Об истории употребления “Русь”, “Руський” см. также: Півторак 2001: 79–97; Наконечний 1998, и др.

⁷ Галичина, “галицкий, галичанин, галичане” – украинское название исторической и географической области в восточной Польше и западной Украине, известной также как Галиция.

Партицький. Граматика языка русского для ужитку в школах людових в Галичині. Львів, 1873, 1880, 1885; В. Коцовский, О. Огоновський. Методична граматика руської мови. Львів, 1904, 1909, и др.).

Как “русский” украинский язык в XIX–XX вв. известен и в западноевропейских странах. Еще со времен Киевской Руси слово “русины” передается в латинской транскрипции как *Ruzeni, Rutheni*. Впервые *Rutheni* встречается в Аугсбургских анналах (сер. XI в.). С рубежа XII–XIII вв. эта форма используется не только для обозначения народа, но и как название государства. При этом *Ruthenia* и *Ruscia* встречаются параллельно: первое – для обозначения юго-западных древнерусских земель, а второе – для северо-восточных (Анонимі 1849: 9–12, 14–15, 18; ср.: Яковенко 2009). Впоследствии эта дифференциация закрепляется, поскольку юго-западные территории подпадают под влияние католической Польши, а в северо-восточных сохраняется греческая традиция наименования Руси. С этим, в частности, связаны немецкие определения украинцев и их говоров (*ruthenus, Rutheni, Ruthenische Sprache*), которые встречаются в названиях грамматических трудов XIX – начала XX в. (напр.: М. Лучкай. *Grammatika Slavo-Ruthena*, Budae, 1830; О. Левицький. *Grammatik der ruthenischen Sprache*; St. Smal-Stockyj und Th. Gartner. *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache*, 1914 и др.).

Другое понятие, широко употреблявшееся вплоть до XX в. для обозначения украинской земли и украинского языка, – “Малороссия” и “малороссийский язык”. В основе их лежит понятие “Малая Россия”, появившееся на рубеже XIII–XIV вв. Первоначально оно использовалось только в церковной практике в связи с разделением митрополий на восточнославянских землях. Так, в 1354 г. в Константинополе были рукоположены в сан митрополита сразу два кандидата. Один из них, Алексей, ставленник великого князя московского, получил титул митрополита “Киевского и всея Руси”. Другой, Роман, ставленник великого князя литовского, стал митрополитом “Литвы и Малой России”⁸. С начала XV в. словосочетание “Малая Русь” исчезает из церковных актов. О нем вновь упоминают только в конце XVI в. Так, в 1592 г. Тырновский митрополит Дионисий упоминается как “экзарх Малой и Великой России”, а через четыре года, после Берестейской

⁸ Яковенко 2005: 162; Яковенко 2012: 9–43 и цит. библи. Одни (напр.: Стороженко 1919: 52–64) считают, что в основу отделения “Малой Руси” от “Великой Руси” легла византийская церковно-административная практика, которая разграничивает метрополию (Микра Хелас – Малая Греция) и колонии (Мегали Хелас – Большая Греция). Другие (Соловьев 1947) полагают, что такое разделение было связано с количеством епархий, подчинявшихся этим митрополитам. При этом они ссылаются на переписку между светскими и духовными правителями Византии и Руси (см.: РИБ 1880: №№ 14–98; на самом деле, к такой переписке могут быть отнесены только №№ 21–23, 40, 62, 67–68, 71, 83–87, 89; да и то, значительная часть этих документов – переписка с польскими и литовскими правителями и духовенством).

унии, проповедник Иоанн Вишенский обращается “ко всем православным христианам Малое России”.

Поскольку церковные епархии располагались на определенных территориях, словосочетание “Малая Россия”, судя по всему, дополнялось географическими смыслами. Первоначально Малой Россией называли только Галицко-Волынскую Русь, причем Киев и прилегающие к нему территории в это понятие не включались. В период борьбы с Польшей в первой половине XVII в. наблюдается более широкое использование этого термина. Он окончательно приобретает политико-географический смысл, хотя разные авторы по-разному определяют границы его применения. Например, в универсале гетмана Остраницы (1638) упоминаются “Украина Малороссийская”, “Малая Россия по обоим сторонам Днепра”, “отчизна Малороссийская” и “народ Малороссийский” (Кулиш 1857: 301–306). В 1661 г. Мейерберг уточняет: “Под Малою... Россию разумеются области: Брацлавская, Подольская, Галицкая, Саноцкая, Перемышльская, Львовская, Белзская с Холмскою, Волынская и Киевская, лежащие между Скифскими пустынями, р. Днепром, Припетью и Вепрем, Малою Польшею и Карпатскими горами” (Мейерберг 1873: 119). Иоанникий Галатовский в своем “Небе новом” (1665) называет “Малой Россией” галицко-русские области. Окончательное утверждение словосочетания “Малая Россия” как политико-географического термина связывают с “Синописом” Иннокентия Гизеля (1672). Вплоть до разделов Польши (1772, 1793, 1795) под “Малороссией” чаще всего подразумевают Левобережную Украину, Киев и прилегающие к нему территории (подробнее см.: Ясь 2009: 464–466).

Соответственно, население этих территорий могло называться “малороссами”, а язык, на котором оно говорило, – “малороссийским”.

Так, употребление термина “малороссийский” (“малорусский”) фиксируется в заглавиях следующих словарей и грамматик: О. Павловский. Грамматика малороссійского нарѣчія (1818); Ф. Шимкевич. Словарь Малороссійскаго нарѣчія, сравненнаго съ другими Славянскими нарѣчіями (ок. 1836); Т. Глинський. Граматика мала руского языка (1845); Н. Закревский. Словарь малороссийских идиомов, или Собрание слов несходных с русскими (1861); П. Житецкий. Очерк звуковой истории малороссийского наречия (1876); Е. Желеховский, С. Недильский. Малоруско-німецкий словарь (1886); А. Шахматов. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка (1916), и др. В качестве синонима иногда использовалось выражение “южнорусский язык”.

Термины “Малороссия” и “малорусский” использовались только на официальном уровне в Российской империи, но никогда не употреблялись в обыденной речи в Украине. Показательно высказывание А. Соболевского: “Надо заметить, что русский народ нигде не называет себя великорусами, малорусами или белорусами; эти этнографические названия принадлежат науке и употребляются только образованными людьми” (Соболевский 1911: 7).

Наряду с этими выражениями широкое употребление имеют термины “Украина”, “украинский”. Впервые упоминание “украины” встречается в Ипатьевской летописи под 1187 г. Однако, вопреки широко бытующему мнению, здесь оно обозначает только земли, окружающие Переяславль Южный. Под 1189 г. упоминается “украина Галичкая”, или “волость Галичкая”. В источниках упоминаются также псковская “украина”, “украинные места” – Смоленск, Любутск и Мценск (жители которых назывались “украиняне”, “украинные люди”, “украинные слуги”, “украинники”), “украина”, “украинные места” с “нашими украинами” – при определении московско-крымской границы в конце XV в., “казанские”, “татарские”, “немецкие украины”, а также “иные дальние украинные города”. В конце XV – начале XVI в. можно встретить “Украину за Окой” и “крымскую Украину”, в которую входили Тула, Кашира, Крапивна, Алексин, Серпухов, Таруса и Одоев (Гайда 2011). Следовательно, словом “украина” могли обозначаться пограничные земли, окраины некоторых территорий, либо земли вокруг некоего центра – без жесткой привязки к конкретной территории (Книш 1988: 228). С конца XVI – начала XVII в. “Украиной” стали обозначать земли Среднего Поднепровья. После 1654 г. в официальных документах упоминается “Украина Малосийская”, “Украина, которая зовется Малою Россиею”, в то время как Правобережье Днепра именовалось “Польской Украиной”.

В 1650 г. французский инженер Г. Боплан, издавший во Франции “Карту Украины”, называет “украинами” Люблинское, Белзкое, Руское, Подольское, Покутское, Волынское, Брацлавское и Киевское воеводства в Польше. В XVII в. в число “украинских” включали Закарпатье и отдаленные земли Левобережья Днепра. В это же время (1657) фиксируется и название народа: “украинцы” (Балушок 2014: 53). Причем сначала в Московском государстве так называли пограничников, несших службу на окской Украине против крымцев. В I половине – середине XVII в. слово “украинцы” (Ukrainci) употребляли поляки исключительно для обозначения польских шляхтичей на Украине, но никогда не распространяли его на русское население Украины. Во II половине XVII в. жители

Московского царства иногда называют “украинцами” малороссийских казаков. С последней трети XVII в. в промосковских кругах казачьей старшины и духовенства в отошедшей к Русскому государству части Малороссии “украинцами” начинают называть как казаков, так и слободских украинцев (Гайда 2011).

С XVIII в. термины “Украина” и “украинцы” используются в основном в разговорном языке, в то время как в официальных документах Австрийской и Российской империй они перестают употребляться. С начала XIX в. эти названия в России встречаются все чаще, заменяя официальные “Малороссия” и “малороссийский”: “Украинский вестник” (1816–1819); “Украинский домовод” (1817); “Украинский альманах” (1831); “Украинский сборник” (1838, 1841); “Украинец” (1859, 1864); Ст. Карпенко. Барвинок Украины (1845); М. Максимович. Українець (1859); М. Драгоманов. Про українських козаків (1876); Е. Тимченко. Українська грамати́ка (1907); Б. Гринченко. Словарь української мови (1907–1909), и др.

В то же время, не для всех ученых термин “украинский” был равнозначен термину “малорусский”. Это было обусловлено восточноукраинским импульсом распространения названия “украинец”, “украинский”. Так, А. Крымский считал понятие “малорусский” более широким и однозначным (Шахматов, Кримський 1922: 90). Подобного же взгляда придерживался А. Шахматов: “Заменить более широкий термин “малорусский” термином “украинский язык” – естественно и закономерно, ср. употребление “русский язык” вм. “великорусский”. Но выключать из научной терминологии выражение “малорусский язык” нежелательно, поскольку термин “украинский” не может объединить всех наречий, на которых говорят малороссы – например наречий галицких, пидляшских, полесских” (Шахматов, Кримський 1922: 7). Этноним “украинцы” принимался украинским обществом в Русской и Австрийской империях в течение всего XIX в. не без полемики и сопротивления, переходя через составные уточняющие названия “русско-украинский”, “украинско-русский” (Наконечный 1998: 123–140). Показательно, что и в XX в. западные украинцы продолжали называть себя “русскими”, а свой язык – “русским”, в отличие от языка восточных украинцев.

После объединения всех украинских земель в границах СССР названия “Украина” и “украинский язык” стали общими для всех украинских территорий (Півторак 1993: 101)⁹.

⁹ Об употреблении понятия “украинцы” как этнонима подробнее см.: Наконечный 1998.

Таким образом, для обозначения современного украинского языка и предшествующих ему говоров в качестве синонимов в литературе могли использоваться определения: *русский* (укр. “руський”), *малорусский*, *украинский*. При этом следует учитывать, что в советской историографии термины “Малороссия”, “малорусский” не употреблялись (БСЭ 1974: 289)¹⁰.

Литература:

- Ангелов 1967:** Ангелов Б. Ст. Из старата българска, руска и сръбска литература. София, 1967. Кн. 2.
- Балушок 2014:** Балушок В. Як русини стали українцями (трансформація української етнічності в XIX–XX століттях) – В: Матеріали до української етнології: науковий щорічник. 2014, № 13(16).
- БСЭ 1974:** Большая советская энциклопедия / Гл. ред. А.М. Прохоров. 3-е изд. М., 1974. Т. 15.
- Гайда 2011:** Гайда Ф. Как произошло слово “украинцы” – В: Regnum: Информационное агентство (<http://www.regnum.ru/news/polit/1410406.html>)
- Горский 1989:** Горский А. А. Проблема происхождения названия Русь в современной советской историографии – В: История СССР. 1989. № 3.
- Данилевский 1997:** Данилевский И. Н. Загадки “Русьской земли” – В: Знание-сила. 1997. № 11.
- Данилевский 1999:** Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современниками и потомков: IX–XII вв. Курс лекций. М., 1999.
- Данилевский 2001:** Данилевский И. Н. Древнерусская государственность и “народ Русь”: Возможности и пути корректного описания – В: Ab Imperio. 2001. № 3.
- Жилко 1962:** Жилко Ф. Т. Некоторые особенности развития украинского национального языка – В: Вопросы образования восточнославянских национальных языков. Москва, 1962.
- Клосс 2012:** Клосс Б. М. О происхождении названия “Россия”. М., 2012.
- Книш 1988:** Книш Ю. Милінієм християнізації України і проблеми історичної термінології – В: Український історик. 1988. № 1–4.
- Кулиш 1857:** Кулиш П. Записки о Южной России. К., 1857. Т. II.
- Кучкин 1995:** Кучкин В. А. “Русская земля” по летописным данным XI – первой трети XIII в. – В: Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования. 1992–1993. М., 1995.
- Мейерберг 1873:** Путешествие Мейерберга – В: Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1873. Кн. IV.
- Мельникова, Петрухин 1989:** Мельникова Е. А., Петрухин В. Я. Название “русь” в этнокультурной истории древнерусского государства (IX–X вв.) – В: Вопросы истории, 1989, № 8.
- Миллер 2000:** Миллер А. И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском

¹⁰ См. также: Півторак 2001: 84–88; о названии украинцев в России и трактовке понятий “Украина”, “украинцы” в различные исторические периоды см.: Миллер 2000.

общественном мнении (вторая половина XIX в.). Санкт-Петербург, 2000.

Москаленко 1962: Москаленко А. А. Становление украинского национального языка. – В: Вопросы образования восточнославянских национальных языков. Москва, 1962.

Назаренко 2002: Назаренко А. В. Две Руси IX века – В: Родина: Российский исторический иллюстрированный журнал. 2002. № 11/12.

Наконечний 1998: Наконечний Є. П. Украдене ім'я: (Чому русини стали українцями). Львів, 1998.

Насонов 2006 [1951]: Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства: Историко-географическое исследование; Монголы и Русь: История татарской политики на Руси. 2-е изд., стер. М., 2006.

ОДЦ СПС: Протоколы заседаний Св. Синода – особенно и общего с Сенатом – о поднесении царю Петру Алексеевичу титула Отца Отечества, Петра Великого, Императора Всероссийского – В: Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. СПб., 1868. Т. 1: 1542–1721. Прил. XLII.

Петрухин 2000: Петрухин В. Я. Древняя Русь: Народ. Князья. Религия // Из истории русской культуры. М., 2000. Т. 1: Древняя Русь.

Півторак 1993: Півторак Г. Українці: Звідки ми і наша мова. Київ, 1993.

Півторак 2001: Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Київ, 2001.

ПСЗ: Акт поднесения государю царю Петру I титула императора Всероссийского и наименования: Великого и Отца Отечества (22 октября 1721 г.) – В: Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. Собр. 1-е. Т. 6: 1720–1722.

РИБ 1880: Русская историческая библиотека, издаваемая Ареографическою Комиссиею. СПб., 1880. Т. 6: Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1: Памятники XI–XV в.

Рыбаков 1993: Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. 2-е изд., доп. М., 1993.

Соболевский 1911: Соболевский А. И. Русский народ как этнографическое целое. Львов, 1911.

Соловьев 1947: Соловьев А. В. Великая, Малая и Белая Русь – В: Вопросы истории, 1947, № 7.

Соловьев 1957: Соловьев А. В. Византийское имя России – В: Византийский временник, 1957, № 12.

Столярова 2008: Столярова Л. В. Еще раз о протографе Рязанской кормчей 1284 г. – В: Россия и мир. Панорама исторического развития. Сборник научных статей, посвященный 70-летию исторического факультета Уральского государственного университета им. А. М. Горького. Екатеринбург, 2008.

Стороженко 1919: Стороженко А. В. Малая Россия или Украина – В: Труды подготовительной по национальным делам комиссии: Малорусский отдел. Одесса, 1919. Вып. 1.

Субтелни 1991: Субтелни О. Україна. Історія. Софія, 1991.

Толочко 1993: Толочко П. П. Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XVI–

XVII ст. – В: Київська старовина: Історичний науково-популярний та літературний журнал. 1993. № 3(300).

Толочко 2005: Толочко П. П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. СПб., 2005.

Толочко 2015: Толочко А. П. Очерки начальной Руси. К.; СПб., 2015.

Ужанков 1998: Ужанков А. Н. Некоторые наблюдения над “Словом о погибели Русской земли”: к вопросу о написании и времени присоединения его к “Житию Александра Невского” – В: Герменевтика древнерусской литературы. М., 1998. Сб. 9.

Ужанков 2005: Ужанков А. Н. “Русь” и “Русская земля” в мировоззрении древнерусских книжников XI–XV вв. – В: Православие.ру: Электронный журнал (<http://www.pravoslavie.ru/jurnal/268.htm>)

Харлампович 1914: Харлампович К. В. Малорусское влияние на великорусскую церковную жизнь. Томъ I. Казань, 1914.

Хорошкевич 1993: Хорошкевич А. Л. Символы российской государственности. М., 1993.

Шахматов, Кримський 1922: Шахматов А. А., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія. Київ, 1922.

Яковенко 2005: Яковенко Н. Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-е вид., перероб. та розш. К., 2005.

Яковенко 2009: Яковенко Н. Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVII – кінцем XVIII ст.) // Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. К., 2009.

Яковенко 2012: Яковенко Н. Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ, 2012.

Ясь 2009: Ясь О. В. Мала Русь – В: Енциклопедія історії України. К., 2009. Т. 6: Ла–Мі.

Anonymi 1849: Anonymi Belae regis notarii. Gestis Hungarorum / Ed. S. L. Endlicher – In: Rerum Hungaricarum. Monumenta Arpadiana. Sangalli, 1849.

Информация за автора:

Албена Стаменова – д-р, доцент

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

Катедра по Славянско езикознание

бул. „Цар Освободител“ 15, София, 1504

e-mail: albena_stamenova@aby.bg

ЕЗИКОВАТА СИТУАЦИЯ В УКРАЙНА В СФЕРАТА НА ОБРАЗОВАНИЕТО

Стефан Узунов

Annotation: This research aims to describe the linguistic situation in the Ukrainian education system. The decision whether to study in Ukrainian or in Russian is one of the most important ones to make and it has a crucial effect on the interaction between the two languages in a situation of bilingualism. This is also one of the factors which are changing the language situation in Ukraine from bilingualism to diglossia. This article presents the language differences in the Ukrainian education system and points out that they are both a factor and a result of the language situation in Ukraine during the last century.

Keywords: linguistic situation, language of education, Ukrainian language and Russian language.

Настоящото изследване, посветено на езиковата ситуация в образователната система в съвременна Украйна, е част от една по-широка работа, а именно дисертация, защитена през 2014 г. в факултета по славянски филологии на Софийски Университет „Свети Климент Охридски“ на тема „Динамика на украинската езикова ситуация“.

Безспорно един от съществените въпроси по отношение на динамиката на езиковата ситуация в Украйна е този за езика на образованието. Образованието е основен градивен елемент на елита във всяко едно общество и езикът, на който то се осъществява и преподава, както в средните училищата, така и във висшите учебни заведения, има водеща роля за изграждането на национално самосъзнание и устои на прослойката от обществото с най-голямо влияние върху културното му развитие. Изместването на езика на етноса или „първия език“¹¹, от езика на колонизатора или „втория език“ в пределите на образователната система е макар и непряк, но съществен показател за динамика в развитието на двуезичието и за прехода му, като етап от езиковата асимилация, от билингвизъм към състояние на диглосия.

По време на СССР официалната държавна политика е насочена към

11

Понятията „първи език“ и „втори език“ са разгледани и дефинирани в теоретичната втора глава на дисертацията „Динамика на украинската езикова ситуация“

създаването на нова историческа общност – съветски народ, като в основно средство за постигане на тази цел се превръща руският език. Действията за налагането на руския език в системата на образованието в УССР започват скоро след встъпването на Украйна в СССР. Реформите в образователната система от 1958 г. обаче окончателно затвърждават започнатия политически курс и господстващата роля на руския език. Постепенно езиците на коренното население в републиките в състава на обединението се превръщат във втори езици, които не се предвижда да бъдат изучавани в общообразователните училища. Изключения правят тези училища, в които това не е крайно необходимо или има сериозни предпоставки за конфликт при насилственото въвеждане на руския език в тях. Допълнителен натиск в подкрепа на борбата на руския език с етническите езици на местното население се създава с поредица от закони през 70-те години на XX в. През 1973 г. е приет закон, който задължава децата от неруски произход в СССР да изучават задължително руски език като роден. През 1978 г. е издадено постановление от ЦК КПСС¹² за засилване на изучаването и преподаването на руски език и литература. Руският език вече се изучава в училищата като задължителен предмет, извънучилищните дейности и изборителните курсове вече са изцяло на руски език. През 90-те години на XX в. ежегодно се предвиждат средства от бюджета за поддържане и развитие на рускоезичното образование под различни форми. Издаване на рускоезични учебници, стимулиране на преподаватели, които преподават учебния материал на руски език и т.н. (синт. мат. Калиновска 2008). Не можем да не обърнем внимание, че действията на съветската власт от миналия век в известна степен днес биват повтаряни с обратен знак от страна на неправителствени организации в Украйна, поставили си за цел да подпомогнат независимото развитие на украинския език.¹³

Основната задача, която стои пред украинското образование след обявяването на независимостта на Украйна през 1991 г., е възраждане на националната система на образование в противовес на доминантната, тоталитарната система, развивала се в продължение на близо 70 години. Това несъмнено е сложен и дълъг процес и поради тази причина не са изненадващи честите реформи в образователната система с цел подобряване на методите на обучение, усъвършенстване на методите за контрол на знанията и т.н. Други

¹²

„Центральный комитет Коммунистической партии Советского Союза“ – висш партийен орган на Комунистическата партия в Москва.

¹³

Допълнителна информация в защита на тази теза е поместена в дисертацията „Динамика на украинската езикова ситуация“ глава „П.4. Етноезикови процеси в Украйна.“

реформи са пряко насочени към подобряване на условията за изучаване на украински език като държавен, а също така към подобряване на условията за изучаване на езиците на националните малцинства от техните представители. Подробен преглед на правната основа на употребата на украински език и промените в нея прави юристката Олга Лопушанска в доклада си в годишника на Киевския университет от 2011 г. (Лопушанска 2011). В съзнанието на украинците, въпреки продължителния тоталитарен терор, в първите години на независимост остават живи образите на Иван Франко и Тарас Шевченко като пример и насока за развитие на образователното дело. Особено значение в такъв процес на преход придобива и езиковият въпрос. Въпросът е от водещо значение, тъй като езикът играе водеща роля във формирането на човешката индивидуалност, получаването на образование, докосването до културните ценности, националната самоидентификация, а също като правило е един от основните фактори за формиране на съвременна нация (Ткаченко 2006). Разрешаването му в полза на единия от двата езика в езиковата двойка руски-украински е от значение за цялостния облик и етническо самоусещане на нацията. Несъмнено подобен казус излиза извън компетенциите на която и да е институция и разрешаването му се предопределя от редица фактори с различна степен на влияние. Сред тях трябва да имаме предвид сферите на употреба на езиците и динамиката в промените, които търпят те. Засилването на влиянието на украинския език след 1991 г. и разширяването на сферите на неговата употреба, а също и признаването на държавния му статут през 1989 г., безспорно оказват своето влияние и върху езиковата ситуация в страната. Утвърждаването на украинския език в сферите на държавния апарат повлиява на промяната на неговите позиции във всички сфери на обществен живот и образованието не остава в страни от тези процеси. Съвременните украински учени и изследователи като Лариса Масенко, Оксана Калиновска и др. отделят внимание на този въпрос и подчертават в изследванията си, че в сравнение със сфери като бизнес, средства за масова информация и интернет разширяването на употребата на украинския език в образованието е значително по-изразено (синт. мат. Масенко 2002).

На официалния сайт на Министерството на образованието и науката на Украйна (www.mon.gov.ua) често биват публикувани изследвания и социологически проучвания, свързани с езика на преподаване в училищата. Според статистическия годишник на Украйна от 2006 г. (СЩУ 2006) 84,6% от децата получават средното си образование на украински език, а едва 14,8% на руски. Показателна е динамиката на развитие на езиковия въпрос в образованието, тъй като данните от 1995 г. на същото проучване сочат, че процентът

на украински език в училищата е бил 66%, а на руски език съответно 33%. От тези официални данни лесно можем да обобщим, че общият ръст в проценти за украинския език е близо 20%. Веднага следва да направим и уговорка за нееднородността в езиково отношение на населението на Украйна, което пряко влияе както върху езика в сферите на обществения живот, така и върху езика на образованието в отделните региони. Нужно е да направим и още едно уточнение относно разминаването между реалната езикова ситуация и желанието и очакванията на хората, които често биват предпочетени за отговори в подобен род анкети. Такъв тип проучвания имат своите недостатъци (към проучванията със същите недостатъци можем да отнесем и преброяванията на населението в Украйна), основният от които е, че те отразяват ситуацията и нагласите в обществото такива, каквито то ги представя. А представата на хората за собственото им положение е пристрастна, емоционална и много често нереалистична. Езиковата ситуация и реалният живот на хората почти винаги са различни от представата на обществото за тях и желанията им. По отношение на данните от проучванията през последните 20 години Оксана Калиновска казва:

„Въпреки че официалните данни потвърждават позитивна динамика в разширяване на мрежата от украинскоезични училища и увеличаване на учениците и студентите, които се обучават на украински език, реалната картина изглежда по различен начин. Езиковото средище в образователното пространство остава скрито диглосно“ (Калиновска 2008:205).

„Съотношението между украинския език като език на коренното население и руския език – езика на някогашната метрополия – съставя основния проблем в езиковото пространство на образованието в Украйна. Функциите на руския език не се ограничават до обслужване на образователните потребности на етническите руснаци, руският език все още остава език на общуване и в повечето училища, които по официални данни са украинскоезични... Така украинскоезичният статут на много учебни заведения си остава формален:...“ (Калиновска 2008:205)

В доклада си министърът на образованието и науката на Украйна в периода 2005 – 2007 г. С. Николаенко казва:

„В последно време процесът на преход на общообразователните учебни заведения на обучение на държавен език съществено се забавя. В редица региони, сред които най-вече южните и източните, мрежата на учебни заведения с преподаване на украински език не отговаря на националния състав на населението“. Оксана Калиновска допълва, че по

данни от проучвания на министерството от 552 училища в Крим например украинскоезични са едва 7, което е 1,2% от общия брой. Официалните данни от преброяванията сочат, че на полуостров Крим украинското население е 24,3% (Калиновска 2008).

В действителност преходът от един език към друг в образователната система на една държава в годините на посттоталитарна демокрация е труден и бавен процес, който би следвало да се контролира и насочва не само от законовите разпоредби, а на първо място от нуждите на обществото. Нуждата от украински език в Украйна не намалява с времето, даже напротив. Украинският език за украинците е не просто средство за общуване, а белег за етническа принадлежност, който е от изключителна важност в условията на съседство с друг източнославянски народ. Нужно е да отбележим, че в края на XX и началото на XXI в., или иначе казано след обявяването на независимостта на Украйна, в езиковото поведение се наблюдават кардинални промени в полза на държавния език. По отношение на това експертите са единодушни. Тук се противопоставят две течения в езиковото поведение, които се срещат почти във всички сфери, за които е характерно езиково общуване, включително и образованието. От една страна са традицията и навикът за употреба на налагания от векове като „престижен“ руски език, а от друга – желанието за етническа идентификация и запазване на собствената идентичност на обществото чрез употребата на държавния език в Украйна. Данните, които изнася Министерството на образованието на Украйна, свидетелстват както за наличие на украинскоезични училищни средища в Западна Украйна, така и за начално формиране на такива в източните и южните региони.

В програмите за развитие на образованието в Украйна през последните 20 години неизменно присъства и точката, която констатира нуждата от активизация и целенасочена работа по осигуряване на употребата на украински език в образованието. В държавната програма за развитие и функциониране на украинския език от 2003 г. се посочват следните насоки:

определяне и осъществяване на действия за стимулиране на задълбочено изучаване на украински език;

създаване на необходимите условия за изучаването на украински език от гражданите на Украйна от групите на националните малцинства;

оптимизация на мрежата от учебни заведения за непрестанно усъвършенстване и изучаване на украински език;

разширяване на речниковия състав, създаване, а също и издаване на нова

енциклопедична и лингвистична литература, учебници и учебни помагала на украински език, в това число и в електронен вариант (Държавен вестник 2003).

Езиковият въпрос в сферата на образованието изважда на преден план и един друг проблем от национално естество в Украйна. Докато в сферата на средното образование има единна държавна политика, то не така стои въпросът с висшите учебни заведения. Според проекта „Национална стратегия за развитие на образованието в Украйна за 2012 г. – 2021 г.“¹⁴ (Проект НСРОУ 2011) към месец октомври 2011 г. в Украйна има действащи:

- 197 университета;
- 62 академии;
- 109 института;
- 234 колежа;
- 131 техникуми;
- 121 висши училища;
- 1 консерватория.

Езиковата политика в повечето от тях е в пряка зависимост от езиковото поведение на по-голямата част от населението на съответния регион. Така например, за випусници от средно училище в Западна Украйна продължаването на образованието в университет в източната част на страната означава и промяна на езика, който човек използва човек, не само в обучението си, но и в разговори в новото си социално обкръжение и като цяло в ежедневно битово общуване с местното население. Същото се отнася и за обратния вариант, но те не могат да бъдат разглеждани успоредно. Налице е съществено противоречие между тях. В първия вариант, когато човек принудително получава образование на „малцинствен“ за Украйна език и не са удовлетворени нуждите му за получаване на образование на държавния (украински) език, е налице нарушение на закона. Примери за такива случаи има много, но ние ще посочим този на Сергей Мелничук¹⁵, който дава Оксана Калновска в доклада си „Езикова ситуация в сферата на образованието“ и който придобива голяма популярност в Украйна. През 2005 г. Сергей постъпва в източнотруаинския национален университет „Володимир Дал“ в катедрата по журналистика, където обучението се извършва на руски език. След като многократните му молби до ректора ситуацията да бъде

¹⁴

Пълният текст на проектът е достъпен в интернет на адрес http://skviravo.ucoz.ru/Novyny/3_var.pdf

¹⁵

За повече информация Мелничук с доклад на тема „Українізація-це конкретні справи.“/Украинизацията-това са конкретни дела./ <http://www.youtube.com/watch?v=3rwRii1o-0g>

променена не биват чути, той се обръща към съда и прокуратурата, за да защити правото си да получи образование на официалния в държавата език. Въпреки че делото не бива спечелено, събитията около него създават прецедент в източните региони на Украйна и то придобива широка популярност сред обществото и медиите (Калиновска 2008).

Интересна теза по отношение на езиковата ситуация в Украйна изказва и Лариса Масенко в доклада си „Мовна ситуація України“ (Езиковата ситуация в Украйна).

„Украинскоезичното образование на фона на рускоезичната масова култура не просто потъва в празнината между битовия език на учениците и езика на обучението в русифицираните градове, а и намалява ефективността на изграждането на общество с национално самосъзнание, тъй като съзнанието се формира само в своето езиково-културно средище“ (Масенко 2004).

Интересно мнение, към което можем да се присъединим при изследване на езиковата ситуация в сферата на образованието в Украйна, изказва и Б. Козмук. Според него съвременното състояние на украинския език се характеризира с отсъствие на съответен изключително необходим механизъм, чрез който той да бъде пропагандиран в сферата на образованието (Козмук 2002). Можем да допълним, че утвърждаването на украинския език като водещ в сферата на образованието на Украйна е динамичен и сложен процес, който в значителна степен е променила посоката и темповете си на развитие в Украйна в края на миналия век. За затвърждаване на постигнатите резултати и за повишаване на ефективността на водената политика е необходимо украинският език да бъде приспособен към нуждите на съвременното образование. Това включва както изработването на нови термини, където това е необходимо, така и популяризацията му сред обществото и особено сред обществото на учениците в Украйна. Работата в тази насока тепърва предстои пред украинското общество.

Библиография:

Държавен вестник 2003: Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови у 2004-2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 року N1546. – В: Офіційний вісник України, 40. Київ, 2003.

Калиновска 2008: Калиновська, О. Мовна ситуація в сфері освіти. Мовна політика та мовна ситуація в Україні. Київ, 2008.

Козмук 2002: Козмук, Б. Мовне законодавство і мовна політика потребують вдосконалення. – В: Право України, 10. Київ, 2002.

Лопушанска 2011: Лопушанська, О. Мовна політика в галузі освіти: теорітико-правові основи. - В: Часопис Київського університету права, 1. Київ, 2011.

Масенко 2002: Масенко, Л. Мовна стійкість і мовна стабільність. – В: Наукові записки НаУКМА. Київ, 2002.

Масенко 2004: Масенко, Л. Мовна ситуація України.
http://www.ji.lviv.ua/n35texts/masenko-mov_syt.htm (посетен 08.06.2012)

Проект НСРОУ 2011: Национална стратегия за развитие на образованието 2012: Проект Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 роки, МОН України.
http://skviravo.ucoz.ru/Novyny/3_var.pdf. 2012. (посетен 16.08.2013)

СЩУ 2006: Статистичний щорічник України за 2006 рік, mon.gov.ua/, 2013 (посетен 20.05.2012)

Ткаченко 2006: Ткаченко, Є., Поняття державної мови // Підприємництво, господарство і право. 2006. №8 стр. 21-24

Информация за автора:

Стефан Узунов, д-р, завършва висшето си образование в Софийския университет „Свети Климент Охридски“, специалност Славянска филология, с първи език украински и втори полски. През 2014 г. защитава докторска дисертация, посветена на езиковата ситуация в Украйна.

E-mail: sfn@abv.bg

МЕДИЙНИ ПРИМЕРИ ЗА РЕЧ НА ОМРАЗАТА В РУСКИТЕ МЕДИИ, СВЪРЗАНИ СЪС СЪБИТИЯТА В УКРАИНА ОТ 2014 ГОДИНА

Райна Камберова

Annotation: The article focus is on the language representation of xenophobia in media texts. The article helps to understand the destructive role of “hate speech” in the society. Public xenophobic statements and comments as well as incitement to ethnic and religious hatred/hostility are becoming ever more widespread after the events in Ukraine in 2014.

Keywords: media discourse, xenophobia, cultural stereotypes, intolerance, hate speech.

Речта на омразата е предмет на изследвания от 1969 година. Определянето на понятието „реч на омразата“, което също така може да бъде срещнато като „говор“ или „слово на омразата“, е доста трудно. Границата между свободата на изразяване и речта на омразата е тънка и несъмнено понякога свободата на изразяване може да включва изрази, които могат да обидят определени групи в обществото. Ето защо нещо, което изглежда като реч на омразата за някого, може да е шокиращо изразяване за другото.

Като начало следва да определим какво точно се има предвид под „реч на омразата“. В текста на Препоръка № 97 (20) на Съвета на Европейския съюз под този термин се разбират *„всички видове изказвания, които разпространяват, разпалват, поддържат или оправдават расовата омраза, ксенофобията, антисемитизма или други форми на омраза, които се предизвикват от нетърпимост, включително такава, която се проявява като агресивен национализъм и етноцентризъм, дискриминация на малцинствата и враждебно отношение към тях, а също така към емигрантите и лицата, които по произход спадат към имигрантите. В този смисъл понятието „реч на омразата“ включва всички изказвания, които са насочени срещу едно лице или определена група лица“* (Препоръка № R (97)(20).

Трябва да имаме предвид също така, че не винаги употребата на речта на омразата в медиите е съзнателна. Според руската изследователка Галина Кожевникова (Кожевникова 2006) грешките, които се допускат от авторите на статиите, може да бъдат ограничени до следните няколко категории:

– журналистическа небрежност – без да се замисля авторът използва елементи, които могат да оставят негативно впечатление в аудиторията на конкретна социална група.

– некоректно заглавие – то действа като определен вид реклама на самия текст и трябва да привлича вниманието на читателя (зрителя). Много често се наблюдават случаи, когато се използват гръмки и предизвикателни заглавия, без те да отговарят на съдържанието на самия текст на статията.

– отричане на гражданството на етнически принцип – това са случаите, когато журналистите говорят за човек с различна националност, постоянно или временно пребиваващ на територията на конкретна страна и го определят като чужденец.

В името на справедливото и безпристрастно наблюдение следва да допуснем, че подобни журналистически грешки са случайни, но реалността показва, че по-често речта на омразата се използва съзнателно и целенасочено. В повечето случаи тя служи като средство за манипулация на общественото мнение с цел политически, икономически или други изгоди. Докато в края на XX век реч на омразата се регистрира в периодичния печат, радио и телевизионни реклами, то с развитието на интернет общностите (социалните мрежи, блоговете и др.) разпространението на речта на омразата придобива нови измерения.

В речта на омразата често се наблюдава открита ксенофобия и различните ѝ форми като етнофобия (например циганофобия, арабофобия, кавказофобия), религиозна фобия (ислямофобия) или фобия към различни социални групи (мигранти). Ксенофобията е комплексен феномен, в чиито основи се преплитат в сложни връзки психологически, социални, политически, демографски, културни и исторически и други фактори. При анализирането на социалните и психологически явления особено значение придобиват факторите, които имат социална природа, тъй като ксенофобията в мащабните си прояви е продукт на груповото съзнание, а не на индивидуалното. В това отношение най-голям интерес е представянето в медиите на ксенофобията като процес на конструиране и въвеждане в националното съзнание на негативния образ на „другия“, на „различния“. Примерите за това в последно време са неизборими.

За да разгледаме по-подробно някои от примери за реч на омразата, свързани със събитията в Украйна през 2014 година в руското медийно пространство трябва да обърнем внимание на изследването на социолозите от „Левада център“. Според тях през 2014 и 2015 година в руските медии се наблюдава нов пик на антизападни настроения. Автономната некомерсиална организация „Аналитичен център Юрий Левада (АНО-Левада център) е руска неправителствена организация, която провежда собствени и поръчкови социологически и маркетингови проучвания и е една от най-големите организации в Русия в

тази област. През август месец 2014 година „Левада център“ публикува резултатите от изследването си на тема „Национализъм, ксенофобия, миграция“ проведено сред 1600 души на възраст между 18 години и по-възрастни в 134 населени места в 46 региона на Русия. Според изследователите от центъра стратегическата грешка на тези данни не превишава 3, 4 %. От анализите на събраната информация от АНО-Левада център става ясно, че отношението към главния руски антагонист САЩ значително се е увеличила, както и към доскорошния по-близък такъв – Европа. Руснаците се отнасят по-зле и към Украйна, но все пак само към украинците, които поддържат правителството и президента. Към края на 2014 година сепаратистите все още не влизат в този кръг. Според анализа тази негативна нагласа може да се запази дълго време, което няма да се отрази положително върху туризма в Русия и върху свързаните с него области.

Без съмнение мнението на руснаците е пряко съотносимо с кризата и военните действия в Украйна и съответно с предприетите санкции от Европейския съюз и САЩ. Около 64% от допитаните от АНО-Левада център смятат, че войната в Донбас е резултат от намесата на Запада и отново същият процент внимателно следят новините от Украйна. Главен източник за респондентите е телевизията (94 %). Повече от половината допитани (58%) са уверени в обективността на руските медии, въпреки това почти всеки четвърти е убеден, че срещу Украйна се води и информационна война и че журналистите не винаги са обективни.

Според социолозите украинската криза и сблъсъка със Запада временно изместват на заден план актуалните за Русия многонационални и миграционни проблеми. Фокусирането върху събитията в Украйна повишава националната нетърпимост в обществото. Така например през октомври 2013 година е фиксиран пик на ксенофобските настроения. По това време лозунгът „Русия за руснаците“ е поддържан от 66% от руснаците, максимум за всичките години на наблюдение, които води Левада център. Друг значим пример е, че призивът „Стига сме хранили Кавказ“ през есента на 2013 година поддържат 71%, а през 2014 година 52%. Процентът на противниците на евреите и украинците не намалява за период от една година (около 8% и за двата случая). Освен това се появяват два нови обекта на ксенофобия – „западняците“ и украинските „фашисти“ (Левада 2014).

Като конкретна проява на ксенофобски настроения може да се разгледа употребата на нови определения и понятия в медиите. Ще разгледаме някои от най-често срещаните и постоянни неологизми в руските медии.

Киевска хунта е наименование, което се използва по отношение на действащото украинско правителство. В руското медийно пространство това понятие започва да се използва от февруари 2014 година – след бягството на бившия президент на Украйна Виктор Янукович, когато за изпълняващ длъжността президент е определен Олександър Турчинов, а за премиер – Арсений Яценюк. Неологизмът е използван публично от президента на Русия Владимир Путин по време на изказването му на медийния форум в Санкт Петербург на 24.04.2014 г. В своята реч президентът на Русия оценява действията на украинското правителство в Донецка област като *„престъпление срещу собствения му народ“* и продължава *„ако това действително се случва и режимът в Киев е започнал да използва армията срещу населението на страната, то без никакво съмнение това е голямо престъпление срещу собствения му народ. Даже легитимният президент Виктор Янукович не се реши да използва армията в Киев. Това е някаква **хунта**, клика, която няма национален мандат“* (Новости всемирной сети 2014).

След това негово изказване изразът получава легитимност в медийния език и започва да се употребява постоянно като определение на действащото украинско правителство. Ще представим още няколко примера от руски ежедневници, в които се употребява понятието: *„Сега трябва да помним, че украинският народ няма нищо общо с кървавите провокации в Донбас, организирани от **киевската хунта**. Украинците просто бъркат насилието на 30 хиляди добре организирани и платени фашистки щурмоваци от Майдана. Те са организаторите на **правителството на хунтата** и ръководят корумпирани щурмоваци, за да прокарат политиката на олигарсите, насочена срещу коренните интереси на трудещите се украинци, които плашат хората, демонстративно и безнаказано убивайки и гаврейки се с хората, а осмелилите се да възроптаят – хвърлят в затвора“* (Украина: фашизм как он есть: 2014).

Половин година по-късно наименованието „киевска хунта“ неочаквано и бързо изчезва от руското медийно пространство. Владимир Варфоломеев, журналист от „Ехото на Москва“ въз основа на данни от мониторинга на медиите Медиалогия, отбелязва, че наблюдателите на централните телевизии („Първи канал“, „Русия“, „НТВ“, „ТВЦ“, „РЕН“, „Пети канал“) вече не регистрират нито една употреба на „хунта“ след 4 септември 2014 година (Из российских теленовостей исчезла киевская "хунта", узнали СМИ: 2014). Къде може да се търси причината за това внезапно изчезване от медийното пространство? Отговорът на този въпрос според Вл. Варфоломеев е, че на руския държавен медиахолдинг

(Руска държавна телевизионна и радио компания) е препоръчано да не нарича новоизбрания президент на Украйна Петро Порошенко „престъпник“, да не споменава въобще бившия главен военен ръководител на сепаратистите Игор Стрелков и е препоръчано да се избягват наименованията „Донецка народна република“ и „Луганска народна република“, а да се използват „Донецка област“ и „Луганска област“ (пак там).

Украински фашисти се използва в руските медии за определение на украинските националисти и е пример за една от най-силните прояви на „реч на омразата“. В Русия, а и не само, определението „фашист“ е възможно най-унизителното и обидно определяне на човек, група или етнос. То е най-високата степен на обидна класификация. Ще илюстрираме с някои примери от руските медии: например заглавието на руския сайт Правда.ру „Украйна – фашизмът такъв какъвто е“. В текста на статията можем да прочетем следното определение на политическата ситуация в Украйна: *„Сега в Украйна има много голямо зло – истински фашизъм“* (Украйна: фашизм как он е: 2014). В електронната версия на в. „Комсомольская правда“ четем следното заглавие: *„Настъпи ли в Украйна обикновен фашизъм?“* (На Украине наступил обыкновенный фашизм?: 2015). В текста на тази статия четем: *„...Ние в Русия също едва не полудяхме, докато наблюдавахме в продължение на три месеца в пряк ефир как в Украйна побеждават **фашистите**. Хайде да наричаме нещата с техните имена – нали хора, които обявяват превъзходството на една нация над друга, са **фашисти**. Е, нацисти, за да бъдем по-точни в терминологията“* (пак там).

След време определението „украински фашисти“ получава съкратен вариант „**укрофашисти**“ в руския медиен език (например: *„В Славянск на площада разстреляха майките на опълченци, воюващи срещу **укрофашистите**“* (Новорус.инфо 2014). Като фашистка и нацистка е определяна новоизбраната власт в Украйна: *„Действително ли политиката на днешната киевска власт прилича на **фашистките и неонацистки** постулати, въпреки че на последните избори националистите в Украйна получиха едва два процента от гласовете? САЩ и Евросъюза отказват да направят подобни аналогии, но анализът на действията на **хунтата** сочи, че **украинските нацисти** са сегашните властимащи“* (Украйна: фашизм как он е: 2014). Като мълчаливи съюзници на „фашистката власт“ се определят Европейският съюз и САЩ.

Сравненията с нацисткия режим в Германия не се спират с тези определения. Руските медии търсят идеологически и исторически прилики и възможност да

се характеризира властта в Украйна като още по-лоша от тази в нацистка Германия: „Плодовете на съвременния украински така наречен елит изключително много напомня на „постиганията“ на Хитлер. Дори неговият режим не се е определял като „фашистки“, за да не взима марката на създателя му – Бенито Мусолини.“ (пак там).

Бандерофашисти е поредното надграждане в този план („Как украинските бандерофашисти разпитват опълченци и мирни хора. Изнасилване на жени пред очите на собствените им мъже, пилене на краката с пила, страшни издевателства над попадналите в плен. Традициите на Гестапо са възродени в демократична Украйна...“ (Как украинские бандеро-фашисты пытаются ополченцев и мирных людей...: 2014). Ето няколко красноречиви заглавия от в. „Кримская правда“: „Бандеровците няма да успеят!“, „Властимащи, с фашисти и бандити не се договаряйте. Огън до дупка!“, „Еврофашизмът в Крим няма да мине“ и др.

Украински евреи – интересно е предположението на някои от руските медии, че политическата партия „Правий сектор“ е съставена от украински евреи. Сайтът „Новорус.инфо“ съобщава, че членовете на тази партия са не само евреи, но дори са преминали и военно-тренировъчна подготовка в израелските въоръжени сили „Активистика от „Правий сектор“ заяви по ТВ „Чехия“: „Правий сектор“ не са бандеровци, а украински евреи, подготвени от ЦАХАЛ“ (Новорус. Инфо 2014).

По повод събитията в Одеса през 2014 година, когато е подпален Профсъюзният дом в града и като резултат умират повече от 40 души, се появява заглавие: „Предават ли евреите това, което руснаците защитават?“ (Правда.ру 2014).

Новорусия – използва се на трагичния фон на военните действия в Донецка и Луганска област от водещите на новинарските емисии по руските телевизии и от техните кореспонденти, за да обединят „Донецката народна република“ и „Луганската народна република“ или просто като синоним на само една от споменатите. Това ново понятие е удобно за групова идентификация на жителите на окупираните райони на Донецка и Луганска област и за противопоставянето им на всички останали граждани на Украйна. Наблюдателите от обществената организация „Телекритика“ смятат, че „прокарването на „новоруската идентичност“ заедно с разказите и жестокостите на „палачите“, демонстрацията на помощ от страна на Кремъл е насочена към легитимацията на поредния анекс на територия на Украйна. Отначало в умовете на самите руснаци, на които така или иначе ще им се наложи да платят определена цена за

това, а после и в главите на самите жители на Донбас, на които искат да им втълпят идеята, че ги унищожават „украинците“, защото те (жители на Луганск и Донецк) са „други“, защото те са „новоруснаци“ и винаги са „били“ такива, просто не са го знаели. Че нямат и не може да имат друг път, освен да се обединят с Русия, за да спасят идентичността си и живота си“ (Бурковски 2014). Според авторите на мониторинга тази тактика е успешна (пак там) и успява да създаде жив и плътен образ на врага, унищожаваш невинни хора.

Образът на Европейския съюз в руските медии – през последните няколко години образът на Европейския съюз в руските медии е по-скоро положителен, особено в сравнение с този на традиционния противник САЩ. Въпреки това след въвеждането на санкциите срещу Русия през 2014 година започват да се наблюдава значителна промяна в настроенията в средствата за масова информация. Например в коментарите: „Сред европейските производители днешната новина от Москва предизвика състояние, близко до шока. За ЕС Русия е един от най-големите пазари, във връзка с това европейските производители заявяват, че селското стопанство на Стария континент може и да не издържи на забраната от страна на Русия: ако не се срути изцяло, то поне ще се срине“ (Супротив.инфо).

„Може би сърбите и българите трябва да разберат, че на Русия са ѝ нужни съюзници, които да не са временни, които не се замислят за справедливост само тогава, когато им е изгодно. Русия има свои интереси и те може да не съвпадат с тези на Сърбия и България. Интересът освен икономически, може и да е политически – да се раздели Европа, да въстане срещу Брюксел и Вашингтон.“ (Братушки, прогибаясь, обижаются 2014).

Изследванията на медийното пространство в Русия през 2014 година показват покачване на употребата на речта на омразата. Средствата за масова информация поддържат и повишават ксенофобските прояви, а възможностите, които предоставя интернет пространството, говорят непосредствено не само за повишени показатели на реч на агресията, а за открита информационна война с явна цел унижение и обида. Действията в тази война са не по-малко активни и значими от тези на реалното бойно поле и наблюденията и анализите върху тях тепърва ще бъдат предмет на изследвания.

Библиография:

Верховский 2002: Верховский А. М. Язык мой... Проблема этнической и религиозной нетерпимости в российских СМИ. М.: РОО «Центр «Панорама», 2002.

Дзялошинский 2007: Дзялошинский И. М. Образы вражды в российских СМИ: социальные, культурные, профессиональные факторы –В: Российские СМИ: как создается образ врага. Статьи разных лет. М.: Московское бюро по правам человека, «Academia», 2007.

Кожевникова 2006: Кожевникова Г. В. Язык вражды: типология ошибок журналиста –В: Прикладная конфликтология для журналистов. М., 2006.

Севортьян 2005: А.Р. Севортьян. Освещение этнического многообразия: пособие для факультетов журналистики /Москва: ЦРДиПЧ, 2005.

Проект „Без граници“, обществена организация Център «Социално действие»: Мониторинг на проявите на расова и етнична враждебност или нетърпимост в украинската част на интернет – разпространение на речта на омразата и призив към нетърпимост (речта на омразата като оръжие на правилната риторика). К.: ФО-П «Борбулевич З.І.»,2011. – 76 с

Електронни източници:

„Левада-центр" о национализме, ксенофобии и миграции – <http://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/discussions/2014/09/d30171/> – последно посетен на 15.01.2015

Украина: фашизм как он есть – <http://www.pravda.ru/world/formerussr/ukraine/05-05-2014/1206749-odessa-0/> – последно посетен на 15.01.2015

Ополчение Новоросии – <http://novorospolk.ru/kak-ukrainskie-bandero-fashisty-pytayut-opolchencev-i-mirnyx-lyudej-video/> – последно посетен на 15.01.2015

"Правый сектор" не бандеровцы, а украинские евреи – <http://novorus.info/news/interesno/26395-pravyu-sektor-ne-banderovcy-a-ukrainskie-evrei.html> – последно посетен на 15.01.2015

Евреи предали то, что русские защищают? – <http://www.pravda.ru/world/formerussr/ukraine/04-05-2014/1206623-ukraine-0/> – последно посетен на 15.01.2015

Препоръка 97 (20) на ЕС – <https://www.mtmc.government.bg/page.php?category=495&id=3605> – последно посетен на 15.01.2015

Дубровский Д.В., Карпенко О.В.Язык вражды в русскоязычном Интернете: материалы исследования по опознаванию текстов ненависти – <http://ecsocman.hse.ru/text/19192182/> – последно посетен на 15.01.2015

В Славянске на площади расстреляли матерей ополченцев, воевавших против укрофашистов – <http://novorus.info/news/policy/24844-v-slavyanske-na-ploshchadi-rasstrelyali-materey-opolchencev-voevavshih-protiv-ukrofashistov.html> – последно посетен на 15.01.2015

Россиянам будет лучше без европейских продуктов, а Европа без российских пропадет, - новая тема зомбирования в РФ – <http://sprotyv.info/ru/news/3357-rossiyanam-budet-luchshe-bez-evropeyskih-produktov-evropa-bez-rossiyskih-propadet-novaya> – последно посетен на 15.01.2015

Новости всемирной сети 2014 - <http://news-w.com/63302-9213/n/63301-56874/> – последно посетен на 15.01.2015

Из российских теленовостей исчезла киевская "хунта", узнали СМИ – <http://www.newsru.com/russia/14sep2014/nohunta.html> – последно посетен на 15.01.2015

Бурковски 2014: http://osvita.mediasapiens.ua/monitoring/ru_zmi/legkaya_stepen_umstvennoy_otstalosti/ – последно посетен на 15.01.2015

Братушки, прогибаясь, обижаются 2014– <http://m.pravda.ru/world/europe/balkans/04-12-2014/1238548-potok-0/>

"Колоради-ватники" почали здаватися в полон цілими групам– <http://ukr-online.com/doings/7385-koloradi-vatniki-pochali-zdavatisya-v-polon-climi-grupami-vdeo.html> – последно посетен на 15.01.2015

В Одесі біля будівлі профспілок колоради натягнули прапор Росії – <http://uainfo.org/blognews/317667-v-odess-koloradi-blya-budvl-profsplok-natyagnuli-prapor-rosyi-foto.html> – последно посетен на 15.01.2015

На Украине наступил обыкновенный фашизм? – <http://www.balkans.kp.ru/daily/26202/3088743/> последно посетен на 15.10.2015

Информация за автора:

Райна Камберова – Софийски университет „Свети Климент Охридски“, Катедра по Славянско езикознание

E-mail: rkamberova@abv.bg

MAJDAN, CZYLI ILE TREŚCI KRYJĄ DZIEJE JEDNEGO SŁOWA

Ewa Siatkowska

Annotation: The oldest denotation of the lexeme is 'the middle' (Old Iranic *meydan*) > 'the central city square' > 'place of talks', cf. The Greek *agora*, Roman *Forum*; or 'marketplace, bazaar'. The latter sense is that in which East Slavic population borrowed the word from Turko-Tatar peoples in early Middle Ages. Subsequently, the Ruthenian ground gave rise to further specialized meanings, e.g. 'clearing in a forest', 'cattle shed', 'exercise field', et al. During the 17th century Cossack wars, Poles borrowed the word again, denoting 'army camp' > 'army equipment' > 'someone's belongings' (with pejorative undertone). The diminutive *Majdanek* became a toponym for the Jewish death camp built by Nazis in Lublin in 1941-42. The word *majdan* has independently made its way into Polish with the so-called „orange revolution” in 2005, when *idea majdanu*, a particular political orientation based on struggle towards independence, was born; cf. phrases: “people of the Maidan”, “we will stand with the Maidan”, “Yanukovych afraid of the Maidan”, etc. These denotations were formed based on the proper name of the Kiev square. Semantic shifts to the word *majdan/Majdan* account for the emergence of a new way of thinking. The previous “association-based thinking” gave way to “symbolic thinking” hitherto reserved to art (cf. *złoty róg*, „the golden horn” in S. Wyspiański's *The Wedding*), conditioned by emotion. *Majdan* has become a symbol for higher value such as 'dignity', 'patriotism', and 'love of freedom'. They were transferred from Ukrainian onto the Polish ground via journalism and via accounts of those who came across these denotations in Kiev. In brief, *majdan* is a special word due to the unusual ways of borrowing, which lend itself to division into stages. Stage I is marked by the medieval appropriation denoting 'bazaar' by the Ruthenian population from the Turko-Tatar (along with further semantic development) and the incidental transfer into Polish; stage II, by independent, mass-scale introduction of the word into Polish, meaning 'Cossack army camp', 'Cossack equipment'. Stage III (2010-2014) is the borrowing of the word's symbolic meanings via media coverage. Currently the word is an axiological expression, iconic even, its rank similar to that of *motherland* or *freedom*. It remains, however, strictly linked to specific political circumstances in Ukraine, and loses popularity along with political change – which is also part of its extraordinary nature.

Keywords: Polish language, Ukrainian language, Majdan, change, meaning.

Tło historyczne

W starożytnej Grecji, już w V wieku p.n.e., panował zwyczaj zgromadzeń ludowych o charakterze politycznym, kulturalnym, religijnym lub handlowym, odbywających się w centrum miasta. Miejsce to nazywało się *agora*. Nazwę taką początkowo nosił plac, później również kompleks wybudowanych tam budynków. Znaczenie handlowe 'rynek' zachowało się w nowogreckim. Śladem najstarszego znaczenia jest polski medyczny termin *agorafobia* określający lęk przed otwartą przestrzenią i tłumem.

Podobną funkcję jak grecka *agora* spełniało rzymskie *forum*. Był to plac na skrzyżowaniu dwóch miejskich arterii (teraz *rondo*). *Forum Romanum* to nazwa własna placu w starożytnym Rzymie. Na *Forum* koncentrowało się życie kulturalne i religijne miasta, odbywały się tu rozprawy sądowe. Dziś łac. *forum* oznacza 'prawo'. W średniowieczu, w Polsce, *forum nobilium* to był 'sąd szlachecki', *forum mixtum* – 'sąd szlachty i duchowieństwa'.

Analogiczne zwyczaje panowały na wschodzie Europy.

U Słowian wschodnich, w okresie rodowym, starszyzna plemienna gromadziła się na *wieczach*¹⁶ czyli 'naradach'. W ruskich rocznikach (*latopisach*¹⁷) z X i XI w. wspomniane są podobne narady odbywane w centrach grodów, zwykle publiczne, choć zdarzały się też narady tajne. Najstarsza wzmianka o nich pochodzi z r. 997, najobszerniejsza – znajduje się w tzw. *Powieści dorocznej*... ,z roku 1176¹⁸. Przytoczę ją w całości:

"Novogrodci /.../ iz načala i Smoljane i Kyjane i Poločane i vsja vlasti jako na dumu, na veča schodjatsja, na čto že staręjši sdumajut' na tom, že pri goroda stanut' "¹⁹ (Mieszkańcy Nowogrodu /.../ przede wszystkim mieszkańcy Smoleńska, Kijowa i Połocka i całej ojczyzny schodzili się na wiec, jak na naradę, aby na tym co starsi uchwałą stanęło).

Z cytatu tego wynika, że słowiański *wiec* odgrywał podobną rolę jak później parlament w państwach demokratycznych, co potwierdzają kronikarze Słowian zachodnich. Thietmar (VI w.) (Słownik 1977-1980:74-75) pisał, że plemiona Sklawinów i Antów wszystkie pomyślne i niepomyślne sprawy załatwiają na ogólnych zgromadzeniach. Z kolei kronika Helmolda (Słownik 1964-1965:198-200) informuje o zgromadzeniach sądowych Słowian w w. XI. Zwyczaj wspólnych narad starszyzny nie był kontynuacją tradycji agory, bo Słowianie jej nie znali, była to inicjatywa niezależna.

Nazwa *wiec* z czasem przestała w językach słowiańskich wyrażać naradę starszyzny²⁰, bo w okresie feudalizmu inaczej układały się stosunki społeczne i zgromadzenia nabrały charakteru powszechnego. Plac na którym się odbywały przybrał nazwę *majdan*. Skąd się ona wzięła?

Wiec to derywat od ps.**věti* 'mówić'. Zob. (Słownik 1977-1980:424-427).

¹⁷ Ekwiwalent łac. *annales*.

¹⁸ *Povest' vremennyh let* inaczej *Kronika Nestora* za (Słownik 1970-1972:259).

¹⁹ Zob. ods. 1. Cytat na s. 424.

²⁰ Pozostało uogólnione znaczenie 'zgromadzenie' lub 'manifestacja'.

Rozwój znaczenia leksemu *majdan* na gruncie wschodniosłowiańskim

Omawiane słowo zostało zapożyczone przez wschodnich Słowian od ludów turko-tatarskich (Kazaków, Turkmenów, Tatarów kipczackich, Tatarów krymskich) sąsiadujących z Rusinami. Ludy te, już we wczesnym średniowieczu, ze Słowianami handlowały. Mieszkańcy Rusi²¹ zaopatrywali się na orientalnych bazarach. Wiemy, że kupowali tam owce²², być może też broń. Prawdopodobnie więc pierwszym znaczeniem słowa *majdan*, używanym przez ludność wschodniosłowiańską, było znaczenie 'plac handlowy'²³, co nie wyklucza występowania później wielu znaczeń innych, przenikających innymi drogami, albo powstających w językach ruskich samoistnie.

Spróbuję zrekonstruować semantyczną wędrówkę *majdanu*. W staro-irańskim *meydan* poświadczony jest jako 'środek'. Znaczenie to mają też inne wyrazy z grupy indoeuropejskiej o pokrewnej formie, np. sanskr. *madhya*, łac. *medium*²⁴.

Ze znaczenia 'środek', 'punkt centralny', 'to co jest położone między innymi obiektami, zwykle od niego wyższymi' na gruncie ruskim wykształciły się liczne znaczenia wyspecjalizowane,²⁵ mianowicie: '1. plac' > plac handlowy, bazar > 'plac na którym odbywają się kiermasze' > 'miejsce spotkań młodzieży' > 'budynek, w którym odbywają się zabawy'. '2. przesieka w lesie' > 'odkryte miejsce w lesie' > 'miejsce pracy smolarzy',²⁶ 3. 'jezioro w lesie', 'wyspa na jeziorze', arch. 'mogiła odkryta od góry'²⁷ 4. 'pole' > 'miejsce zarośnięte chwastami, ugór', 5. 'zamknięta, zagrodzona przestrzeń' > 'zagroda dla świń' > 'przybudówka nad chlewem' itd. (Басмер 1997:559; Словарь 1981:302; Етимологічний словник 1989:361; Етымалагічны слоўнік 1990:166; Словарь 1908:398).

Omawiane słowo wchodzi w skład frazemów: *škilnyj majdan* 'boisko szkolne', *budivel'nyj majdan* 'plac budowy', *startovyj majdan* 'miejsce startowania rakiet, areodrom', *majdanovyj jarmarok* 'jarmark na świeżym powietrzu' i inne.

Majdan jest też podstawą derywatów: *majdanik*, *majdančik* – 'narzędzia używane przez smolarzy'.

²¹ Etniczna dyferencjacja Rusinów na Wielkorusów, Małorusów, nieco później też Białorusów, nastąpiła dopiero po XV w. a zetknięcie się Turko-tatarów z narodami słowiańskimi to czasy wcześniejsze.

²² Por. (Siatkowska 1973:185-197).

²³ Poświadczony już w staro-ruskim (Басмер 1997:559): star. 'bazarnaja ploščad' 'iz tat., kypč., kazach., turkm. 'rovnoje, svobodnoje mesto'.

²⁴ Wyraz *medium* robi teraz karierę jako 'środek przekazu' w zakresie społecznej komunikacji.

²⁵ Poszczególne znaczenia przytaczane są na podstawie logicznych powiązań.

²⁶ Jest to drugi stopień specjalizacji semantycznej.

²⁷ Znaczenie to znalazłam tylko w języku ukraińskim, zdefiniowane jest jako: "starodavna mohyla rozkopana z verchu".

Pierwszy etap zapożyczenia wyrazu *majdan* przez język polski w wieku XVII

Brückner (Brückner 1957:318) za Lindem uważa, że *majdan* został zapożyczony przez polszczyznę z tureckiego w XVII w., co jest wątpliwe, bo Polacy w tym stuleciu prowadzili wojnę z Turkami Osmańskimi, nie z narodami turko-tatarskimi (napaści Tatarów na Polskę to inne czasy i inni Tatarzy). Niewątpliwie jest to ukrainizm.

Nasilenie kontaktów Polski z ukraińskimi Kozakami przypadło na wieki XVII i XVIII. Nie były to kontakty przyjacielskie. Miały charakter wojenny, spowodowany utworzeniem w połowie XVI w. na Zadnieprzu (Dzikie Pola) armii Kozaków Zaporoskich w celu ochrony granic Rzeczypospolitej przed najazdami Tatarów. W zamian ludność kozacka otrzymała różne przywileje, które nie były w pełni realizowane, co doprowadzało do ciągłych konfliktów.

1) W r. 1591 wybuchło powstanie pod wodzą Kosińskiego, spowodowane ustawą sejmową oddającą wojska kozackie dowództwu polskiego hetmana koronnego na miejsce hetmana ukraińskiego. Zostało stłumione przez nadworne wojska Ostrogskich i Wiśniowieckich.

2) W latach 1596-1597 powstanie spowodowane było kolejnym ograniczeniem swobód Ukraińców przez sejm. Objęło Wołyń i Polesie. Przywodzili mu Nalewajko, Łoboda i Sawuła. Zostało stłumione przez S. Żółkiewskiego.

3) Powstanie w r. 1625, pod wodzą Żemajły, stłumił Koniecpolski.

4), 5) Powstania w r. 1630 pod wodzą Federowicza i w r.1637 pod wodzą Sulimy, spowodowane były zabronieniem Kozakom samodzielnej obrony przeciw napaściom tureckim i zostały stłumione dzięki pomocy Kozaków rejestrowanych.

6) Powstanie w r. 1637-1638, pod wodzą Pawluka, zostało stłumione przez Potockiego.

7) Powstanie w tymże 1638 r., pod wodzą Ostrzanina i in. na Zadnieprzu, wywołane przez Kozaków wypisanych z rejestru, stłumił Wiśniowiecki.

8) Najdłuższe powstanie trwające 6 lat (1648 – 1654) pod wodzą Chmielnickiego (znane oblężenie Zbaraża) stłumione było przez J. Wiśniowieckiego .

9) W r. 1699 sejm polski w ogóle zlikwidował wojskowe oddziały kozackie, co wywołało nowe powstanie trwające od 1702 do 1704 r. (Голобуцкий 1957).

Tak szczegółowe wymienienie wszystkich powstań kozackich w w. XVII obrazuje determinację Kozaków w ich dążeniach do wywalczenia niezawisłości. Powstania

poniosły klęskę militarną, ale odniosły zwycięstwo moralne. Porównać je można do polskich powstań: listopadowego w r. 1830, styczniowego w r. 1863 i warszawskiego w r. 1940.

Jak sytuacja społeczno-polityczna rzutowała na losy omawianego leksemu najpierw w języku ukraińskim a później polskim ?

Przed XVII wiekiem słowo *majdan* nie jest w polszczyźnie poświadczane.

Najstarsze opracowanie tego hasła spotykamy u Lindego (Linde 1857:24) który pierwszy uznał powyższy wyraz za turcyzm.²⁸ Definiuje go jako "plac czworogranny w mieście jakim" i wymienia związek frazeologiczny *majdan obozowy*, co ma oznaczać 'ulice między namiotami', dalej podaje frazemy 'rynek obozowy', 'plac handlowy, bazar w obozie', 'plac z fortyfikacjami', a także 'sprzęt bojarski'²⁹. Nie obce jest mu najstarsze znaczenie, które cytuje z pracy J. K. Haura (1632 – 1707) (Skarbiec 1689; Skarbiec 1693) poświęconej rynkowi fabrycznemu w warzelniach soli, zwłaszcza wśród lasu, gdzie wypalano smołę, dziegieć lub terpentynę:

"Majdan ten ma być na kształt rynku, osadzony budami z ludźmi, według potrzeby i porządku, gdzie ma być sędzia i inni sposobni urzędnicy, aby się nie działy ekscesy".

Haur, zgodnie z tradycją *agory* i *Forum Romanum*, rynek fabryczny nazwał *majdanem*. Nazwa ta jednak była tylko postulowana, nie wiemy czy była używana. Na plan pierwszy wysuwają się użycia słowa *majdan* związane z wojną, przede wszystkim znaczenie 'obóz', określające 'zespół namiotów usytuowanych pod gołym niebem' (Dubisz 2003:1070), a w XVII w. w namiotach pod gołym niebem w Polsce mieszało tylko wojsko.

Na wschodnio-słowiańskie pochodzenie tej pożyczki zupełnie jednoznacznie wskazuje frazem *sprzęt bojarski*, czyli 'rzeczy należące do ruskiego żołnierza'³⁰.

Linde notuje też, idące innym torem, specjalizacje znaczeniowe: *majdan*, *majdanik potaszowy* - 'Potaschsiederei' - 'warzelnia potasu'.

Dalszy rozwój semantyczny omawianego wyrazu przedstawia słownik Doroszewskiego (Słownik 1962:380-381).

- 1) 'plac na wsi, lub w obozie wojskowym', warowni, w mieście;
- 2) 'dziedziniec, podwórze';
- 3) 'miejsce wykarczowane w lesie';

²⁸ Opinia ta utrwaliła się w polskim językoznawstwie. Podzielał ją Brückner, por. wyżej, i przede wszystkim największy współczesny znawca polskich turcyzmów (Stachowski 2007:515).

²⁹ Nazwa *bojar* oznaczała ruskiego żołnierza.

³⁰ Znaczenie to przetrwało do dziś, choć odnosi się do cywilów, por. "zabieraj ze sobą ten cały *majdan*" (uzualne). "Puffy, leżaki i cały majdan plażowy" (opis wyposażenia plaży nad Wisłą, (Gazeta 2014).

- 4) 'czyjeś rzeczy, dobytek';³¹
- 5) 'osada robotników leśnych';
- 6) 'piec do zwęglania drzewa';
- 7) 'zakład produkujący potaż albo saletrę';³²

Od XVII do XX wieku zachowały się znaczenia podstawowe, wskazujące na związek z obozem wojskowym, które poszerzone zostały o znaczenia łączące się z technologią wyrobu smoły.

Można zadać pytanie dlaczego na gruncie polskim zapożyczony wyraz ukraiński nabrał znaczenia 'obóz wojskowy' a w ukraińskiej leksykografii tego znaczenia nie znalazłam? Prawdopodobnie, w trakcie działań wojennych, Polacy tak mówili na ufortyfikowane obozy nieprzyjaciela, przejmując ukraińskie słowo potoczne, które nie weszło do piśmiennictwa i stąd w tym znaczeniu nie ma go we wschodniosłowiańskich źródłach leksykograficznych.

Ze wschodu Słowiańszczyzny z kolei nie dostały się do języka polskiego inne znaczenia omawianego wyrazu, np. łączące się z zabawą – tańcami, kiermaszem i pozostałe specjalizacje znaczeniowe jak 'nieuprawiane pole' > 'ugór', 'jezioro w lesie' > 'wyspa na jeziorze', 'zagroda dla świń', 'mogiła' i td., natomiast przeniknęły do polskiego znaczenia podstawowe: 'równina' > 'pole', 'plac'.

Majdan na gruncie wszystkich trzech języków wschodniosłowiańskich ma bogatą egzemplifikację gwarową, natomiast w dialektach polskich nie występuje. Spotykamy go tylko w gwarach ukraińskich na polskim Polesiu, w starym znaczeniu 'smolarnia' (Atlas 2007:164). Jest to dodatkowy dowód na zewnętrzne pochodzenie danego słowa w polszczyźnie.

Jako ciekawostkę można podać współczesny polski frazeologizm *dziedziniec dialogu*, będący propozycją Benedykta XVI, nawiązujący do *dziedzińca pogan* = miejsca w świątyni jerozolimskiej do którego mieli dostęp poganie, kiedy chcieli się czegoś dowiedzieć o judaizmie od uczonych w Piśmie. *Dziedziniec pogan* w przeszłości, a *dziedziniec dialogu* obecnie, stwarza możliwość dialogu międzywyznawionego, tak jak *agora*, która była miejscem wszelkich wystąpień i dyskusji³³. Idea agory i majdanu jest stara jak świat i całkiem nowa.

Inną formę i znaczenie mają ukraińskie i polskie deminutiwa od *majdan*: ukr. *majdanik*, *majdančik* to 'narzędzie smolarza' (por. wyżej), pol. *majdanik potaszowy* oznaczał 'mały placzyk produkujący mniej potasu' ("co rok półtora sta szyfuntów", Linde). *Majdanek* to pierwotnie

³¹ Dalszą ewolucją tego znaczenia jest 'sprzęt wojskowy, czyli broń żołnierzy' > 'określona broń, łuk' > część łuku - 'uchwyt dla ręki'.

³² Prawdopodobnie ma to związek z produkcją smoły,

³³ (Zieliński 2012:3). Chodziło o podjęcie dyskusji międzywyznaniowych.

'mały obóz', wtórnie 'obóz koncentracyjny', zob. niżej, Boczne odgałęzienie stanowi 'karczma przy drodze, zajazd', czyli 'miejsce chwilowego zatrzymania się' tak jak w obozie, który jest miejscem krótkotrwałego przebywania.

Rozwój drugiego deminutiwum *majdanek* jest interesujący. Pierwotnie była to, utworzona przez Polaków, nazwa hitlerowskiego obozu w Lublinie, powstałego w 1941 r. na polecenie Himlera. Deminutywny charakter nazwy miał na celu osłabienie rzeczywistego znaczenia 'obóz śmierci'. Obóz dzielił się na sześć "podobozów". Przetrzymani tu byli jeńcy sowieccy, polscy więźniowie polityczni, ofiary akcji pacyfikacyjnych, ludność z łapanek ulicznych, rolnicy, którzy nie oddali kontyngentu itd. Od wiosny 1942 r. był to obóz zagłady Żydów z kilku krajów Europy. Częściowo ich zagazowywano, częściowo rozstrzeliwano w lesie. Obecnie znajduje się tu Muzeum Walki i Męczeństwa.

Majdanek w Polsce stał się nazwą własną, podobnie jak *Majdan Królewski*.

Drugi etap zapożyczenia ukraińskiego słowa *majdan* przez język polski w wieku XXI

Dalsze przemiany semantyczne przetransponowanego na grunt polski ukraińskiego *majdanu* będą zrozumiałe na szerokim tle historycznym, obrazującym dążenie narodu ukraińskiego do wolności. Tak wygląda zarys historii Ukrainy.

W XII w. dochodzi do rozpadu³⁴ Rusi, w XIII w. – najazdu Mongołów, zburzenia Kijowa i wymordowania jego mieszkańców. W XIV w. Ruś Kijowska zostaje uzależniona od Litwy, a po Unii Lubelskiej (1569) – od Rzeczypospolitej Obojga Narodów. O wojnach polsko-kozackich (ukraińskich) w XVII w. już była mowa. Były to czasy bezkompromisowej walki o wolność.

W 1667 r. Zadnieprze, a po II i III rozbiorze Polski – resztę ukraińskich ziem, przejmuje Rosja (bez zachodniej Galicji, którą przyznano Austrii).

Po rozpadzie Austro-Węgier mieszkańcy Lwowa i Przemyśla występują zbrojnie na rzecz przyłączenia do Polski. Ostatecznie Galicja wschodnia i zachodni Wołyń przeszły do Polski, Ruś Podkarpacka do Czechosłowacji, Besarabia i Bukowina do Rumunii.

Po rewolucji w 1917 r. powstaje Radziecka Republika Ukraińska. Rozpoczynają się prześladowania Ukraińców przez Stalina. Dochodzi do krachu gospodarczego i klęski głodu.

W 1991 r., po rozpadzie Związku Radzieckiego, Ukraina uzyskuje niepodległość. Prezydentem zostaje L. Kuczma, od 2002 r. – W. Juszczenko, od 2010 r. – W. Janukowycz.

³⁴ Chodzi o rozpad państwowy, nie etniczny.

W 2005 r. dochodzi do tzw. *potarańczowej rewolucji* wywołanej sfałszowaniem wyborów. Wtedy to w narodzie ukraińskim, po wielu latach, odrodza się idea *majdanu* nawiązująca do wolnościowego zrywu kozackiego.

Polszczyzna po raz drugi zapożycza słowo *majdan* razem z całym jego ideowym bagażem.

Większość współczesnych użyć omawianego słowa, w języku polskim odnoszących się do wydarzeń w Kijowie,³⁵ jest repliką znaczeń ukraińskich. Źródłem na ogół są albo przedruki z prasy ukraińskiej, albo wypowiedzi Polaków, którzy byli naocznymi świadkami kijowskich wydarzeń i posługują się teraz zasłyszonym na Ukrainie słownictwem.

Zmieniało się zabarwienie stylistyczne analizowanego wyrazu.

W pierwszym etapie rozwoju nazwa *majdan* była emocjonalnie neutralna. Pewien ładunek, chyba niezbyt silnych, emocji negatywnych mógł cechować siedemnastowieczne znaczenie 'wojskowy obóz kozacki', bo był to – bądź co bądź – obóz wroga. Obecnie stosunek uczuciowy Polaków do *kijowskiego majdanu* zmienił się na zdecydowanie pozytywny. Wbudowany jest w ogólne pozytywne nastawienie do narodu ukraińskiego. Publikowane są w prasie deklaracje braterstwa, odbywają się manifestacje solidarnościowe, przekazywane są dary itd

Spójrzmy na – wyekscerpowany z polskiej prasy – materiał z lutego, marca i kwietnia 2014³⁶ pogrupowany wg "gniazd semantycznych", a stanowiący cytaty z użyciem wyrazu *majdan*.

'Plac Niepodległości w Kijowie'

"...jej syn i córka przebywają teraz na Majdanie" 20.02.; "...odejście protestujących z Majdanu" 20.02. "Na Majdan ściągali wczoraj protestujący stolicy" 20.02; "Władza postawiła ultimatum: albo do godziny 20 odejdą z Majdanu Niepodległości, albo oddziały Berkutu wezmą plac szturmem", 20.02. "Z Majdanu do Warszawy", 22.02. "Kilkunastu uczestników starć na kijowskim Majdanie leczy się w szpitalu MSW", 22.02. Julia Tymoszenko w sobotę przemawiała na Majdanie", 24.02. "...został pobity przez funkcjonariuszy Berkutu, choć nie brał udziału w walce na Majdanie", 24.03. "Sobotnie uroczystości pogrzebowe na Majdanie", 24.02. "Przyniósł na Majdan krzyż", 24, 02. "Tymoszenko obiecywała na Majdanie". 25.02. "Gdy byłem na Majdanie, musiałem mocno lawirować, żeby nie zbliżyć się do wielkiego portretu Stepana Bandery", 26.02. "...w punkcie dyskusyjnym na Chreszczaryku, między Majdanem, a placem Europejskim" 5.03. "W transmisjach z Majdanu widziałem ujęcia jak z mojego filmu "[R. Gliński, reżyser filmu "Kamienie

³⁵ W czasie pisania artykułu punkt ciężkości rozruchów przeniósł się do Doniecka.

³⁶ W większości pochodzi z "Gazety Wyborczej", rzadziej z programów telewizyjnych.

na szaniec"]], 6.03. Nad Majdanem czuć było mocną woń benzyny; ...zabici podczas protestów na Kijowskim Majdanie", 8-9. 03. 15.03. "Ludzie ze sceny Majdanu zwracali się do młodych chłopców stojących w milicyjnym szpalerze pod kolumną Ukrainy: "Jesteście naszymi braćmi, synami i mężami. Opamiętajcie się !", 15.03."Skatowany na Majdanie Jura wy dostał się dzięki zmienionemu nazwisku", 24.03. "Dziś na Majdanie przedstawieni zostaną kandydaci na ministrów", 26.02.

Niejako pomostem między powyższym i następnym znaczeniem były syntagmy: *Ukraińcy Majdanu, protestujący na kijowskim Majdanie; mściciele Majdanu; bojowi atamani*³⁷ *Majdanu; nacjonalizm banderowców na Majdanie; ludzie Majdanu* itp.

'Grupa ludzi przebywających na placu Niepodległości w Kijowie'

"Berkut szturmuje Majdan". 19.02.2014, "Warszawa solidaryzuje się z walczącym Majdanem" 20. 02., "Odwołano planowany szturm na Majdan" 20.02;2014, "Trudno spoglądać dziś na kijowski Majdan bez podziwu", 22-23.02. "Majdanowi nie wystarcza dziś odsunięcie prezydenta i jego ekipy, chcą³⁸ go sprowadzić do Kijowa i postawić przed sądem" 22 - 23.; "Momenty konfrontacji z Majdanem". 24.02. "Parlament rządzi, Majdan czuwa", 24.02; "Majdan żegnał zabitych", 24.02. "Dymisja i to natychmiastowa, krzychał ze sceny dowódca jednej z sotni samoobrony Majdanu", 24.02 "[Janukowycz] przestraszył się trzech rzeczy: Majdanu, wyjścia Tymoszenko i próżni w jakiej się znalazł", 24.02. "postulaty Majdanu", 24.02. "Majdan trwa, bo obiecał. że będzie stać do ostatecznego zwycięstwa". 24,02 "w obliczu dramatu Majdanu", 25.02; "Na Majdanie to się nie spodobało", 25.02; "... 25.02 .".Doświadczenia Majdanu",26.02.;"plan ostatecznej rozprawy z kijowskim Majdanem", 26.02. "Majdan wybiera rząd", 27.02. "Majdan bez entuzjazmu przyjął te propozycje", 27.02; "Ukraińcy się nie ulękli. Ich panteon wzbogacił się o Niebiańską Sotnię, jak ludzie nazywają poległych na majdanie"³⁹. Już dziś ku ich czci nazywane są ulice i place, nie tylko na zachodzie⁴⁰, ale i w Dniepropetrowsku i Kirowohradzie. To miara rewolucji narodowej na Ukrainie.", 28. 02. "Bohaterska lekarka Majdanu Olha Bohomolec", 6.03; "Kamera pokazuje z bliska agonię postrzelonego w głowę uczestnika Majdanu, To film J. Pospieszalskiego *Blżej*", 15.03. "Majdan wczoraj nie tylko protestował czy walczył, ale produkował broń. Młodzi chłopcy i dziewczyny, mężczyźni i kobiety wyrwali kosti bruku i rozbijali je na mniejsze, poręczne kawałki" 15.03."Realny świat Majdanu, który wkradł się w przemówienie (Julii Tymoszenko), pokazał co tu kto może. Wypuszczona z więzienia, splamiona

³⁷ Wyrażne nawiązanie do tradycji wojen kozackich.

³⁸ Niezgoda gramatyczna dowodzi ukrytego znaczenia 'ludzie majdanu'.

³⁹ Syntagma *polegli na majdanie*.

⁴⁰ Prawdopodobnie chodzi o zachodnią Ukrainę.

polityką i majątkiem Julia Tymoszenko mogła mniej", 24.03. "W centrum stolicy, zwykle ruchliwym, wesołym, życie toczy się w zupełnie nowym rytmie...aktywny jest tylko Majdan" i przylegający do niego Chreszczatik", 15.03;

Granica oddzielająca to znaczenie od następnego nie jest ostra.

deologiczne i polityczne oblicze Majdanu'⁴¹

"...parlament może zmienić prawo po myśli Majdanu", 21.02. "Majdan ? Zniszczyć. Putin chce widzieć Ukrainę w swojej Unii Euroazjatyckiej", 22-23.02. "nastroje antymajdanowe"⁴² 26.02. "Rada Najwyższa ... wybrała Arsenija Jaceniuka, jednego z liderów Majdanu" 28.02. "Moskwa rozwija ofensywę krymską na wszystkich możliwych frontach. Federalne kanały telewizyjną podają, że wydarzenia w Kijowie, na Majdanie, prezentują wyłącznie panoszenie się banderowców i faszystów." 1-2.03. "Mój dziadek szedł od Moskwy do Berlina, a ja teraz mam się go wyrzec i czcić Majdan i Banderę? 1-2.03. "Putinowi udała się manipulacja świadomością wielu Rosjan, że Kijowem rządzą banderowcy z Majdanu", "Zawsze będziemy po stronie Majdanu", 5.03,⁴³ 8-9.03. "Innego zdania jest Michail Chodorkowski, ...przez ostatnie 10 lat więzień Putina. W niedzielę wystąpił na Majdanie"; "Majdan oklaskiwał go gorąco i skandował..." Rosjo powstań". 10. 03; "Prof. Mirosław Marynowycz – grekokatolik ze Lwowa i Józef Zissels – Żyd przyjechali, bo podniósł się wrzask, że na Majdanie roi się od nacjonalistów, neofaszystów i antysemitów." 12.03.; "Na początku Majdanu poparcie dla Ukrainy w Europie utrzymywało się na poziomie 39%. Po 3 miesiącach, dzięki intensywnej edukacji Majdanu, doszło do 51%, Los podarował nam Majdan", 12.03. "Jeśli Putin miewa złe sny, to śni mu się Majdan pod Kreml", 12.03. "Dlaczego Europa nie docenia Majdanu?"; "Majdan szykuje się na nową bitwę" 15.03; "Putinie, nie leż mi do domu!" "Ukraina zwycięży", skandowały wczoraj grupki Ukraińców na Majdanie", 15.03. "Majdan zżymał się na rokowania z Janukowyczem", 22-23.03. "wysłał na Majdan wyszkolonych bojówkarzy, którzy zaatakowali budynki rządowe". 20.03. "Rosyjska propaganda zalicza wszystkich popierających Majdan do banderowców" 24.03.

Następne gniazdo semantyczne eksponuje nie tyle semy wyrażające postawę ideową ludzi na Majdanie, co ich działalność.

'Walki na Majdanie. rewolucja'.

"Czy poparcie dla rewolucji wśród ludzi kultury jest powszechne ? Przypadków otwartej krytyki Majdanu nie było" 24.03 ";... nie komentował protestów na Majdanie, 23.03;

⁴¹ Ta grupa stanowi pomost między znaczeniem 'ludzie z Majdanu' i 'walki na Majdanie'.

⁴² *Antymajdanowy* - przymiotnik od *Antymajdan*= ideologia przeciwna ideologii *Majdanu*.

⁴³ Wystąpienie sejmowe Grzegorza Schetyny.

"Jeszcze przed Majdanem...(='przed rozruchami na Majdanie') "Wielu ludzi, którzy stali na Majdanie " (tzn. 'protestowali, walczyli') " 24.03.⁴⁴ "Jurij Szuchewycz ... współtwórca skrajnie prawicowej partii UNA wchłoniętej po Majdanie przez Prawy Sektor" 13.04. "Ten Majdan zaowocuje zupełnie innymi owocami niż poprzedni", 13.04. "W okresie Majdanu" (walk na Majdanie), TVN 24 (godz.21.26), 13.04."Zwolennicy Majdanu", (walk a Majdanie, siłowych rozwiązań) 14.04.

"Czy udałby się polski Majdan ?" (polska rewolucja ?), 14.04; "Patriarcha Cyryl zganił Cerkiew ukraińską za poparcie dla Majdanu" [dla rewolucji] (Idziemy 2014:38-39). Inne znaczenie słowa *majdan* to 'nieuporządkowany tłum' ⁴⁵

"Szli majdanem, nie zwartym szykiem", zasłyszane.

Rodzi się wiele nowych związków frazeologicznych i leksemów określających elementy obecnej sytuacji, np. ' polegli na Majdanie' to niebiańska sotnia, nieśmiertelni bohaterzy. Ciekawym neologizmem jest, nieprzetłumaczalny na polski, wyraz *tituszka* oznaczający 'prowokatora'. Rodzinę i środowisko byłego prezydenta Janukowycza nazywa się *familia*. Cały ruch nosi różne nazwy: obok wyrazu pospolitego *majdan*, są nazwy własne: *Majdan Niepodległości*, *Kijowski Majdan* i synonim *Miasto-Państwo*⁴⁶ Rozpowszechniło się złożenie *Euromajdan* (na wzór *Europarlament*): "Jak wygląda Euromajdan od kuchni?", 8-9.03. "43-letni polityk był jednym z przywódców pomarańczowej rewolucji, a przez ostatnie tygodnie komendantem kijowskiego Euromajdanu", 27.02. "To można było myśleć przed Euromajdanem:", 10.03. Eurorewolucja (eksponowanie bezpośredniej przyczyny rozruchów – braku zgody na podpisanie umowy stowarzyszeniowej z UE), kijowski Euromajdan, Rewolucja Godności, Rewolucja Narodowa, Ukraińska Wiosna (jak Praska Wiosna), Noc Gniewu⁴⁷. Są to wyrażenia dziennikarzy pracujących w różnojęzycznych agencjach prasowych, szybko wychwytywane i rozpowszechniane w żywym języku. Na marginesie można wymienić dowcipny neologizm: *leninopad* = 'zburzenie pomnika Lenina.'

Majdan jako symbol

⁴⁴ Specjalną pozycję stanowi doniesienie o produkcji teledysku pt.*Happy Kyiv* i o doznaniach ludzi, którzy się tego przedsięwzięcia podjęli (Wysokie Obcasy 2014:6).

⁴⁵ Jest to znaczenie pojawiające się rzadko.

⁴⁶ Aluzja do łac. *civitas*. W języku polskim takie apozycyjne struktury należą do rzadkości, raczej mówi się *wolne miasto* (np. Gdańsk przed 1039 r.)

⁴⁷ Określenie to nie odnosi się do wszystkich wydarzeń, tylko do wydarzeń jednej nocy.

Ostatnie lata to nie tylko w polityce, ale i w semantyce, okres przełomowy, co dobitnie ukazuje historia omawianego wyrazu.

Dotychczas wszelkie zmiany znaczeniowe leksemu *majdan* zachodziły zgodnie z dawno odkrytymi prawami semantycznymi. Ewolucja znaczenia interesującego nas leksemu najczęściej polegała na specjalizacji. Np. od znaczenia 'równina, płaszczyna' dochodziło do kolejnych zmian znaczeniowych jak 'polana w lesie' albo 'plac w mieście' i dalej: 'polana na której coś się dzieje, np. wyrabia się smołę' oraz 'plac na którym coś się dzieje, jacyś ludzie prowadzą jakąś działalność, np. 'sprzedają artykuły handlowe' czy 'odbywają naradę', ewentualnie 'manifestują w imię czegoś lub przeciw czemuś'. Czasem dochodziło do przesunięcia zakresu znaczenia, np. 'grupa żołnierzy przebywających na *majdanie*'> 'sprzęt tych żołnierzy, przede wszystkim ich broń' itd.

Od czasów transformacji ustrojowej krajów słowiańskich dawne myślenie asocjacyjne, polegające na kojarzeniu podobnych cech znaczeniowych, czyli semów, zaczęło coraz częściej być uzupełniane, a nawet wypierane, przez myślenie symboliczne.⁴⁸ Np. rewolucja w ówczesnej Czechosłowacji została nazwana *rewolucją aksamitną*, ponieważ odbyła się bez stosowania przemocy.

Spektrum używania symboli jest bardzo szerokie. Zjawisko to może mieć szerszy wymiar. Ponieważ "myślenie symboliczne" generowane jest przez emocje, a nie przez intelekt, pojawiają się supozycje, że to w ogóle nie jest myślenie⁴⁹.

Myślenie symboliczne stanowi obecnie również inspirację do powstania nowego znaczenia wyrazu *majdan*: 'dążenie do swobód obywatelskich'. *Majdan* został i dla Ukraińców i dla Polaków słowem aksjologicznym (wyrażającym wartości), wręcz kultowym, takim jak *matka*, *ojczyzna*, *godność*.

Na Ukrainie w 2005 r. symbolem poparcia dla W. Juszczeki, który walczył o prezydenturę, był – również symbolicznie wybrany – pomarańczowy kolor siedziby jego sztabu wyborczego. Kolor ten stał się środkiem wyrazu. Ludzie nie komunikowali swojej woli poparcia Juszczeki werbalnie, tylko przez noszenie na szyi pomarańczowych wstążek, trzymanie w ręku pomarańczowych chorągiewek itd.

Już w 2005 roku na placu Niepodległości w Kijowie powstało miasteczko namiotowe, w którym przebywali manifestanci, nazwane *majdanem*. Nazwa ta miała nawiązywać

⁴⁸ Ten typ myślenia rozwinął się w sztuce, gdzie stanowi podstawowy środek ekspresji. Nie chodzi tu więc o pojawienie się myślenia symbolicznego, tylko o jego upowszechnienie.

⁴⁹ Por. wywiad Agnieszki Kublik z Krzysztofem Śródą (Nie mamy szans 2014:3).

do wieloletniej walki społeczności kozackiej o wolność. Zewnętrzny wygląd dzisiejszego *majdanu* również symbolizuje starą tradycję: podobnie jest zbudowany jak kozacki *majdan*.

Majdany zainstalowano w 50 miastach Ukrainy. Zrodził się *Ruch Majdanu*, który wykroczył poza działanie partii politycznych. Był sposobem organizowania się społeczeństwa. Przypominał *Ruch Solidarności* w Polsce (Wójcicki 2013:7-17).

Pomarańczowa rewolucja formalnie osiągnęła swój cel, choć do fundamentalnych reform społecznych nie doszło. Cele rewolucji z r. 2013/2014 są bardziej ambitne: zmiana systemu władzy, większe otwarcie na Zachód (przy zachowaniu narodowych tradycji).

Dla podkreślania ideowej wymowy plac Niepodległości udekorowany jest symbolami kozackimi, portretami osób, które zginęły w gułagu, herbami miast, które dołączyły do *Ruchu Majdanu*.

Idea majdanu przekroczyła granice Ukrainy, doszła do Wenezueli. Tak brzmi doniesienie prasowe⁵⁰

Zaczęło się w Cristobal, stolicy maleńkiego zachodniego stanu Táchira pod Andami i granicą z Kolumbią. Ludzie zbuntowali się (...). Buntownicy zajęli centrum miasta, zbudowali barykady (...) Ogłosili centrum "sferą oporu", wolną od władzy. Dzielnicę Sucre nazwali Sucranią⁵¹ przez podobieństwo do buntu na kijowskim Majdanie.

Wiele się w naszym życiu zmieniło. Zmieniły się też prawa rozwoju znaczeniowego słów a może myślenie ludzi ? Nie zmieniło się tylko odwieczne umiłowanie wolności.

Do takich wniosków uprawnia śledzenie semantycznego rozwoju, zapożyczonego z ukraińskiego, polskiego wyrazu *majdan*.

Bibliografia:

Васмер 1997: Васмер, М. Этимологический словарь русского языка, II, Москва, 1997.

Голобуцкий 1957: Голобуцкий В. А. Запорожское казачество, Киев, 1957.

Етимологічний словник 1989: Етимологічний словник української мови, III, Київ, 1989.

Словарь 1908: Словарь української мови, II, Київ, 1908, 398.

Словарь 1981: Словарь русских народных говоров, XVII, Ленинград, 1981.

Этымалагічны слоўнік 1990: Этымалагічны слоўнік беларускай мовы, VI, Мінск, 1990;

⁵⁰ Informacja z internetu.

⁵¹ *Ucrania* to po hiszpańsku 'Ukraina'.

Atlas 2007: Atlas gwar wschodnio-słowiańskich Białostoczczyzny, T. IX, Leksyka 5, Warszawa, 2007.

Brückner 1957: Brückner, A. Słownik etymologiczny języka polskiego, Warszawa, 1957 (przedruk wydania z 1927 r.).

Dubisz 2003: Dubisz, S. Uniwersalny słownik języka polskiego, II, Warszawa, 2003, 1070.

Gazeta 2014: Gazeta Wyborcza, 1.05.2014

Idziemy 2014: Idziemy, 18 (450), 04.05.2014

Linde 1857: Linde, M.S.B. Słownik języka polskiego, III, Lwów, 1857.

Nie mamy szans 2014: Nie mamy szans na porozumienie. – Gazeta Wyborcza, 14.04.2014.

Siatkowska 1973: Siatkowska, E. Na tropach barana. – W: Z polskich studiów slawistycznych, seria IV Językoznawstwo, 1973, 185-197.

Skarbiec 1689: Skarbiec ekonomii, Kraków, 1689.

Skarbiec 1693: Skarbiec ekonomii, Kraków, 1693.

Słownik 1962: Słownik języka polskiego pod redakcją W. Doroszewskiego, IV, Warszawa, 1962.

Słownik 1964-1965: Słownik starożytności słowiańskich, II, 1964-1965.

Słownik 1970-1972: Słownik starożytności słowiańskich, IV, 1970-1972.

Słownik 1977-1980: Słownik starożytności słowiańskich, VI, 1977-1980.

Stachowski 2007: Stachowski, S. Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim, Kraków, 2007.

Wójcicki 2013: Wójcicki, K. Ukraina – narodziny społeczeństwa obywatelskiego. – Sprawy międzynarodowe, 4.2013, LXVI, 7-17.

Wysokie Obcasy 2014: Wysokie Obcasy, 15, 12.04.2014

Zieliński 2012: Zieliński, H. Dziedziniec czy agora? – Idziemy, 42, 20.10.2012.

Informacje o autorze:

Ewa Siatkowska – emerytowany profesor Instytutu Slawistyki Zachodniej i Południowej Uniwersytetu Warszawskiego. Przepracowała w tym samym miejscu pracy 52 lata. Jej pasją była zawsze dydaktyka, Dotąd ma kontakty z dawnymi studentami, którzy często zajmują różne odpowiedzialne stanowiska na uczelniach krajowych i zagranicznych, w dyplomacji, dziennikarstwie itd. Specjalność: bohemistyka i sorabistyka. na szerszym tle. Zainteresowania dość różnorodne: porównawcza leksykologia, ze szczególnym uwzględnieniem semantyki, tekstologia, historia języków słowiańskich, ostatnio aksjologia i interferencje językowe. Mąż i córka również naukowo zajmują się slawistyką.

НАСЛІДКИ ІНШОМОВНИХ ВПЛИВІВ У БОЛГАРСЬКІЙ МОВІ (фонологічний аспект)

Ольга Албул, Ольга Сорока

Анотация: Статията разглежда резултатите от чуждоезиковото влияние върху звуковата система на българския език. Представя се попълването на фонемния инвентар и увеличаването на честотата на отделни фонemi от периферията на фонологичната система и появата на нетипични за домашната лексика звукосъчетания.

Ключови думи: български език, чуждоезиково влияние, фонология.

Одним із важливих чинників змін у мовах є контактування мов. Найбільш виразно і чітко наслідки контактування виявляються у лексиці. Засвоєння чужомовної лексики може накласти відбиток і на фонологічний рівень мови-реципієнта.

У пропонованій статті спробуємо виокремити результати іншомовного впливу в області фонології болгарської мови, де контакти з чужомовним середовищем, що відбувалися у різні історичні періоди і продовжуються сьогодні, залишили помітний слід. Цей аспект на болгарському матеріалі висвітлений поки-що поверхово і фрагментарно.

Отже, результати іншомовного впливу в зазначених областях вбачаємо у поповненні фонемного інвентарю та зростанні частотності окремих фонем з периферії фонологічної системи; появі у процесі освоєння чужомовних слів невластивих питомій лексиці сполучень фонем. Розглянемо зазначені випадки детальніше.

Фонема /Ф/. Результати порівняльно-історичного дослідження слов'янських мов свідчать, що праслов'янська мова не знала такого звука. Як зазначає С.Б. Бернштейн (Бернштейн 1961: 300), не знали його й окремі слов'янські мови у початкові періоди своєї історії. У перших писемних пам'ятках слов'ян кирилична літера **Ѣ** “**ѣрьтъ**” та її глаголичний відповідник вживалися виключно в словах, запозичених переважно з грецької мови або за її посередництвом для позначення глухого губно-зубного щілинного звука. У таких словах, як **ѣилосоѣъ**, **ѣилипъ**, **порѣира**, **ѣарисеи** та ін., вона стоїть на місці грецької літери **φ** “**фі**”. Можна припустити, що така вимова була характерною для освічених болгар, які володіли грецькою мовою. На початку у народній вимові цей звук адаптовувався як **в** або **п**, що підтверджують написання на зразок **просѡора** замість **проѣфора** або випадки надпоправного написання **ѣ** на місці очікуваного **п** – **скорѣѣи** замість **скорѣпни**. Цією ж літерою у пам'ятках передавався

інколи й грецький придиховий, що позначався літерою θ “тета” – **фома**. У наш час в деяких західноболгарських говірках у запозиченнях на місці **ф** послідовно вимовляється **в**: *вурна* (фурна), *вабрика* (фабрика), *Вилип* (Филип) (Мирчев 1968: 141).

Внаслідок занепаду зредукованих голосних в слабкій позиції у болгарській мові дзвінкий губно-зубний **в** при санджі (абсолютний кінець слова, перед глухими приголосними, сонорними *р, л, м, н*, голосними) став вимовлятися як близький йому за артикуляцією глухий **ф**. Це спричинило включення ще однієї пари приголосних звуків (в:ф) у кореляцію за дзвінкістю і глухістю у болгарській мові.

В окремих говірках асиміляція **в** не пов’язана з долею зредукованих, як у випадку *сфат* (сват), *сфекър* (свекър), *тфой* (твой), *готфиш* (готвиш) і под. Стефан Младенов наводить також приклади з середньоболгарської пам’ятки (XIII ст.): *сфѣтъ, присфѣтъ, просфѣштаетъ*. (Младенов 1979: 145).

Для сучасної болгарської літературної мови регресивна асиміляція за глухістю у середині слова та на стику слів, оглушення дзвінких приголосних у кінці слова є нормативним явищем.

З появою великої кількості слів переважно греко-латинського походження у складі так званої інтернаціональної лексики звук **ф** набуває фонемного статусу (*фар:вар, фаза:ваза, факт:накт, фиба:риба*) і утверджується у фонемній системі болгарської мови. Протягом останніх десятиліть у болгарську мову потрапляє багато англіцизмів, які містять цю фонему – *фен, фънк, файл, факс, фейсконтрол, фейслифтинг, фентъзи, фенишуй, фест, фешън, феърплей, фиксинг, фиск, фитнес, флайър, флаш, флашер, флашкарта, флашпамет, флопи, фолкфiesta, овърдрафт, франчайзинг, фрейм, фреши, фрисби, фристайл, фронтмен, фънк, фючърс, плейоф, фришоп, фрейм, форхенд* та багато інших.

Фонема /Ф’/. У старослов’янській/староболгарській мові звук **ф** міг бути пом’якшеним у позиції перед голосними переднього ряду. У сучасній болгарській мові запозичення переважно інтернаціонального характеру освоєні з м’яким **ф**: *шофърор, фъотър, фюзеляж, фючърс* та ін. У питомих болгарських словах м’який звук **ф’** наявний лише у вигуках, звуконаслідуваннях та небагатьох похідних від них – *фю, фют, фюфюкам*.

Фонема /ДЖ/. За припущенням дослідників, звук **дж** міг виникати як проміжний результат пом’якшувальних процесів у праслов’янський період. Наприклад, С.Б. Бернштейн наводить удосконалену ним схему О.О.Шахматова, де *gǝ через низку етапів перетворюється на африкату *dž’, яка своєю чергою змінилася в дзвінкий щілинний

приголосний *ž'(Бернштейн 1961: 169). Фонематизації цього звука в болгарській мові сприяла велика кількість запозичень турецько-арабсько-перського походження (*джамия, джезве, джоб, джудже, патладжан*). Унаслідок тривалої пуристичної діяльності багатьох болгарських діячів культури, письменників, філологів значно менша кількість таких слів увійшли в літературну мову. Однак на сучасному етапі в англіцизмах ця фонема трапляється доволі часто: *джаз, джаз-банд, джакузи, джакпот, джус, джинси, джемпер, джамборе, джем, джемсейн, дженк, джет, джип, джипси, джогинг, джойнтвенчър, джойстик, джокер, джуніър* та багато інших.

Слід згадати також кілька лексичних інновацій розмовного характеру, що виникли на болгарському ґрунті – *джаджа, джиджафка/джуджафка/джаджафка, джиджи-биджи*. Ж.Колева-Златева зараховує їх до образонаслідувальних і зазначає, що вони відрізняються дифузністю, розмитістю семантики (Колева-Златева 2009: 117-125).

Зберігає продуктивність у сучасній болгарській мові і суфікс – *джия* (від тур. *-ci*, розширеного на болгарському ґрунті), за допомогою якого творяться назви осіб чоловічого роду за професією, видом діяльності. Як зазначає відома болгарська дериватолог Ц. Аврамова, висока продуктивність цього суфікса полягає у його великих словотвірних можливостях ... у багатьох випадках суфіксу не просто надають перевагу, а він є єдино можливим формантом для нових субстантивних дериватів (Аврамова 2003: 125).

Фонема /Г'/, /К'/. У староболгарській мові задньоязикові приголосні були тільки твердими. М'які кореляти цих звуків у сучасній болгарській мові трапляються порівняно рідко, переважно у запозичених словах, основна частка яких прийшла з турецької мови або за її посередництвом, наприклад, *кьочек/кючек, гюл, кьорав, кюлоти, кюлче, кюмбе, кюмюр, кюнец, кюп, кюрк, кютюк, кюфте, кяр, гьол, гьон, гюрбе, гювеч, гюзел, гюле, гюм*, а також з інших мов – *кюри́й, кюре*.

Фонема /Х'/. У власних назвах іншомовного походження, які стали невід'ємною частиною сучасного болгарського дискурсу, при їхньому відтворенні болгарською мовою з максимальним наближенням до звучання у мові-джерелі зустрічається або може зустрітись м'який звук *х*. У наявному питомому лексичному матеріалі болгарської літературної мови немає словоформ, у яких цей звук протиставляється за твердістю/ м'якістю. Але у таких власних назвах, як *Хюз, Хюм, Хюстън, Хьолдерлин, Хюррем, Хюндай*, у прикметнику *хюман* в словосполученні *хюман дизайн*, м'який звук *х* реалізується перед голосними заднього ряду, тобто у позиції, в якій у болгарській мові здійснюється кореляція приголосних за

твердістю/м'якістю. Саме це дає змогу багатьом болгарським вченим визнавати м'який звук *x* окремою фонемою. Серед чужомовних онімів можна знайти приклади, у яких протиставлення твердої і м'якої фонemi /*x*/ відіграє смислорозрізнювальну роль, наприклад, у прізвищах Хуз – Хюз. Однак фонемний статус м'якого *x* визнається не всіма болгарськими мовознавцями. На думку В. Витова, м'який *x* треба розглядати як варіант твердої фонemi /*x*/, що має потенційні можливості розвинути у самостійну фонему (Вътов 1995: 86).

2. У фонетичній будові болгарського слова сполучення голосних трапляються рідко. У питомих болгарських словах вони утворюються переважно на стику морфем. Глобалізаційні процеси призвели до появи великої кількості іншомовних слів, у яких внаслідок освоєння такі сполучення з'явилися в різних позиціях у слові.

На початку слова зустрічаються сполучення АУ, ОУ, УИ, АЕ – *аут*, *аудиенция*, *аутопсия*, *аут*, *аорта*, *аорист*, *уiski*, *аеродинамика* (у цій позиції в питомих болгарських словах зустрічаємо лише сполучення УЕ та ОА). У середині слова бувають такі сполучення голосних, як: ИИ – *експроприрам*; ИА – *вариант*, *пиано*, *гениален*; ИО – *скиор*, *виола*; ИУ – *консилиум*, *консорциум*, *мораториум*; ОА – *воал*, *клоака*, *експлоатация*. В позиції кінця слова можна відзначити такі звукосполучення, як ИО – *радио*, *студио*; АО – *какао*; ОА – *буржоа*, *амплоа*, *боа*. За спостереженнями В. Витова, голосний Ъ не бере участі у сполученнях “голосний + голосний” на початку слова ні як перший, ні як другий член звукосполучення (Вътов 1995: 127). Однак серед новіших запозичень можна навести англiцизм, що заперечує цей висновок – *еърбъс*, *еъркандишън*.

Фонетична будова питомих болгарських слів може містити сполучення тільки двох голосних. У запозиченнях трапляються сполучення трьох голосних, наприклад, *маоизъм*, *даоизъм*, *оуенизм*.

Щодо сполучуваності приголосних з голосними, то можна навести сполучення Б'+У на початку слова, яке буває тільки в запозиченнях: *бюджет*, *бюлетин*, *бюргер*, *бюро*, *бюрократ*, *бюст*, *бюфет*, *бюрек*, а у питомій болгарській лексиці не зустрічається.

У чужомовному лексичному матеріалі з'являються нові сполучення приголосних. Так, у мовознавчій літературі стверджується, що сполучення **шх** не допускається у болгарській мові ⁵²(Грамматика 1982: 141; Вътов 1995: 133).

Але такі сполучення наявні в англіцизмі *ихуна*, у запозиченні зі шведської мови *ихери* “підводні скелі і малі острови біля побережжя Фінляндії, Швеції, Норвегії, Іспанії та ін.”

У питомому болгарському лексичному матеріалі немає сполучень **пф**, **кс** на початку слова, але вони з’явилися у запозиченнях інтернаціонального характеру *ксилофон*, *ксерография*, *ксенофобия*, *ксерокс* та ін.

У кінці слова сполучення **нк**, **нг**, **пт**, **пс**, **кс**, **кт**, **лм**, **мн**, **рн** також засвідчені переважно у запозиченнях інтернаціонального характеру: *танк*, *цинк*, *митинг*, *евкалипт*, *гипс*, *кодекс*, *бокс*, *рефлекс*, *акт*, *пакт*, *дефект*, *афект*, *филм*, *псалм*, *химн*, *концерн* та ін. Останніми десятиліттями зростає кількість англіцизмів на *-ing*/болг. *-инг*: *маркетинг*, *мониторинг*, *джогинг*, *рейтинг*, *лизинг*, *бодибилдинг*, *кърлинг*, *фиксинг* та багато інших.

Отже, як бачимо, результати процесів, пов’язаних з іншомовними впливами, виявляються не лише у лексиці чи синтаксисі, вони досить чітко простежуються і на фонетико-фонологічному рівні сучасної болгарської літературної мови.

Література:

Аврамова 2003: Аврамова, Цв. Словообразователни тенденции при съществителните имена в българския и чешкия език в края на XX век. София, 2003.

Бернштейн 1961: Бернштейн, С.Б. Очерк сравнительной грамматики славянских языков. М., 1961.

Витов 1995: Вѣтов, В. Фонетика и лексикология на българския език. Велико Търново, 1995.

Гладкова 2006: Гладкова, Х. Интернационализацията в миналото и днес (върху Речника на чуждите думи в българския език на Стефан Младенов) – В: Националният език в условия на чуждоезикови влияния и глобализация. София, 2006.

Граматика 1982: Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 1. Фонетика. София, 1982.

Колева-Златева 2009: Колева-Златева Ж. Относно приложението на някои наблюдения върху съвременни български образоподрожателни думи в етимологията – В: Българският език и литература на кръстопътя на културите. Международна конференция Сегед, Унгария, 21-22 май 2007 г. Т. II. Szeged, 2009.

Мирчев 1968: Мирчев К. Историческа граматика на българския език. София, 1968.

Младенов 1979: Младенов С. История на българския език. София, 1979.

Інформація про авторів:

Албул О. А. – доцент кафедри слов’янської філології ЛНУ імені Іван Франка

ТЕМАТИЧНІ СЛОВНИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЛЕКСИКОГРАФІЇ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Оксана Костюшко

Анотация: В статията се разглежда проблемът за разработването на тематични речници в съвременната украинска лексикография. Обръща се внимание на историята на възникването на този вид речници.

Ключови думи: тематичен речник, идеография, украинска лексикография.

Сучасна лексикографія відзначається активним розвитком різноманітних її галузей: навчальної, науково-технічної, термінологічної. Усі вони більшою чи меншою мірою доволі глибоко вивчаються й досліджуються з урахуванням прогресу сучасної науки і техніки та необхідності їх відображення, збереження і представлення широким колам користувачів. В результаті існує велика кількість словників, які відрізняються охопленням як багатьох галузей знань, так і різного обсягу лексики, різноманітних способів представлення словникового матеріалу.

Незважаючи на значні успіхи світової лексикографії, українська словникова справа сьогодні має багато невирішених проблем – ряду галузей лексикографії приділяється значно менше місця в наукових дослідженнях. Зокрема, існує практична необхідність у системному підході до опису і вивчення лексики мови. Це завдання покликане вирішити ідеографічна лексикографія, яка сягає своїм корінням ще сивої давнини – культури Древнього Шумеру та Єгипту. В ідеографічному словнику лексичний матеріал організований за системним принципом, тобто лексика на поняттєвій основі групується в тематичні класи, групи і підгрупи. У таких словниках визначальним є поняття, а не форма слова. На необхідності створення ідеографічних словників наголошували вчені різних поколінь, зокрема П.М. Роже, Л. Щерба. Початком активного розвитку ідеографії як окремої галузі лексикографії вважається 1852 рік – саме тоді в Лондоні було видано „Тезаурус“ П.М. Роже (Roget 1852). Сучасна ідеографічна лексикографія розвивається в кількох напрямках, представлених такими різновидами ідеографічних словників, як ідеографічний тезаурус, аналогічний словник, тематичний словник (Морковкин 1970). При укладанні ідеографічного тезауруса основним завданням авторів є ідентифікація і наступна раціональна класифікація понятійних груп, реально представлених у лексиці мови. Аналогічний словник передбачає

тематичну класифікацію лексики з одночасним розташуванням лексико-семантичних груп у порядку алфавітної послідовності відповідних тематичних домінант (слів-центрів). При створенні навчальних тематичних словників основним завданням є відбір тем, актуальних для навчальних цілей (Морковкин 1970: 36-43).

Саме такому явищу української лексикографії, як тематичний словник, присвячене наше дослідження. У даній статті спробуємо розглянути історію виникнення і сучасний стан української тематичної лексикографії, її особливості.

Слід зазначити, що створення сучасних словників, успішний розвиток тематичної лексикографії неможливі без урахування цінного досвіду минулого. Давні словники стали міцним фундаментом для створення лексикографічних праць майбутнього, вони відобразили перші спроби вирішення теоретичних і практичних проблем лексикографії.

Зародження лексикографії на слов'янських землях було пов'язане із розвитком і вдосконаленням знань слов'ян про слово і мову в цілому. Завдяки діяльності Кирила і Мефодія слов'яни познайомилися із літературними надбаннями інших народів, що призвело до підняття їх культурного рівня та розвитку словникової справи.

Незважаючи на поступове збільшення кількості словників, ще не було вироблено усталених принципів їх побудови – відбору лексичного матеріалу, розташування слів. Оскільки словники укладалися досить хаотично і непослідовно, то при укладанні невеликих за обсягом словників автори намагалися виробити методику, яка хоча б певною мірою полегшила цю справу. Найпоширенішим став тематичний спосіб представлення словникового матеріалу.

Тематичні словники виявились одним із основних жанрів давньої писемності поряд із такими видами словників, як тлумачні та перекладні. Досягнення слов'ян у цій галузі лексикографії доволі вагомі. Слов'янська ідеографія розпочала свій розвиток зі спроб тематичного групування лексики в словниках, які були переважно перекладними. Згодом такий принцип часто використовувався в словниках-посібниках для посилення навчального ефекту. В наявних зразках тематичної лексикографії представлене вирішення деяких методичних проблем: подачі протиставних прислівників, розкриття словотворчих та словозмінних особливостей слова, наявності комунікативного матеріалу, пошуку способів ефективного запам'ятовування нових слів (шляхом віршування).

Пізніше, із розвитком історичних подій, із становленням окремих слов'янських держав та їх культур лексикографічна справа набуває національного

забарвлення і розвивається відповідно до умов у кожній з них.

Так, вважається, що власне українська лексикографія виникла у кінці XVI століття, коли вийшов „Лексис“ Лаврентія Зизанія (1596). До XVI століття належить і важлива староукраїнська писемна пам'ятка „Розмова“, яка є одним із перших зразків української тематичної лексикографії (Крижко 2003). Дата написання пам'ятки у рукописі не зазначена, але припускається, що її створено приблизно у 1575 році. Обсяг „Розмови“ – 144 сторінки тексту, кожна з яких складається з двох колонок. Ліва колонка подана автором під назвою „popularis“, а права „sakra“. Словом „popularis“ автор називав староукраїнську літературну мову, відому під назвою „проста“, а словом „sakra“ – старослов'янську мову східнослов'янської редакції, що її називали тоді на Україні „словенороською“.

Пам'ятка являє собою двомовний перекладний розмовник. У вступній частині „Розмови“ у формі звернення до читача пояснюється мета, завдання і зміст праці. Свій розмовник автор створив у першу чергу для мандрівників, купців, військових та інших людей, яким доводиться бувати у чужих країнах і спілкуватися з іноземцями. Розмовник, згідно з ідеєю автора, мав складатися з двох частин. Перша з них включала вісім розділів: у першому розділі подані зразки розмов під час спільного сніданку чи обіду, в другому – розмови на торговельні теми, у третьому – на фінансові теми, четвертий розділ – зразки приятельських розмов, п'ятий – розмови на господарські теми, шостий – зразки ранкових розмов, сьомий – знову розмови на торговельні теми, восьмий – зразки ділових паперів і перелік титулів високопоставлених осіб.

Друга частина пам'ятки, що мала містити словник простих слів, необхідних у щоденному спілкуванні, у рукописі відсутня, про неї автор лише згадує у вступній частині. У „Розмові“ упорядник групує в тематичні розділи не лише слова, а й цілі фрази, уривки розмов. Це пояснюється метою розмовника сприяти вивченню мов, адже ще одним задумом автора, що так і не був здійснений з невідомих причин, було зробити словник десятимовним.

Подальший розвиток тематичної лексикографії довів зручність тематичного принципу побудови словника та його навчальну користь. Саме тому в новітній українській лексикографії спостерігається поживлення інтересу до тематичних словників.

Як підтверджують сучасні дослідження, результати вивчення будь-якої дисципліни залежать не лише від правильного вибору мети й змісту навчання, а й від методики навчання. Власне тісний взаємозв'язок з методикою навчання став основою для активного розвитку навчальної лексикографії. В її рамках вирішуються проблеми теорії та

практики створення навчальних словників, лексичних мінімумів, а також власне тематичних словників, які активно використовуються у навчальному процесі.

Основною ознакою тематичного словника, як свідчить сама його назва, є тематичне розташування лексики певної мови з урахуванням навчальної спрямованості посібника. При цьому такі словники є, як правило, перекладними, оскільки переважна їх більшість подає тематично згруповану лексику однієї мови з її одночасним перекладом іншою мовою. Тематичний словник може бути різного обсягу, в залежності від задуму укладачів. Це може бути великий словник, який включатиме максимум лексичних одиниць певної мови, а може бути укладений і на основі лексичного мінімуму. Такий посібник обов'язково містить найуживанішу та найважливішу лексику, знання якої у першу чергу необхідне для оволодіння мовою. Тематичний словник є словником активного типу, тому укладачі приділяють значну увагу включенню комунікативного матеріалу. Користувач може одночасно з допомогою такого посібника вивчати розмовну мову.

Словники ідеографічного типу як найбільш наочне і безпосереднє відображення запасу смислів, накопичених мовою та її носіями впродовж віків, справедливо вважаються моделлю закріпленої в мові картини світу. Одним із способів представлення й „унаочнення“ структури мовної картини світу є класифікаційна схема тематичного словника як одного з видів ідеографічного словника. Першочергове завдання авторів при його укладанні – визначення та раціональний відбір тем, які надалі детально тематично членуються. Цей етап роботи над тематичним словником найважливіший, від нього залежить подальший успіх такого видання серед користувачів. Тому для з'ясування кількості вибраних тем, які повинні бути прямим вираженням мовної картини світу в тематичному словнику й охоплювати всі сфери діяльності людини, єдино правильним шляхом є зіставлення їх з інваріантною схемою логічної моделі світу, яка створюється шляхом порівняння класифікаційних схем ідеографічних словників різних мов (Костюшко 2012: 138-142). В результаті, в основі інваріантної схеми логічної моделі світу можна виділити такі загальні теми: „Жива природа“, „Нежива природа“, „Людина (тіло та розумові характеристики)“, „Суспільство“, „Абстрактні категорії (існування, почуття, простір, час, рух, кількість, якість)“.

Тематичне групування дає можливість вивчати лексику системно, що сприяє її кращому запам'ятовуванню. Але переважна більшість тематичних словників не ставить собі за мету подавати детальну інформацію з галузі граматики, як це подають,

наприклад, орфографічні, орфоепічні та інші словники, оскільки тематичні словники розраховані на користувачів, які вже мають хоча б початкові знання з граматики мови, яку вони вивчають. Тому у більшості тематичних словників ми не знайдемо граматичних особливостей того чи іншого слова. Подається лише наголос та неспівпадіння у роді, числі тощо, що необхідне для правильного вживання певного слова.

Міжмовні контакти українців з носіями інших мов, сучасні комп'ютерні та інформаційні технології, а також інтенсивні міграції людей і товарів, бізнес-контакти та культурні зв'язки роблять особливо потрібними перекладні словники. Але необхідність у нових перекладних словниках зводиться не лише до збільшення їх кількості. Сучасний перекладний словник має відповідати новим критеріям – він повинен подавати достатньо повну семантичну структуру та сполучуваність лексичних одиниць для виявлення відмінностей двох мов та виділення етноспецифічних елементів. Таке завдання може бути реалізоване у перекладному тематичному словнику. Ціла серія таких словників видана у видавництві „Ленвіт“. Це „Базовий тематичний німецько-український словник“ (Карпусь 1998), „Іспансько-український базовий тематичний словник“ (Корбозерова 1999), „Англо-український базовий тематичний словник“ (Буфан 1999), „Базовий тематичний словник з французької мови“ (Комірна 1998).

Словники цієї серії характеризуються приблизно однаковим базовим обсягом лексики, поділом на теми, способом розташування лексичного матеріалу в тематичних розділах, навчальним спрямуванням. Так, своєрідним додатком до навчальних посібників німецької мови є „Базовий тематичний німецько-український словник“. Укладачі словника використали тематичну класифікацію лексики для найповнішого засвоєння мови користувачами у рамках вимог „Типової програми підготовки вчителя іноземної мови“, а також для надання студентам методичної допомоги у вивченні німецької мови. Словник містить 9 тис. лексичних одиниць, необхідних для реалізації найчастотніших комунікативних ситуацій у різноманітних сферах людської діяльності, включає, крім тематичної, термінологічну частину, в яку увійшли модальні дієслова та терміни з усіх практичних і теоретичних дисциплін. У тематичних розділах слова подані за алфавітом, хоча використання алфавітного принципу суперечить самій ідеї тематичності словника.

Серію двомовних тематичних словників започатковано 2003 року й у видавництві „Криниця“. Робота над розширенням проекту ведеться постійно, тому на сьогодні побачили світ уже 13 тематичних словників, серед них „Українсько-польський

тематичний словник“ (Бутевич 2007), „Українсько-французький тематичний словник“ (Карпенко 2007), „Українсько-болгарський тематичний словник“ (Карпенко 2008), „Українсько-турецький тематичний словник“ (Локота 2008), „Українсько-німецький тематичний словник“ (Яцко 2009), „Українсько-англійський тематичний словник“ (Богущий 2012). Єдину базу тематичних словників розробляють провідні фахівці лінгвістичних вищих навчальних закладів України з досвідом перекладацької роботи. Саме тому посібники будуть зручними та корисними і для досвідчених перекладачів (довідник зі специфічної лексики на будь-яку тему завжди під рукою), і для тих, хто тільки починає вивчати іноземну мову. Цікавим зразком є „Українсько-болгарський тематичний словник“. У словнику, який містить понад 12 тис. слів, подано лексику із основних тем, необхідних для спілкування, а також ділову та суспільно-політичну термінологію з урахуванням сучасного економічного та політичного стану в Україні й світі. Автор наголошує, що словники цього типу дуже популярні у зарубіжних країнах завдяки економії часу при пошуку потрібних слів, об'єднаних однією темою. Слова у тематичних розділах розташовані у початковій формі за алфавітним порядком, що суттєво полегшує пошук слів, хоча не відповідає ідеї тематичного словника. Але у таких розділах, як „Одиниці виміру“, „Числа“, „Час і календар“ слова подані у логічній послідовності. Окремо у кожній тематичній групі виділено підтему „Вирази“, де подаються комунікативні одиниці, в основному фразеологізми і розмовні вирази.

Заслуговує уваги „Українсько-польський тематичний словник“, укладений Я. Рігером та О. Демською-Кульчицькою, як один із найповніших сучасних тематичних словників на матеріалі української та польської мов (Рігер 2007). Словник містить близько 30 тис. слів і зворотів та охоплює найважливіші ділянки щоденного й суспільного життя, зокрема лексику, пов'язану з інформаційними технологіями, банківською справою, торгівлею, релігією. Значну увагу приділено вузькоспеціалізованим термінам. За задумом авторів, посібник призначений для вивчення як польської, так й української мов. Для зручного користування у словнику подано покажчик змісту та тематичний покажчик.

Окремим видом тематичного словника є ілюстрований тематичний словник. У різних працях можна зустріти й інші назви цього виду – ілюстративний, візуальний, картинний словник. Але у будь-якому випадку основною особливістю словника є семантизація лексичного матеріалу за допомогою малюнків, ілюстрацій, схем. Характер словника передбачає певні обмеження у поданні лексики – абстрактних понять, назв процесів, дій, ознак. Лексика в ілюстративному словнику передусім повинна мати чітке

окреслення, що точно і однозначно переноситься на малюнок. Таку властивість мають більшість сучасних термінів, подати які в словнику і є основним завданням укладачів. При цьому особливості ілюстративного словника не передбачають наявності граматичних елементів, стилістичних поміток, комунікативного матеріалу.

Цікавим зразком є таке видання, як „Ілюстрований тематичний словник української мови для студентів-іноземців“, у якому презентовано сучасну методику швидкого оволодіння навичками української мови (Азарова 2014). У словнику подано лексичний мінімум (близько 2 тис. слів) різноманітної тематики і виділено 43 тематичні групи. Наведено приклади вживання слів, що допоможе іноземним студентам навчитися правильно вживати їх у певній мовній ситуації. А методика використання ілюстрацій дає можливість розвивати зорову пам'ять і оптимізувати засвоєння українських слів.

Тематичні словники активно використовуються і для навчання дитячої аудиторії. Враховуючи специфіку навчання дітей, тематичне групування матеріалу для вивчення часто доповнюється малюнками. Поєднання тематичних переліків слів з відповідними ілюстраціями понять, що підсилює навчальний ефект, використано в „Англо-українському словнику в малюнках для дошкільнят“ (Гончаренко 2002). Такий ілюстрований тематичний словник допоможе легко запам'ятати близько 1 тис. слів.

Цікавим з точки зору побудови є і „Тематичний словник школяра“, який містить 2 тис. слів, згрупованих у 87 тем (Прищепа 2001). Такий детальний поділ на теми зумовлений великою кількістю інформації із побутової, спортивної, народознавчої, природознавчої, історичної та інших сфер, поданих у словнику. Кожне слово має російський відповідник та тлумачення лексичного значення українською мовою. Значення більшості слів пояснюється за допомогою текстових ілюстрацій (віршів, акровіршів, загадок, скоромовок, лічилок, прислів'їв та приказок) і малюнків. Таким чином розвивається пам'ять та образне мислення дітей, активізується й збагачується їх лексичний запас.

Тематичний принцип організації словникового матеріалу успішно застосовується й у спеціальних словниках. Це „Українсько-польський тематичний словник жестової мови“ (Бойчук 2009), „Українсько-англійський тематичний словник прикметників та дієприкметників“ (Зайковські 2013), „Тематичний словник популярних українських прислів'їв та приказок з коментарями“ (Северинюк 2014).

Тематична лексикографія в Україні представлена не лише словниками, а й розмовниками, які, звичайно, поступаються словникам за рівнем навчальної ефективності,

але, натомість, є досить популярними, оскільки заповнюють певні прогалини у вивченні мов. Так, слід відзначити, що для вивчення болгарської мови в Україні існує не так вже й багато навчальних посібників та інших дидактичних матеріалів. Саме тому варте уваги таке видання, як „Українсько-болгарський розмовник. Фрази. Слова. Коментарі“ (Сорока 2015), яке є розширеним та доповненим виданням українсько-болгарського розмовника „Скажи це болгарською!“ (Сокіл, Сорока 2011). До цього часу в Україні було видано лише два схожі розмовники – „Українсько-болгарський розмовник“ (Терлак 1994) та „Кратък българско-украински разговорник“ (Колесник 1994). Ось чому користь від появи ще одного вдосконаленого українсько-болгарського розмовника очевидна.

Як зазначають укладачі, розмовник розрахований на широке коло осіб, які володіють однією із запропонованих мов і стане в нагоді усім українцям, котрі бажають навчитися розмовляти по-болгарськи чи вдосконалити свої знання з болгарської мови. Також праця буде корисною як для студентів та викладачів на заняттях з болгарської розмовної мови, так і для туристів для налагодження контактів та спілкування у болгарськомовному середовищі.

Слід зазначити, що видання розмовника стало можливим завдяки вагомій підтримці на високому державному рівні – Почесного консула Республіки Болгарії в Україні Віктора Нотевського та віце-консула Михайла Гука. Також автори розмовника висловлюють подяку викладачам Львівського національного університету імені Івана Франка та Софійського університету імені Святого Климента Охридського за цінні зауваження та поради. Отже, можна зробити висновок, що розмовник є навчальним посібником із серйозним науковим підґрунтям.

„Українсько-болгарський розмовник“ побудований за тематичним принципом – у дусі традицій укладання розмовників в українському мовознавстві. Укладачі виділили 46 основних тем, декотрі з них поділені на підтеми. Вибір тем пов'язаний з реальними ситуаціями в побуті, у транспорті, на роботі, у навчанні, під час подорожі. Значну увагу приділено темам, які розкривають такі ситуації, як вітання, прощання, знайомство. Окрім звичайних класичних запитань та відповідей, автори наводять ключові терміни до кожної з тем, назви основних державних і громадських інституцій, сленгові слова та вирази, розмовні конструкції, які є невід'ємною частиною сучасного спілкування, особливо серед молоді. Автори доклали значних зусиль, акумулювавши велику кількість синонімів (як літературних, так і сучасних розмовних!) до основних слів, наприклад, звертання „мамо“ має

такі варіанти: „*Мат'усю! М'амочко! Мат'усенько! Н'ене! Н'енько! Н'енечко!*“ (Сорока 2015: 13), а на питання „*Як справи?*“ можна використати відповіді: „*Чуд'ово! Дуже д'обре! Все д'обре! Ф'айно! Люкс! Люкс'ово! Класно! Кль'ово! Круто! Прик'ольно! Балд'о'жно! Кайф'ово! С'упер! Ок! The best!*“ (Сорока 2015: 17). Схожих прикладів є дуже багато, тому й читати такий розмовник надзвичайно цікаво. Доречним є також невеликий словничок активно вживаної лексики, поданий після кожної з тем. Українська частина словничка укладена за абеткою, що значно полегшує орієнтування в ньому. Усі слова в розмовнику акцентовані. Декотрі лексичні одиниці та теми, пов'язані з болгарськими реаліями, супроводжуються коментарями, як-от, особливості при звертанні до родичів та незнайомих людей, при киванні головою для згоди чи незгоди, особливості кулінарії, розмовної мови, цікаві звичаї. Ґрунтовне розкриття таких народознавчих аспектів лише підвищує навчальну цінність посібника та відтворює яскраву картину болгарського менталітету. Доповненням до цього є ще один аспект – у розділі „Професії“ автори вказали імена українців, які стали відомими у Болгарії завдяки своїй професії та своєму таланту.

Можна цілком впевнено стверджувати, що цей розмовник має очевидне дидактичне та країнознавче значення, адже задовольняє потреби широкого кола сучасних користувачів, які обов'язково знайдуть у розмовнику необхідну інформацію і зможуть успішно використовувати її у професійній діяльності, навчанні чи під час туристичної подорожі.

Тематичне групування лексичного матеріалу відкриває нові можливості у вивченні мови різними віковими категоріями користувачів, вирішує багато проблем, пов'язаних із вибором способу організації мовного матеріалу, представленого для опрацювання у словнику. Значення тематичних словників для мовознавства, перекладознавства, порівняльного вивчення мов, дослідження системної організації лексики, аналізу історії розвитку знань про навколишній світ важко переоцінити. Завдяки тематичному групуванню лексики стає доступним співставлення мовних засобів певних понятійних полів різних мов, що особливо важливо при їх порівняльному вивченні. Використання тематичного словника підвищує ефективність вивчення мови, сприяє виробленню навичок зв'язного мовлення, добору потрібних слів, поповнення словникового запасу, формування мовного чуття.

Створення тематичних словників зможе, наприклад, покращити незадовільний стан українсько-інослов'янської лексикографії, яка розвивається вкрай

повільно і представлена у деяких випадках одиничними виданнями. Саме тому потрібно розвивати цей напрям ідеографічної лексикографії, поповнювати його новими виданнями.

Література:

- Азарова 2014:** Азарова Л.Є., Горчинська Л.В. Ілюстрований тематичний словник з української мови для студентів-іноземців. Вінниця: ВНТУ, 2014.
- Богущкий 2012:** Богущкий К.І. Українсько-англійський тематичний словник. К.: Криниця, 2012.
- Бойчук 2009:** Бойчук О.В. та ін. Українсько-польський тематичний словник жестової мови. Харків: Прапор, 2009.
- Бутевич 2007:** Бутевич В.В. Українсько-польський тематичний словник. Київ: В-во Вадим Карпенко, 2007.
- Буфан 1999:** Буфан І.Ф. Англо-український базовий тематичний словник для студентів, які вивчають англійську мову як другу іноземну. К.: Ленвіт, 1999.
- Гончаренко 2002:** Гончаренко І.І. Англо-український словник в малюнках для дошкільнят. Харків: Промінь, 2002.
- Зайковські 2013:** Зайковські С.А. Українсько-англійський тематичний словник прикметників та дієприкметників. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2013.
- Карпенко 2007:** Карпенко В.М., Федько Ю.І. Українсько-французький тематичний словник. К.: В-во Вадим Карпенко, 2007.
- Карпенко 2008:** Карпенко В.М. Українсько-болгарський тематичний словник. К.: В-во Вадим Карпенко, 2008.
- Карпусь 1998:** Карпусь А.К., Кудіна О.Ф. Базовий тематичний німецько-український словник. К.: Ленвіт, 1998.
- Колесник 1994:** Колесник В.А. Кратък българско-украински разговорник. Одеса: Маяк, 1994.
- Комірна 1998:** Комірна С.В. Базовий тематичний словник з французької мови. К.: Ленвіт, 1998.
- Корбозерова 1999:** Корбозерова Н.М. Іспансько-український базовий тематичний словник для студентів, які вивчають іспанську мову як другу іноземну. К.: Ленвіт, 1999.
- Костюшко 2012:** Костюшко О.М. Тематичні словники у болгарській лексикографії: історія і сучасний стан. – Дисертація на здобуття н. ст. канд. філол. наук. Львів, 2012.
- Крижко 2003:** Крижко О.А. Українська лексикографія кінця XVI – II пол. XVIII ст. Бердянськ: Бердянський державний педагогічний університет, 2003.
- Локота 2008:** Локота О.І., Карпенко В.В. Українсько-турецький тематичний словник. Київ: В-во Вадим Карпенко, 2008.
- Морковкин 1970:** Морковкин В.В. Идеографические словари. – М: МГУ, 1970.

Прищеп 2001: Прищеп К.С., Лук'яненко В.Г. Тематичний словник школяра. К.: Форум, 2001.

Pigep 2007: Рігер Я., Демська-Кульчицька О.М. Українсько-польський тематичний словник. Львів: УКУ, 2007.

Северинюк 2014: Северинюк В.І. Тематичний словник популярних українських прислів'їв та приказок. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2014.

Сокіл, Сорока 2011: Сокіл Б., Сорока О. Скажи це болгарською! Тернопіль: Мандрівець, 2011.

Сорока 2015: Сорока О.Б., Сокіл Б.І., Албул О.А. Українсько-болгарський розмовник. Фрази. Слова. Коментарі. Ужгород: ІВА, 2015.

Терлак 1994: Терлак З.М., Ярмолук М.О., Панько Т.І. Українсько-болгарський розмовник. Львів: Світ, 1994.

Яцко 2009: Яцко Н.М., Карпенко В.М. Українсько-німецький тематичний словник. К.: В-во Вадим Карпенко, 2009.

Roget 1852: Roget P.M. Thesaurus of English Words and Phrases classified and arranged so as to facilitate the expression of ideas and to assist in literary composition / P.M. Roget. London: Current Literature Pub. Co, 1852.

Інформація про автора:

Оксана Костюшко – кандидат філологічних наук

E-mail: omk1979@ukr.net

БЪЛГАРСКО-УКРАИНСКАТА И УКРАИНСКО-БЪЛГАРСКАТА ЛЕКСИКОГРАФИЯ ОТ НАЧАЛОТО НА XXI ВЕК

Олга Сорока

Annotation: This article presents the new Bulgarian-Ukrainian and Ukrainian-Bulgarian dictionaries and phrasebooks at the beginning of the XXI centuries.

Keywords: Bulgarian language, Ukrainian language, dictionaries, phrasebooks.

В последните години българско-украинската лексикография се попълни с няколко издания, които имат различни автори, предназначени са за различна аудитория и са с различно качество, но целта им е да бъдат полезни на българските и украинските учени, изследователи, преподаватели, студенти, ученици, журналисти, преводачи, както и на широк кръг читатели – украинци и българи.

Ето защо продължавам да предлагам описанието на тези най-нови украинско-български и българско-украински речници и разговорници, спазвайки хронологичния ред на тяхното публикуване. В настоящата статия ще бъдат описани четири нови издания, трите от които са издадени в Украйна и едно в България.

Олег Степанович Таланов е автор на „Українсько-болгарський розмовник“, тираж 1000 бройки (Таланов 2012). Този украинско-български разговорник представлява тематичен разговорник, като всяка от темите съдържа коментар с необходимата информация за туристи или за хора, решили да посетят България. Например, в темата „Паспортен контрол“ е посочена ценна информация за документите, които се изискват при издаването на българската виза за украинските граждани, дори стойността на извършените услуги (Таланов 2012: 6). В темата „Митница“ са представени условията и правилата за внасянето на различни предмети, стоки и валути в Република България от украинските граждани (Таланов 2012: 10). Темата „Банка“ е придружена с информация за работното време на банките и възможни проблеми при смяна на валутата. Има предупреждение за това, че през 1999 е била проведена деноминация на българската валута и при обмяната трябва да се внимава, което е малко остаряла информация, защото от момента на деноминацията до издаването на разговорника са минали тринадесет години (Таланов 2012: 71-72). Информацията в темата „Телефон“ е доста остаряла – посочените спешни телефонни номера към момента на

издаването на разговорника вече се пренасочени към телефон 112, поръчването на международните разговори вече се осъществява по друг начин и изобщо системата се модернизира напълно (Таланов 2012: 75). Важен за пътуващите украинци обаче е адресът на украинското посолство (Таланов 2012: 75). В коментарите и в самия текст на разговорника има много технически грешки, появили се вероятно в резултат на превод от други езици или поради включен технически редактор на един от езиците, например:

бълг. „В граде“ вместо «В града», „кішкавал“ вместо „кашкавал“, което от горе на всичко не кози кашкавал, „ізад“ вместо „отзад“, без „съмненіє“ вместо „без съмнение“,

укр. „В Пловдіве“ вместо „В Пловдіві“, „церква св. Тижні“ вместо „церква св. Неділі“ и др.

В началото на разговорника е представен фонетичен коментар, а различни конструкции са умело съчетани с подходящия граматически материал, което прави помагалото полезно за изучаването на българския език. Основният материал е разположен в три колонки на украински, български език и транскрибирания вариант, който е акцентиран и е предаден с украинските графеми. Въпреки неточностите и грешките, при добра корекция, по структурата си и лексикалното представяне и тематичното разнообразие разговорникът по нищо не отстъпва на добрите и качествени пособия от този тип.

Пенка Кънева е автор на „Украинско-български речник“ (Кънева 2013), който е „първата украинско-българска лексикографска лястовичка“ в България. Речникът е плод на дългогодишния труд на известната българска преводачка на украинска класическа литература – Пенка Кънева, чрез преводите на която, българският читател има възможност да се докосне до една голяма и важна част от украинската литература, да се потопи в красотата на украинската природа, да се наслади на хубавия украински пейзаж, да запознае с хората, живеещи на тази земя и да види украинската реалност.

Речникът има практическа насоченост и е предназначен за студенти, лексиколози, етнографи, биолози, зоолози и всички, които проявяват интерес към украинистиката, към живота и историята на украинския народ, към неговите нрави, вярвания, митология, занаят, бит, междуличностни и семейни отношения и към неговата богата и разнообразна природа.

За корпуса на речника авторката използва предимно „Словарь української мови“, създаден от видния украински лексикограф Борис Гринченко (1863-1910). Въпросният

труд е издаден за първи път през 1907 г., тоест преди повече от един век. В украинската лексикография, така или иначе, всички пътища водят до „Словарь української мови”, познат и като „Речникът на Борис Гринченко“. И до ден-днешен той е търсен, препрочитан и използван от читатели и преводачи. Както отбелязва Пенка Кънева, през дългогодишната ѝ преводаческа практика тя разчита предимно на информацията, предоставяна от „Речника на Борис Гринченко”. Той всеки път е отговарял най-точно на търсенията ѝ. Единствено „Речникът на Борис Гринченко” е успявал да разкрие тънкостите на украинската култура, пъстротата на диалектите, подавал е максимална информация за думите, за тяхното значение, синоними, фразеологизми. Затова в речника на Пенка Кънева са обяснени и разтълкувани реалии, митологична терминология, лексика, свързана със старите вярвания, традиции и обреди, а диалектни, редки и остарели украински думи са преведени с максимално точни български съответствия, посочени са различни видове животни, птици, растения, цветя което превръща речника на Пенка Кънева в малката енциклопедия по украинознание. Тези и много други положителни страни на речника правят делото на Пенка Кънева безспорно важно, актуално и достойно за подражание. Този речник не е просто речник, това е украинската душа в превод на български език, това е мелодията на украинското сърце, преведена на български.

Като отрицателен момент може да се посочи това, че въпреки цялото си богатство „Речникът на Борис Гринченко“ е остарял. Независимо от тежките условия украинският език се развива и в периода от 1907 до 2013 година правописът, например, е променян няколко пъти, в езика се появяват и трайно се настаняват много нови думи от една страна, а от друга – много стари думи се „обзавеждат“ с нови значения, докато предишните отпадат. Тези промени не са отразени в речника на Пенка Кънева, следователно, той не винаги може да бъде сигурен източник за формата и правописа на думата в съвременния украински език, за някои по-нови значения на старите думи, а също така не могат да се открият и най-новите думи. Но все пак преди да отворим речника, не трябва да забравяме, че в основата му стои „Речникът на Борис Гринченко“, който представлява най-съществената част на украинския език и превода ѝ на български език. В речника на Пенка Кънева липсват също така международна лексика, техническа и научна терминология, думи за нововъзникнали понятия и предмети. Тази липса авторката обяснява с това, че обширната международна лексика може да бъде открита във всеки речник за чужди думи, което е истина.

Въпреки тези нюанси и незначителни технически грешки, речникът на Пенка Кънева е много ценен, информативен, познавателен и е първи и засега единствен по рода си в България. Споделям очакванията и надеждите на авторката за това, че този „Украинско-български речник“ ще даде своя принос за сближаването на украинския и българския народ, а също така искрено се надяваме, че той ще подпомогне младите български украинисти, като ги доближи максимално до магията на украинското словесно богатство.

Олга Сорока, Богдан Сокил, Олга Албул са авторите на „Украинско-български разговорник. Фрази. Думи. Коментари“ (Сорока 2015). Изданието е с тираж 100 бройки и е разширено и допълнено издание на украинско-български разговорник „Кажи го на български!“ (Сокил, Сорока: 2011). Разговорникът е предназначен за широк кръг читатели, които владеят един от езиците и които желаят да се научат да говорят или да усъвършенстват знанията си по български. Това издание може да е полезно за преподаватели и студенти в часовете по български език, за туристи при установяване на контакти и общуване в българоезичната среда.

Издаването на разговорника с осъществи благодарение на финансовата подкрепа на Почетния консул на Република България в Лвив – Виктор Нотевски, благодарение на организационната подкрепа на вице-консула Михайло Гук и интелектуалната подкрепа на преподавателите от Софийския университет „Свети Климент Охридски“ д-р Райна Камберова и доц. д-р Албена Стаменова и на доц. д-р Стилиян Стоянов от Югозападния университет „Неофит Рилски“.

„Украинско-българският разговорник“ е структуриран на тематичен принцип. Изборът на темите е свързан с реални ситуации в бита, транспорта, в работата, в университета, по време на пътуване и др. Освен класическите фрази и конструкции: въпрос-отговор, авторите посочват и ключовите термини към всяка една тема, включвани често в речта сленгови думи и изрази, разговорни конструкции, които са неразделна част от съвременното общуване. Също така авторите дават някои граматически коментари, свързани с българската разговорна реч. Например, фразата „Ще се видиМЕ“ е съпроводена с коментар за това, че така нареченото „мекане“ се среща в речта на българите при глаголи от първо и второ спрежение в първо лице единствено число (Сорока 2015: 21). В края на всяка тема има малък речник, в който думите са подредени по азбучен ред. Някои тематични области са разширени с краеведческа информация, например в раздел „Професии“ авторите излагат

списък на имената на известни украинци, които са известни в България, благодарение на таланта и професията си.

Разговорникът има редица неточности при структурирането и систематизирането на лексикалните единици и фрази, които понякога се повтарят. Срещат се грешни ударения и несъответствия, подробно описани от О. Костюшко в рецензията на труда (Костюшко 2015). Рецензентката отбелязва, че тези неточности не омаловажават общото положително впечатление (пак там).

Елза Стоянова и авторски колектив са създателите на „Българско-украински речник на новата европейска лексика от края на XX първите десетилетия на XXI век“ (Стоянова 2015). Книгата е с тираж 300 бройки и представлява сериозно лексикографско издание, подготвено по проект на проф. д-р дфн Елза Стоянова. Речникът съдържа 2 600 речникови единици и техния превод на украински език и на значението на думата. В епохата на бързото развитие на технологиите славянските езици се оказаха под огромното влияние на английския език и се сблъскаха с проблема за адаптацията и предаването на англонеологизмите в езици-приемници. Речникът на проф. Е. Стоянова и авторския колектив събира на едно място адаптираните или новообразуваните думи и значения и дава възможност да се сравнят резултатите на тези процеси в двата славянски езика – българския и украинския. Това отваря врати за нови изследвания в областта на неологията. Речникът е предназначен за специалисти-филолози и за всички, които се занимават с неология. Автори на речника са проф. Елза Стоянова и колектив от студенти по журналистика и филолози от Киевския славистичен университет. В предговора към речника са очертани задачите, които авторите са си поставили, подробно е описана структурата на речниковата статия. В нея има точно определена информация – на първо място е думата в основната ѝ форма, превода ѝ на украински, тълкуването на думата и пример, ексцерпиран от български източници. В речниковата статия се използват много условни знаци, граматически коментари, съкращения, които са описани и разшифровани в предговора. Речникът има много достоинства и е лексикографско събитие. Надявам се да бъде добър пример за подражание и да бъде последван от редица други.

Библиография:

Костюшко 2015: Костюшко О. Рецензія на видання: Сорока О., Сокіл Б., Албул О. Українсько-болгарський розмовник. Фрази. Слова. Коментарі. Ужгород: ІВА, 2015 (под печат).

Кънева 2013: Кънева П. Украинско-български речник. София, Синева, 2013.

Стоянова 2015: Стоянова Е. и авт. колектив. Българско-украински речник на новата европейска лексика от края на XX първите десетилетия на XXI век. Киев, КСУ, 2015.

Сокил, Сорока 2011: Сокил Б., Сорока О. Кажи го на български! Тернопил, Мандривец, 2011.

Сорока 2015: Сорока О., Сокил Б., Албул О. Украинско-български разговорник. Фрази. Думи. Коментари. Ужгород, ІВА, 2015.

Таланов 2012: Таланов О. Українсько-болгарський розмовник. Київ, Арій, 2012.

Информация за автора:

Олга Сорока е главен асистент, лектор по украински език, Катедра по славянско езикознание, Софийски университет „Свети Климент Охридски“.

E-mail: solha@i.ua

РИТУАЛЬНЕ СЛОВО І ЖЕСТ У СЕМАНТИЦІ СТАРОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ ТА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ЛЕКСИКИ ПРАВА

Олена Чмир

Анотация: В статията се разглеждат семантични мотивации, въз основа на които се формират правните значения в старославянската и древноруска лексика. Специално се разглеждат думи, които развиват правни значения въз основа на по-старите си значения, свързани с определени ритуални действия.

Ключови думи: правна лексика, семантични мотивации, старославянски език, древноруски език.

Интерес до питань семантичної мотивованості лексичного значення останнім часом суттєво зріс у дослідників, які працюють у різних галузях – етимологів, семасіологів, істориків мови, когнітивістів, культурологів тощо.

Особливо актуальним звернення до цієї проблематики видається у зв'язку із вивченням взаємодії мови та культури на різних етапах розвитку суспільства. Одним із можливих підходів тут є вивчення семантичних мотивацій у межах групи слів, тематично об'єднаних приналежністю до певної сфери культури. Це дозволяє пов'язати формування абстрактних значень з певними конкретними уявленнями.

Групою культурно маркованої лексики, вивчення якої становить значний інтерес, є лексика права.

Важливу роль у становленні права відігравали синкретичні міфопоетичні уявлення та їхні ритуально-обрядові реалізації. Зв'язок правової лексики з ритуально-обрядовою встановлюється ще на рівні індоєвропейської прамови (Гамкрелідзе, Иванов 1984: 805). Невід'ємною складовою різних обрядів були словесні та ритуальні дії, а також відповідні реакції на них – слухове, зорове сприйняття. Сучасні вчені визнають, що «мова символічних дій як в історії окремої людини, так і в історії людства передуює словесній мові і служить базою для засвоєння останньої» (Иванов 1985: 351), а, отже, і «у найдавніших ритуалах жест та рух тіла філогенетично передували слову» (Мечковская 1998: 52). Строга регламентованість ритуальних дій, семіотична навантаженість кожного їхнього елемента, значення словесних формул, способу їх виголошення і сприйняття були відображені в семантиці лексем, які первісно позначали елементи таких дій, і на цій основі згодом розвинули правові значення.

Особливе місце в ритуалі посідали словесні дії (мовленнєві акти). Серед старослов'янської та давньоруської правової лексики, пов'язаної з семантикою мовлення можна виділити дві групи, які суттєво різняться за характером формування в них правових значень.

До першої з них належать похідні коренів, в яких мовленнєва семантика або мотивується (і цей зв'язок простежується на досліджуваному синхронному зрізі), або є складовою синкретичної семантики, що відсилає до досить складних комплексів уявлень, передусім пов'язаних з ритуальними діями. Це похідні псл. коренів **kaz-*, **kor-*, **rek-*, **vêt-*, **rotiti*.

У старослов'янських та давньоруських континуантів псл. кореня **kaz-*, правові значення, на перший погляд, видаються мотивованими семантикою мовлення. Адже у процесі судочинства різні мовленнєві акти є надзвичайно важливою складовою процедури. Однак етимологічні дані дають підстави стверджувати, що семантика мовлення не є первинною у псл. **kaz-*. Вона розвивається на базі більш давнього значення «показувати, робити знак».

Праслов'янське дуративне дієслово «показувати» вважають спорідненим з дінд. *kāšate* «з'являється, блищить, світить», *cáksatē* «бачать, спостерігають; з'являються», ав. *ākasat* «побачив», гр. τέκνωρ "знак, риса" (ЕСУМ 2, 340 – 341). Укладачі Етимологічного словника слов'янських мов пов'язують псл. **kaz-* з прямо не засвідченим в слов'янських мовах коренем **koz-*, який опосередковано відображається в спорідненому **čezovi*. Тому сюди, на їхню думку, може бути віднесене і каузативне **kaziti* «псувати, шкодити», власне – «мітити знаком» – «псувати», яке здебільшого розглядають відокремлено від **kazati*. (ЕССЯ 9, 168 – 170). Зауважимо у зв'язку з цим, що семантичний розвиток проказа «шкода, злодійство, злочинний замір; хитрощі, чаклування; лепра, зараза», про який йшлося вище, міг бути пов'язаний з розвитком похідних *kaz-*. Така можливість підтримується давньоруським **исказа** «збитки, втрата, шкода»: будуть лжеучители, иже введу исказы погибельныя, рекше ереси (Срезн. 1, 1112) та старослов'янським **исказити** «знищити», «оскопити» (СС 264). На особливу увагу тут заслуговують можливі паралелі між проказа та казнь, яке є похідним утворенням з суфіксом *-нь* від дієслова **kazati*, точніше – від основи **kaz-* до тематичного розширення *-a-ti* (ЕССЯ 9, 172 – 173). Для таким чином реконструйованого гнізда **kazati*, **kaziti*, **čezovi* вихідними є значення «показувати, робити знак, мітити», «бути відміченим (в тому числі і в негативному сенсі)» (ЕССЯ 9, 168 – 169).

Семантика «указувати, показувати» переважає у старослов'янських та давньоруських похідних кореня *kaz-. В.С. Єфимова в дослідженні, присвяченому лексиці зі значенням мовлення у старослов'янській мові, спеціально відзначає, що в лексемах з коренем -каз- «значення мовлення спостерігаються на тлі більш давньої семантики «указувати, показувати». Зовсім не зустрічаються в контекстах, пов'язаних з мовленнєвими ситуаціями, утворення з префіксами по- та оу-: дієслова показати, показовати, прѣдпоказати, оуказати, іменники показаник, оуказаник, оуказъ» (Єфимова 1996: 27). Відзначимо, що в сучасних слов'янських мовах реалізувалися різні можливості семантичного розвитку, пор., слц. *kážeň* «проповідь, повчання; дисципліна», у вл. *kaznja* «наказ; дисципліна»; у нл. *kazń* «наказ, розпорядження», рос. *казнь* «покарання». Значення «покарання» мають не лише слова, об'єднанні навколо кореня казн-. Показовий приклад вживання дієслова казати у значенні «карати» засвідчено в апостольському тексті нещодавно знайденої частини Синайського євхологія, де воно відповідає грецькому παιδεύειν: **которы оубо естъ снъ • его же не кажетъ оць** (Єфимова 1996: 29). Водночас старослов'янські **наказати (сѧ), наказаник, давньоруські наказовати, наказывати, наказатель** «наставник, учитель», пов'язуються тільки з семантикою «повчання, виховання» (СС 348), значення «карати» відзначається тільки у наказати, до того ж відносно пізно (Срезн. 2, 290 – 291).

Щодо конкретних шляхів семантичного розвитку висловлювалися різні думки. Ф.Славський вважає, що розвиток значення міг відбуватися таким чином: від «показувати, повчати жестом або словами» > «наказ, розпорядження» > «докір, осуд» > «словесне покарання» > «тілесне покарання»(SP 2, 113 –114).

Уявити, в якій сфері і як міг відбуватися відзначений семантичний розвиток, дають змогу типологічно зіставні явища в інших індоєвропейських мовах. Як аналогія до розвитку семантики псл. **kazati* в Етимологічному словнику української мови наводиться паралель гр. δείκνυμι «показую» – лат. *dīco* «говорю» (ЕСУМ 2, 341). У грецькій мові від кореня **deik-* утворено і δίκη «право, справедливість, законність» (пор., ім'я богині правосуддя Діке). Е. Бенвеніст, досліджуючи гр. δίκη, відзначає семантичну невідповідність гр. δείκνυμι «показую» та лат. *dīco* «говорю» і прагне встановити значення, яке б показало, що *dikē* могло вживатися в сенсі «справедливість, правосуддя» (Бенвеніст 1995: 303). Він вважає, що перехід від «указувати» до «говорити» відбувався в рамках певних правових ритуалів. Відповідаючи на питання в який спосіб указували, хто мав право указувати та на що указували, Е. Бенвеніст з'ясовує, що «указували» словом, що підтверджується вживанням

diś- в індо-іранській замість «навчати» (пор., **kaz-* – «виховувати»); латинський композит *index* «суддя» свідчить про факт авторитарного указання – указувати могла людина, наділена владою (владар, який часто виконував функції жерця або судді); указували на те, що має бути, на щось визначене (наприклад, рішенням суду). Таким чином реконструюється значення «указання через незаперечне слово на те, що має бути», тобто правовий імператив. На базі позначення правової формули сформувалося гр. δίκη «право» (Бенвенист 1995: 304 – 304).

Аналогії до семантичного розвитку похідних **kaz-*, **kazn-* можуть бути простежені в утворень від псл. **koriti*: стсл. корити «ганьбити, ображати» (СС 291); **оукарѣти** «ганьбити, порочити, паплюжити» (СС 732), **оукорѣ** «образа, ганьба, приниження» (СС 733), **оукоризна** «образа, ганьба», **оукорѣникъ** «тс.», **оукоризьнѣ** «образливий, ганебний» (СС 732), **оукорнѣ** «ганебний, мерзенний; безчесний», **оукорити** «образити, зганьбити, принизити», «відвернутися з презирством, відразою, зневажити» (СС 732) **покорити** «підкорити». Псл. **koriti* «корити; ганити; сварити; принижувати; карати, мучити», яке вважають похідним від **korъ* «образа», споріднене з лтс. *karināt* «дражнити, дратувати, збуджувати», лит. (*kìrinti*) «тс.», гр. κάρνη «школа; штраф; кара», лат. *carino* (*cārimo*) «глузую, висміюю, ганьблю», дірл. *caire* «докір», дкімр. гал. *cared* «непридатність; недбалість; безпутність», кімр. *carred* «тс.». Воно продовжує іє. **kar-* «ганьбити, ганити; карати», яке пов'язують з **(s)ker-* «різати; гостро, різко ображати», представленим у гр. κέρτομος «той, хто глузує; лукавий, облудний», κέρτομος «глузливий, образливий, уїдлиний», σκερβόλλω «обливаю брудом, ображаю» (ЕСУМ 3, 20). Менш ймовірним вважають пов'язання **koriti* з іє. **kor(īo)* «військо, війна» (Slavski 2 511). Як бачимо, в індоєвропейських відповідниках псл. **koriti* семантика «завдавати шкоди словом, ображати, ганьбити» пов'язується з семантикою «покарання». Значення «карати, мучити» виступають на перший план у продовжень псл. **karati* «карати, мучити; корити; дорікати; сварити», *kara* «лайка, ганьблення, осуд; покарання, приниження», пов'язаного чергуванням голосних з псл. **koriti* (ЕСУМ 2, 381). У старослов'янських та давньоруських текстах зустрічається значно менше, порівняно з кількістю дериватів **kor-*, лексем з такою огласовкою кореня: стсл. **покарѣти сѧ** «підкорятися, слухатися» (СС 468) (пор., синоніми – **повинновати сѧ**, **послоушати**); **оукарѣти** «ганьбити, лаяти» (СС 732); др. **карати** «карати» (Срезн. 1, 1196), **покарѣтисѧ** «підкорятися» (Срезн. 2, 1102). У сучасних слов'янських мовах продовження **karati* зберігають пейоративну семантику, здебільшого вживаючись у значенні «покарання», хоча не

втрачено і семантику мовленнєву, пор. укр., рос., бр. *кара* «покарання», п. *kara* «тс.», ч. *kára* «докір; покарання, слц. *kára* «покарання, нл. *karaś* «бити батогом; карати, болг. *карам се* «голосно, сердито кажу; лаю, кричу, м. *кара* «лає, схв. *кар* «докір, догана; лайка; кара; біда, неприємність; турбота» слн. *kâr* «сварка», *kârati* «докоряти, ганити» (ЕСУМ 2, 381).

Певні аналогії в семантичному розвитку можна відзначити в укр. *картати* (запозичення з польської мови); п. (*kartać*) «намовляти», *karcić* «дорікати, картати» споріднене з болг. *къртя* «відламую», схв. ст. *kr̥titi* «мучити, ламати», слн. *zakrtiti* «строго наказати, доручити», р. *картавий* «гаркавий», стболг. **крѣтъѣннѣ** «кувікання», які зводяться до псл. **k̥rtiti* «говорити, говорити неприємним голосом», спорідненого з дінд. *kīrtayati* «говорить» (ЕСУМ 2, 396).

Синкретизм ритуальної дії та слова, який засвідчує семантичний розвиток похідних **koriti/*karati*, виразно простежується в ритуалі покорі. Це був обряд символічної смерті, який заміняв собою помсту. Він зберігався до XVI ст. у Моравії, сліди покорі знаходять і в інших слов'янських законодавствах. Ритуал полягав у тому, що убивця з п'ятдесятьма родичами і знайомими йшов до могили убитого, босий, без пояса, і падав на могилу. Найближчий родич убитого, який мав право і був зобов'язаний мстити, спрямовував вістря оголеного меча до шиї убивці і тричі запитував убивцю: «Чи так само владний я над твоїм життям, як ти був владний над ...». Убивця тричі відповідав: «Так, ти владний над моїм життям, але прошу ради Бога, оживити мене». Після цього родич убитого говорив «оживляю тебе», і убивця був вибачений (Брокгауз–Ефрон 47, 244 – 245). У правовому за змістом ритуалі ролі чітко розподілені: винний демонструє цілковиту залежність від волі месника, приниженість (навіть у чисто фізичному сенсі). Кожен учасник вимовляє належні словесні формули, і, таким чином, мир і порядок відновлювалися.

Етимологічні дані дають підстави припускати, що ритуальна демонстрація приниження, покорі – схилятися, демонструючи беззахисність, повну залежність від вищого (бога, владаря, переможця), – мотивує семантику псл. *kle̋ti* «клясти, проклинати»; споріднене з псл. *kloniti*, укр. *клонити*, з лат. *inclīno mē* «нахиляюся», гр. κλῖνωαι «схиляюся» (ЕСУМ 2, 470). Виконання ритуалу супроводжувалося виголошенням визначених словесних формул, корінь набуває значення сакрального мовлення, яке реалізується як у значенні «клястися, присягатися», так і у значенні «проклинати, клясти». Обидва значення зафіксовані у старослов'янській та давньоруській мовах: стсл. **клати** «проклинати, клясти», **клати сѧ** «клястися», **клатѣа** «клятѣа», «прокльони» (СС 286); др. **клатѣа**, крім відзначених значень,

має і значення «заповіт» (СДЯ 4, 227), **клати** «проклинати; засуджувати, лаяти», «клястися, давати клятву», «заклинати, приймати клятву» (СДЯ 4, 228 – 229). Автори Етимологічного словника слов'янських мов, слідом за О. Брюкнером, вважають, що схиляння могло мати і інше значення в ритуалі – схиляння і дотик до землі як запорука дотримання клятви. На їхню думку, це знаходить вияв і в семантиці псл. **prisęga*, девербатива від **prisęgti* «присягати», буквально «доторкнутися до предмета, яким присягали» (ЭССЯ 10, 38; ЕСУМ 4, 579).

Відзначимо, що у старослов'янській та давньоруській мовах дієслова **присагнѣти**, **присащити** мають значення «доторкнутися»: «**коже не съмѣти никомуже начѣти красти или вѣшнѣ без вѣды присагнѣти** (СС 512), Часто це може бути символічний (семіотично значимий) дотик, як у випадку: **присази образѣ аште вѣроукиши и досажеши** (СС 512). Відповідно і віддієслівний іменник **присаженник** фіксується із значенням «дотик» (СС 512). Значення, пов'язані з ритуалом, має дієслово **присащати** «присягати, клястися» та іменник **присага** «присяга, клятва» (СС 512).

У старослов'янських та давньоруських текстах похідні коренів **клат-** та **присаг-** часто синонімізуються в одному контексті з утвореннями від кореня **рот-**. Наприклад, **ротити сѧ з клати сѧ: тѣгда начѣтъ ротити сѧ и клати сѧ • ѣко не знаѣ чловѣка** (СС 585). Похідні цього кореня досить широко представлені у старослов'янській та давньоруській мовах: стсл. **ротити сѧ** «клястися, давати клятву (вимовляючи належні слова)» (СС 585), др. **рота** «клятва, присяга», **ротитисѧ** «клястися, присягатися», **ротѣникѣ** «той, хто клянеться, присягається», **ротѣница** «місце, де клянуться, присягаються» (Срезн. 3, 176–179).

Говорити про можливі відмінності між діями присяги, клятви, з одного боку, і роти, з іншого, дають підстави різні мотиваційні основи лексем, що належать до ряду **клатва, присага, рота**. Якщо в перших двох значення говоріння мотивується семантикою спеціальних ритуальних дій і відповідних поз, то для похідних **rota* на першому плані, передусім, семантика говоріння, виголошення визначених та належних у певній ситуації слів (текстів). Слов'янська форма споріднена з дінд. *vratām* «правило, заповідь, закон, обітниця», ав. *urvāta*- «закон, віровчення», гр. ρήτρα «договір», гр. ρητός «умовлений, рѣца «слово», лат. *verbum* «слово», лит. *vardas* «ім'я», гот. *waurd* «слово» (Фасмер 3, 507). Можна думати, що таке урочисте виголошення належних слів відбувалося передусім у рамках правових процедур. Клятва, присяга є неодмінною складовою судового процесу і сьогодні. У Сербії тривалий час зберігався суд «поротників» (своєрідний прообраз суду присяжних). Поротники

складали присягу («роту», «пороту»), що будуть судити по совісті. Законник Стефана Душана XIV ст. зобов'язував поротників або виправдати, або звинуватити, мирити сторони їм не дозволялося. Рішення приймалося більшістю голосів. (188, 201).

Семантика «встановлення обмежень словом, упорядкування», яка мотивується різними ритуально-обрядовими діями, відіграє одну з провідних ролей у формуванні лексики права.

Бібліографія:

Бенвенист 1995: Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов. М., 1995.

Гамкрелидзе, Иванов 1984: Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. Ч. I, II. Тбилиси, 1984.

Ефимова 1996: Ефимова В.С. Лексика со значением речи в старославянском языке. 1. Слова с корнями *-вѣт-*, *-вѣсѣд-*, *-каз-* – В: Славяноведение, № 1, 1996.

Иванов 1985: Иванов В.В. Примечания – В: Леви-Стросс К. Структурная антропология. М., 1985.

Мечковская 1998: Мечковская Н.Б. Язык и религия. М., 1998.

Скорочення:

Брокгауз и Ефрон – Энциклопедический словарь. Брокгауз и Ефрон. Т. 1 – 41 и доп. Спб., 1890 – 1907.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Гол. ред. О.С.Мельничук. – К., 1982–2012. Т. 1–6.

СДЯ – Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв): В 10-ти т. / Гл. ред. Р.И. Аванесов. М., 1988–2000. Т. 1–6.

Срезн. – Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. СПб., 1893–1912. Т. 1–3.

СС – Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков). М.: Русский язык, 1999.

Фасмер – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1986–1987. Т. 1–4.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков / Под общ. ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974–2014. Вып. 1–39.

SIS – Slovník jazyka staroslověnského. Praha, 1968 – 1997. Т. 1–4.

SP – Słownik prasłowiański /Pod red. F.Sławskiego. Wrocław etc.: PAN, 1974–2001. Т. 1–8.

Інформація про автора:

Олена Чмир, доцент – Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, бульвар Т. Шевченка, Київ

E-mail: chmyr@ukr.net

НЯКОИ ОСОБЕНОСТИ В РАЗВИТИЕТО НА НЕОРОМАНТИЗМА В УКРАИНСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Лидия Терзийска

Анотация: В настоящата статия се разглежда проблема за термина „неоромантизъм“ и неговото място на украинската литературна сцена на началото на XX век. Въпросът е колко в украинската литературна наука все още не са ясно определени и времеви параметри, в които неоромантизмът е активен, и общоевропейските модели, до които той се отнася в украинската среда, и неговата специфика, която формулира неговата национална самостойност. В този аспект тук се разглеждат някои от основните теоретични разработки, като статията в списание „Украинска хата“, изследването на Лесю Украинку, Дмитрия Мережковского, Микола Драг-Хмаря.

Ключови думи: неоромантизъм, концепция напредък, хатяни, индивидуализъм, общество.

Краят на XIX и началото на XX век е период на усложнена обстановка в цяла Европа. В Украйна по-специално имаме, от една страна, изострена политическа обстановка, поради крайната диференциация на противоборстващите си сили (империалистическа реакция и подем на революционното освободително движение) и от друга силни изяви на националноосвободителната борба, оформяне на все по-стабилно национално самосъзнание. Тези фактори пък пораждаха нова концепция за личността и за действителността, ново изобразяване на взаимоотношенията между личността и обществото, между личността и масата, ново съотношение между изкуството и действителността, между идеалното и реалното, героичното и романтичното и т.н. Във всички видове литература – проза, лирика, драматургия – се наблюдава задълбочаване на психологизма.

Нарастването на личното възприемане на действителността, дори и в нелиричните родови и жанрове, довежда до своеобразен преврат в литературата. Навсякъде се чувства увеличено разкриване на личностното начало, на ролята на авторското възприемане на света в произведението. Оформя се ново съотношение между обективния разказ и субективната авторска оценка на действителността. Нараства интелектуалното, философското начало в литературата: „Касандра“, „Оргия“, „Горска песен“ на Леся Украинка, „Сенките на забравените прадеди“ на Михайло Коцюбински, „В неделя рано билки брала“ на Олга Кобилянска. Все по-често е обръщането към философските проблеми на битието. Различни са направленията, към които отделните творци проявяват внимание и

създават произведения, които попълват и заемат място нерядко като добре дооформящи ги.

Неоромантизмът е своеобразно немного добре диференцирано, но същевременно типологично оформящо се явление, което възниква в редица европейски и славянски литератури почти по едно и също време, а именно в разглеждания от нас период. Има немалко изследвания върху тази тема, особено през последните десетилетия. Уместно е да отбележим, че не се забелязват принципни различия в тях. За украинската литература, обаче, си струва да обърнем специално внимание на факта, че има и по-специфични мнения. Така например в добре известната статия в „Енциклопедія українознавства“, Светослав Гордински утвърждава, че неоромантизмът в украинската литература се появява по-късно, а именно през двайсетте години, и че неговите функции са преди всичко противостоянето на „господстващия тогава в литературата на УССР натурализъм“ (Кубійович, ред. 1996: 1753). Бихме искали да се съгласим с такова едно твърдение, тъй като през този период неоромантизмът в Украйна изживява значително разпространение. Къде тогава ще оставим първите му прояви от началото на XX век – тъй като знаем, че украинските писатели в никакъв случай не изостават от световното литературно движение. Ще се позовем на Васил Шевчук, който в своя предговор към поетичната антология на сп. „Українська хата“ (1909), „Хатяни і український неоромантизм“, отбелязва „Поколениято на Леся Украинка, Михайло Коцюбински, Володимир Винниченко, Васил Стефаник, Олга Кобилянска, Богдан Лепки, Олександр Олес, Микола Ворони и др. още в края на XIX век обръща кораба на украинската литература в посока на европейското течение, при това не губейки жителните национални белези. То отрича „народническото направление“ и „тенденциозната поезия“ (терминът е на Леся Украинка) и започва да създава явление, което днес ние наричаме неоромантизъм“ (Шевчук 1990: 5).

Впрочем можем да отбележим същевременно, че терминът „неоромантизъм“ още в края на XIX и началото на XX век е широко разпространен, при това не само в западноевропейските литератури, но и в руската, и украинската литература. Д.С.Мережковски пише интересната статия „Неоромантизм в драме“ (Мережковский 1894), а А.С.Венгеров прави своето доста обемно изследване „Русская литература XX века – 1890-1910“ с подзаглавие „Етапы неоромантического движения“ (Венгеров 1915). В Украйна този термин се прилага при засягането на някои явления не само в западните литератури, но и в украинската литература.

По отношение на формулировката, изясняването на това какво

представлява неоромантизмът, достигахме до разбирането на проблема какви са неговите параметри, особености, основни белези, не е намерена мярката, която да бъде еднозначно приемлива. Проследявайки украинските изследователи, срещаме различни обозначения, а именно: било то като литературно течение, било то като стилово направление, било то като школа, а понякога доста условно го използват като наименование на редица естетически тенденции в литературата, а дори и като късна модификация на романтично творчество, а дори и като факт от литературната психология, изявяваща се чрез „прекрасното възбуждане“, присъщо на времето, когато се срещат двете столетия. Това определение срещаме особено добре развито от А.С.Венгеров през 1914 г. и то е доста показателно, тъй като фиксира непосредствено особеностите на атмосферата в тогавашната Руска империя, което способствува за зараждането на това явление и като да се проследи цялата атмосфера в литературата на Украйна през този период, когато старите, така да се каже по-консервативните направления (имат се предвид народническите течения) имат все още неизразходвани сили, завоювали са доста добри позиции и все още силно противостоят в областта на идейните, естетическите, философските борби със своите последователни придържания към етнографизма, позитивизма и новите, които са: импресионизъм, символизъм, неоромантизъм, които все по-изразително свързват украинската литература със западноевропейската, обогатяват я с новата си тематика, проблематика, поетика. Както подчертават някои от съвременните изследователи (Е.В.Шпилова), неоромантизмът силно съдейства за преодоляването на консервативните тясно патриотични, битово-украински течения в литературата. За това способствува и най-новата критика, насочена срещу народниците патриоти, които освен възпяване на своето като най-висша изява на съвършенството било то в бита, било то в архитектурата, или пък в археологията от нищо ново не се интересуват и не го приемат, защото то им е ненужно, защото си имат свое „родно“ и с него ще си служат до последните си дни и ще просвещават човека.

В украинския литературен живот по това време господствува атмосферата на отчуждение, тъй като най-новата критика също много остро полемизира с фотографизма, описателството и т.н. Всъщност антинатуралистични, антинароднически настроения в украинската литература се долавят още в началото на 90-те години на XIX век. Олга Кобилянска създава редица произведения – „Хортензия“, „Картина от народния живот в Буковина“, „Човек от народа“ и др., които отразяват процеса на вътрешното развитие на ранната О. Кобилянска и са под знака на романтично-идеалистичните представи за

литературата, разглеждайки я като най-висша мярка за красота, изградена от фантазията на писателката. Самата О. Кобилянска отбелязва, че тогава „... е била неосъзнат, млад, див романтик...“.

През 1891 г. от Виена Л. Украинка пише в писмо до брат си за дискусиите си с украински студенти на тема неоромантизъм, поезия и как все пак е успяла да ги накара да признаят, че в литературата имат стойност портретите, а не фотографиите и че без „измислици“ при художествената характеристика няма художествена литература (Українка 19776: 71-72).

Малко по-късно изразява много концентрирано тези сблъсъци в украинските литературни и културни среди Михайло Сриблянский, който в сп. „Українська хата“ през 1909 г. пише: „Нашата литература на „старите“ не допуска в себе си съревнование с новото. Тя рисува само онова, което съществува, описва събития, факти, личности в тяхната битово-етнографска-икономическа същност, регистрира всичко това много добросъвестно, с точност, но и с безпристрастието на фотографията, с точността на полицейския протокол... Това е литература на „изображение без въображение“, на бедна литература на бедността, илюстрация на нещастията в тяхната материална форма без протест срещу идейната пустота и безсилие на душата“ (Сріблянський 1909: 431).

И така, в началото на XX век в подобна атмосфера на дискусии, отрицания, войнственост започва да се формира в Украйна теоретичната концепция на неоромантизма, когато вече са налице първите литературни факти като определено идейно-естетическо явление. Кои са белезите, чертите, особеностите, с които критиката го отбелязва като нещо ново, като току-що зародило се явление в литературата? Да си отговорим на този въпрос е важно, тъй като той има своето историческо значение дори и за днешните теоретични определения.

Естествено, неоромантизмът в украинската литература възниква не на голо място. Той е плод на класическия романтизъм от XIX в. и е много силно свързан с него. Знаем, че фолклорът, народното творчество, народните представи и митове лежат в основата му. Поради това и най-напред критиката отбелязва тези черти. Но това са само обичайните представи за романтизма. Критиката не пропуска да отбележи присъщата на новото направление интензивност на фантазията, склонност към използване на световни сюжети, на библейски теми и в представите й това е екзотична проява на новото направление, а за някои това е даже откъснатост от действителността и от нуждите на живота. Макар че в тези

произведения най-често писателите се обръщат към вечните общочовешки въпроси, които всяко време, всяка епоха решава по-своему, и по този начин ги осъвременява, и в такъв завоалиран вид се обръща към въпросите на съвременния живот на своя народ, когато непосредствено, както например в Украйна, тези проблеми е невъзможно да бъдат поставени.

Често в неоромантизма критиката забелязва и акцентира своето внимание върху поривите на творците към „синята далечина“, впрочем особено характерно да речем за немските романтици. Та и българинът Петко Тодоров, запознавайки се с творчеството на западноукраинската писателка О. Кобилянска не пропуска да я посъветва, че е необходимо да се насочи нейната чувствителна душа в тази насока. Не може да не забележим изключителното ѝ внимание, значителните ѝ пориви *ins Blaue*. Критиката упорито я укорява, че се отдалечава от собствения си народ, че при нея се измества интересът към него. Л. Украинка вижда именно като постижение при О. Кобилянска доближаването ѝ до немските романтици, което я извежда в „света на идеите на изкуството“ (Українка 1978а: 111). Тя се е „научила на стил, развиващ ума, който способства съзнателната ѝ разумна служба за родния край“ (Українка 1978а: 128).

Когато говорим за неоромантизма и за времето на неговото формиране, особено внимание би следвало да се обръща и днес на въпроса за неговата неповторима същност, за човека свързан с редица връзки със средата, но не нивелиран от нея, а съществуващ като човекът от многоаспектните измерения на живота и света като отделна единица, като индивидуалност. Още повече, че тогава и в понятието „индивидуализъм“ се влага напълно позитивна характеристика, т.е. съдържа в себе си ново чувство на внимание и уважение към човешката личност към човека, към индивида.

Характерно е, че през 10-те и 20-те години на ХХ век не един писател или историк на украинската литература обръща поглед към трактовката на литературата от това направление – неоромантизма. Особено е вниманието към героите и творбите на Л. Украинка. И М. Сриблянски, и М. Евшан, и Д. Донцов, и М. Грушевски, и А. Никовски утвърждават стремежа на тази украинска писателка в своите поеми, а всеизвестно е, че в края на творческия си път тя безрезервно се отдава на този жанр, „да предизвика не само интерес, а и да бъде обикнат размах на всичко велико и хубаво, което е ценност и красота за всяко по-широко движение, „което води до освобождение на индивидуалността“ (Українська хата 1911: 7, 42-43). М. Евшан също така подчертава, че хуманното отношение към човека в нейните произведения всъщност е потвърждение на твърдението, че той е неповторим като

личност. Именно заради това младото поколение „издига на своите естетически знамена“ понятието за индивидуализма. М. Драй-Хмара в книгата си „Леся Українка. Життя і творчість“ (Леся Українка. Живот и творчество) разграничава характера на нейния индивидуализъм от този на Байрон, за което още 1913 г. в „Поезія індивідуалізму (Леся Українка)“ (Поезия на индивидуализм. Леся Українка) говори и Д. Донцов. М. Драй-Хмара твърди: „Л. Українка не пренася европейския индивидуализъм на украинска почва – при нея той е напълно самороден и наситен със социално съдържание... С това социално съдържание индивидуализмът на Л. Українка много се отличава от западноевропейския индивидуализъм на Байрон, Ницше, Уайлд и др. Индивидуализмът на Л. Українка е творчески, конструктивен. Деструкцията не е негова цел... Сливането на индивидуализма със стихийния демократизъм – в това е оригиналността на таланта на Л. Українка“ (Драй-Хмара 1926: 142-143).

Така терминът „неоромантизъм“ в Украйна навлиза в научно обръщение в началото на XX век. Тогава се оформя известна представа за същността му, отбелязват се едни или други негови характерни особености, естествено в рамките на украинската литература. Ако има някои разминавания по отношение на появата му в нея, то е преди всичко заради някои промени при неговите по-късни трансформации.

Най-голям е приносът на Л. Українка при разработката на концепцията на неоромантизма. Още повече, че тя използва художествената практика както на украинските, така и на чуждестранните писатели. Ако сравним нейните възгледи и изказвания в тази сфера, ще видим, че в много отношения те не съвпадат, в тях има твърде много субективизъм, но те не съвпадат и с представата за неореализъм тогава. Нейните съждения и подходи обаче в достатъчна степен съдействат за прогреса на украинската литературоведска мисъл.

В статията си „Європейська соціальна драма кінця XIX ст.“ („Европейската социална драма в края на XIX век“) Л. Українка отбелязва: „Старият романтизъм освободи личността – но само истински героичната – от тълпата: натурализмът я смята за безвъзвратно, безнадеждно подчинена на тълпата, управлявана от закона на необходимостта..., неоромантизмът се стреми да освободи личността намираща се в самата тълпа, да разшири нейните права, да ѝ даде възможност да си намери подобни на нея или, ако тя е изключителна и при това активна, да ѝ даде възможен случай да издигне до своето ниво и други, а не да слиза на тяхното ниво, не да бъде алтернатива на вечната нравствена самота и нравствена казарма“ (Українка 1977а: 236-237).

Известно е, че за най-типичен представител на неоромантичната школа в западноевропейската литература се смята Метерлинг, но украинската писателка избира не него за разглеждане, макар че признава, че той би трябвало да бъде назован „глава на неоромантизма“, а анализира драмата на Г. Хауптман „Тъкачите“, където смята, че особено силно се чувства влиянието на неоромантизма с неговия стремеж към освобождаване на личността (Українка 1977а: 283) и че той като идеолог е направил много повече за неоромантизма, а да не говорим за изкуството въобще, отколкото Метерлинг и останалите корифеи на новата школа (Українка 1977а: 134).

Но целта на Л. Украинка е да разгледа основния принцип на новоромантичната школа – освободителната ѝ идея. Това тя прави, като се спира най-подробно на разказа „Голота“, където според нея този принцип е изцяло разработен. За нея е особено важно какво носи със себе си неоромантизма като ново явление, допринасящо за развитието на хората. Тя обръща особено внимание на онова, което това ново течение го свързва с реализма, а не на онова, което старият романтизъм, класическият е дал като наследство. Вниманието на Владимир Винниченко към личността, към всеки един герой като индивид, проследявайки, задълбочавайки и заостряйки интереса към неговата психология, а не само разглеждайки тълпата, според нея е много важно, защото всеки отделен герой, който е и каква да е част от тълпата, все пак е човек със свой характер, своя физиономия. За В. Винниченко, смята Л. Украинка, човекът от тълпата е личност, която не служи само като фон за главния герой, което отговаря на старите философски и етични възгледи за живота на хората. Защото при старите романтици между героя, личността и средата може да има само противоборство. Сега постепенно се изработва нов възглед, възторжено възприет от новоромантиците в изкуството, а именно, че нито в природата, нито в живота има нещо, което би съществувало само по себе си, така да се каже по правото, че се е родило, второстепенно, че всяка личност е суверенна, че всеки човек, какъвто и да е той, е герой за самия себе си и е част от средата по отношение на другите...“ (Українка 1978б: 253).

В украинската литература неоромантизмът се извява в различни форми, има и множество други белези и идейно-естетически насоки. Но тези негови разнообразия, понякога доста отдалечавайки го от общовалидните изяви, може би най-много съдействат за всеобщото постъпателно развитие на литературата. Тази концепция на неоромантизма вероятно би трябвало да привлече вниманието при това не само с научната си стойност, но и с моралната си пълнота.

Литература:

Кубійович, ред. 1996: Енциклопедія українознавства. Т. 5. Париж-Нью Йорк 1966.

Шевчук 1990: Шевчук В. „Хатяни“ й український неоромантизм. В: – Українська хата: Поезії: 1909 – 1914. Упоряд., вступ. ст., біограф. довідки, примітки – В. Шевчук. Київ, 1990.

Мережковский 1894: Вестник иностранной литературы. Санкт-Петербург, 1894 – ноябрь.

Венгеров 1915: Русская литература XX века (1890-1910). Т. 2. Ред. С. А. Венгеров. Москва, 1915.

Українка 1977а: Українка, Л. Зібрання творів: у 12-ти томах. Т. 8. Київ, 1977.

Українка 1977б: Українка, Л. Зібрання творів: у 12-ти томах. Т. 9. Київ, 1977.

Українка 1978а: Українка, Л. Зібрання творів: у 12-ти томах. Т. 10. Київ, 1978.

Українка 1978б: Українка, Л. Зібрання творів: у 12-ти томах. Т. 12. Київ, 1978.

Сріблянський 1909: Українська хата. Ред. М. Євшан. Київ, 1909. С. 431

Драй-Хмара 1926: Драй-Хмара, М. Леся Українка. Життя і творчість. Київ, 1926.

Информация за автора:

Лидия Терзийска – д-р, доцент в Софийския университет „Свети Климент Охридски“. Випускничка на Киевския университет „Тарас Шевченко“, специалност „Украинска филология“. Темата на дисертационния ѝ труд е „Българската тема в украинската литература след Втората световна война“. Автор на множество статии, студии, изследвания, рецензии, доклади и други в областта на украинистиката и русистиката. Преподава украински език като факултативен предмет от 1965 година, също така тя води лекции по руска литература и език. От 1995 година чете лекции по „История и културни реалии на Украйна“, а от 1996 година по всички литературоведски специалности на студентите-украинисти. Доц. д-р Лидия Терзийска е основател и доайен на българската украинистика. Благодарение на нейните усилия през учебната 1996/1997 година Факултетът по славянски филологии обявява прием за профила „Украинистика“. През 2002 година е избрана за ръководител на катедрата по Руска литература. През 1992 година тя основава Българската асоциация на украинистите, официален член на Международната асоциация на украинистите. Член е на Съюза на преводачите в България. Носителка на много отличия, медали и почетни знаци в България и Украйна.

ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНА СПЕЦИФІКА ТА ДЕЯКІ МОВНО-СТИЛІСТИЧНІ ПАРАЛЕЛІ ТВОРЧОСТІ Д. ДЕБЕЛЯНОВА І В. СТУСА

Наталя Григораш, Тетяна Родікова

Анотация: В статията са представени проблематиката и основните мотиви в творчеството на Димчо Дебелянов и Васил Стус, като се поставя акцент върху идейните източници на вдъхновение при поетите и върху разкриването на философските дълбини и художествените особености на поезията им. Като резултат от осъществения анализ на лириката от различните периоди в живота на писателите са обособени индивидуалният творчески маниер на всеки от тях, общите и отличителните черти в поетиката им, а именно водещата символика в художествените разработки на писателите.

Ключови думи: българска литература, символизъм, Дебелянов, украинска литература, Стус.

У літературознавчому процесі ХХІ століття виняткового значення набуває дослідження творчості письменників, які зробили вагомий внесок у розвиток національної літератури, а надто – встигли передати свої ідейно-естетичні ідеали наступним поколінням читачів. На жаль, маємо констатувати, що як про Димчо Дебелянова, так і про Василя Стуса заговорили в повний голос і почали досліджувати їхню творчість тільки після смерті митців. Вірші цих літераторів тепер вивчають у навчальних закладах Болгарії та України, ними захоплюється читацька аудиторія, вони продовжують хвилювати та спонукають мислити. З плином часу лірика цих поетів не втрачає художнього значення – навпаки, звучить по-новому, наче передає переживання читачів та прискорює їхні душевні трансформації на шляху до морального очищення й самовдосконалення. Важко переоцінити внесок Д. Дебелянова та В. Стуса у розвиток болгарської та української літератур, адже їхні тексти увійшли в історію культури як важливі чинники пробудження й самоусвідомлення двох націй, стали символом боротьби за свободу, політичну й державну незалежність Болгарії та України.

Актуальність нашого дослідження зумовлена необхідністю досягнення творчої проблематики та еволюції художнього мислення Д. Дебелянова й В. Стуса у площині виявлення й інтерпретування спільних та відмінних рис у творчості обох літераторів.

Уважаємо наше дослідження першою в українському літературознавстві спробою порівняти творчість Д. Дебелянова та В. Стуса з наголосом на ключових мотивах їхньої творчості, джерелах натхнення й особливостях символіки обох літераторів.

Проблема творчості була однією з центральних у доробку обох авторів. Її

опрацювання дало нам змогу виявити між ними певні паралелі, виокремити ті подібні риси, що позначилися на проблематиці творів, системі поетичних образів та особливостях художньої манери поетів.

Д. Подвирзачов, відомий болгарський літератор і дослідник творчості Д. Дебелянова, свого часу охарактеризував його як «poeta minore», тобто як поета ніжного, сумного, меланхолійного. Він, зокрема, сказав: «Багато культур та багато епох намагалися визначити різні типи поетів. Ось декілька з них: «poeta laureatus» (лат.) – увінчаний поет, «poeta doctus» – вчений поет, «poete maudit» – проклятий поет і т. д. Серед цих узагальнених типологій найближчою для характеристики Димчо Дебелянова є «poeta minore»...» (Неделчев 1999: 112).

Незважаючи на переважання меланхолійних мотивів у творчості, Д. Дебелянов прагнув жити, а в його духовних імпульсах було щось войовниче. Як і В. Стус, він жив із відчуттям покликання для якогось подвигу. Та якщо для українського поета цей подвиг полягав насамперед у зміні культурно-етичної свідомості своїх сучасників, то Д. Дебелянов намагався змінити самого себе. Обоє поетів батьки навчили стійкості, а тому всі свої життєві драми вони переживали гідно. Після кожної поразки сміливість літераторів неначе відроджувалась, і вони знову були готові до боротьби з несправедливістю.

Образи у В. Стуса пов'язані головню з рідними – дружиною, матір'ю, сином, Батьківщиною. Свою дружину Валентину Попелюх поет порівнював із бузком, називав лебединою, голубкою (поезії «Отут зимуй, отут літуй...», «Душа ласкава, наче озеро...» та ін.). Автор і сам визнавав ідеалізацію її образу.

Образ матері в поезії В. Стуса, як і образ дружини, оповитий ореолом святості. Рядки, присвячені Ірині Стус, матері поета, сповнені журбою і смутком. Як відомо, образ матері є архетипним для української ментальності. Тому мати для В. Стуса – це насамперед уособлення народної мудрості, чистоти, незаплямованості гріхом.

Окрім дружини і матері, В. Стус у видіннях бачив сина Дмитра, з яким підтримував зв'язок через листи. Поет намагався бодай на відстані торкнутися його батьківською любов'ю і ласкою, дати пораду, напутити на гідний життєвий шлях.

Любов'ю ж до України, тугою та журбою за нею пройняті чимало поезій В. Стуса, зокрема «За мною Київ тягнеться у снах», «У цьому полі, синьому, як льон», «Сосна із ночі впливля, як щогла», «Такий близький ти, краю мій» та ін. І в усіх цих творах тема України розкривається через тяжкі, болючі переживання поета.

У Д. Дебелянова не було дружини та дітей, його поезія не наголошує на патріотизмі, проте туга за батьківським домом, матір'ю та рідною Копривштицею наскрізь пронизують увесь творчий доробок поета. Він часто згадує своє дитинство, в якому неодмінно присутній світлий образ рідного дому, матері, втраченої гармонії. Сум за ними особливо відчутний у таких його поезіях, як «Да се завърнеш в бащината къща», «Сиротна песен», «В тъги родени» та «Пловдив».

У метафоричному сенсі ліричний герой Д. Дебелянова – це людина на шляху до своєї мрії. Його світлий і недосяжний образ живе у світі мрій, тому він свідомо пориває з дійсністю, яку вважає безглуздою. Земне представлене в поезії Д. Дебелянова у формі спогадів, тобто в образах, які мають стосунок не до теперішнього або майбутнього, а до минулого. Натомість у В. Стуса присутній образ України реальної – скореної, знищеної, поневоленої та України-мрії – вільної, благополучної, незалежної.

Обидва поети немов носили у своїй душі жертвний хрест і через це були неспокійні, експансивні, ненаситні й суперечливі. Зокрема, В. Стус схилявся до творення стилістичних парадоксів за принципом семантичної несумісності між іменником і прикметником:

*«Там вітер видуває душі з тіл,
ламає дерева і хилить трави,
і творить **многолику порожнечу**
Збагни ж, нарешті, сину, цю недолю
і заховай **глухонімиий свій крик**»
(«Між світом і душею виріс мур») (Стус 2006: 132)*

Семантична несумісність складових частин оксиморону породжує експресивний ефект: алогізм «*глухонімиий крик*» підкреслює, що суспільство байдуже до проблем окремої людини, не здатне їй допомогти.

Такий художній засіб, як оксиморон, часто використовував у своїй творчості й Д. Дебелянов:

*«В пролетта като в есен аз крея,
В есента като в пролет цъфтя.
На безстрастното време в нестира
Гасне мълком **живот неживян**»*

(«Черна песен») (Дебелянов: 38)

Для Д. Дебелянова життя було стражданням, а страждання виливалося в поезію. Його душа була «блудною царицею», яка коливалася між жахливими злетами та падіннями:

«Мълчи, а светлий бряг застила черна тиня.

Назрели за греха, кънтят греховни бездни,

витае трета ноц над водната пустиня

и блудна мрачина гаси венците звездни»

(«Легенда за разблудната царкиня») (Дебелянов: 56)

Як Д. Дебелянова, так і В. Стуса літературні критики часто називають поетами трагічної долі. Д. Дебелянов, у порівнянні з В. Стусом, був вільним у виборі власної громадянської позиції, адже його погляди ніколи не переслідувалися, а можновладці не застосовували санкцій до літератора-правдолюбця. Проте, на відміну від В. Стуса, якому пощастило мати чудову родину, Д. Дебелянов був самотнім в особистому житті. Всі його кохані або помирили зовсім юними, або не відповідали йому взаємністю.

Для В. Стуса, так само як і для Д. Дебелянова, принциповим, визначальним у формулюванні поетичного кредо був власний життєвий досвід та внутрішні переживання, власна доля як головна засада осмислення творчості. Ліричні герої обох поетів часто нагадують нам своїх авторів. І хоча не можна їх цілком ототожнювати, схожі моменти в них все-таки дуже яскраво виражені. Ліричний герой Д. Дебелянова – це образ воїна у в'язниці. В'язницею болгарський поет уважав несправедливе суспільство, а також велике місто, в якому він змушений був жити, покинувши рідну Копривштицю:

«Като воин в тъмница

да не можеш – пленен,

да развърнеш десница

в гняв безумно – свещен»

(«В тъмница») (Дебелянов: 82)

Для В. Стуса в'язницею була справжня в'язниця, в якій він відбував сфабрикований вирок суду, а також тогочасна влада в УРСР, яка не давала змоги розвиватися

національній інтелігенції та обмежувала право на власні погляди, на висловлення своєї думки.

Неймовірно, проте обидва поети наче передчували власну смерть. Зокрема, вірш Д. Дебелянова «Сиротна песен» був написаний за кілька днів до загибелі поета. У ньому відчутна і зміна поетики: слова стають звичайними, зникають різнобарвні художні засоби, відбувається немов би наближення автора до реальності:

*«Ако загина на война,
жал никого не ще попари –
изгубих майка, а жена
не найдох, нямам и другари»* (Дебелянов: 82)

У віршах періоду ув'язнення і заслання («Тюремних вечорів смертельні алкоголі», «А сто мерців, обсівши серце, ждуть моєї смерті, а своєї волі», «Ми вже твої коханці, смерте» та ін.) посилюється передчуття смерті й у В. Стуса:

*«Ми вже твої коханці, смерте:
життя нам світить крізь туман.
Але возрадуйся тепер ти,
як місячний засіявсь лан»*
(«Ми вже твої коханці, смерте»)

Поет переповнений болем і водночас він твердо заявляє: *«Як добре те, що смерті не боюсь я...»* (Стус 2008: 96).

Обоє літераторів зустріли страшну смерть – український поет помер у в'язниці, болгарського ж було вбито на фронті. Згодом останки обох поетів трагічної долі було перепоховано, але упокоїтися їхнім душам судилося на чужих, нерідних землях.

Акцентуючи увагу на поетиці обох літераторів, зазначимо, що в їхній мові чимало так званих «кольористичних епітетів» і, зокрема, чорної барви.

У європейській традиції символічного тлумачення кольорів, що йде від Середньовіччя до Просвітництва, а згодом набуває розвитку в епоху Романтизму, чорний колір був символом зла, смерті, жалоби. Аналогічним є його загальноприйняте народне тлумачення: *«...а чорне – то журба»*.

Чорний колір, зазвичай, символізував трагізм, негативні почуття, песимізм,

страждання тощо. Цілком закономірно, що він, як колір жалоби, асоціюється зі смертю, руйнуванням, сумом і стражданням. Усі ці ознаки були невід'ємними складовими екзистенційного світобачення і Д. Дебелянова, і В. Стуса. Тому й чорний колір як один із найбільш парадоксальних і дивовижних у їхній мистецькій палітрі, з одного боку, асоціювався з чимось негативним, а з іншого, – був доволі таємничим і притягальним.

За частотою використання чорний колір у «Палімпсестах» В. Стуса посідає перше місце. І це закономірно, адже цей колір супроводжував митця усе життя і особливо під час ув'язнення. Ще з дитинства чорний колір закарбувався в пам'яті майбутнього поета, що підтверджує опис вулиці Чуваської м. Донецька, на якій жила родина Стусів: *«Вся в жужелиці, поросі, вугілля, // вся сіра й чорна, і брудна й кургуза»*. За свідченням сина В. Стуса Дмитра, цей «опис майже документально відтворює околицю селища кінця 1960-х рр.» (Стус 2004: 453). Залишили по собі гнітюче враження в пам'яті майбутнього поета також чорний колір вугілля, втомлені після зміни темні обличчя шахтарів.

Друге місце після чорного за частотою вживання у «Палімпсестах» посідає білий колір. Його у збірці приблизно вдвічі менше, ніж чорного, проте навіть за такого співвідношення білий колір конкурує з чорним у впливі на читача. Найчастіше в «Палімпсестах» епітет «білий» входить у словосполучення з назвами частин тіла. До прикладу, коли В. Стус згадує свою кохану, то перед його очима постають її *«пшеничні руки білі»*. «Добра» семантика білого кольору обертається на протилежну в словосполученнях на зразок *«білі губи»*, коли йдеться про смертельну блідість. Тут білий колір перебирає на себе функції чорного (Савчук 2007).

Д. Дебелянова гнітило міське життя, тому й основна гама кольорів, яку поет використовує для урбаністичного опису, – це відтінки чорного: *«черните стени»*, *«тъмен край»* тощо. Образ міста поет також пов'язує з ніччю – *«На ноцта неверна верен син»* («Спи градът»). У цій поезії реальність зображена в темних тонах, і тільки минуле – яскраве, світле, та, скоріш за все, ідеалізоване. Чорним, неприязним стінам у столичному помешканні поет протиставляє образ будинку своєї ранньої юності – *«тихия дом в белоцветните вишни»* («Помниш ли, помниш ли»). Тут, на противагу чорному кольору, постає білий – символ невинності, чистоти й радості. Д. Дебелянов часто не бачив відмінностей між істиною й хибою, красою й потворністю, правдою й кривдою, змальованих ним чорною барвою, бо в темряві всі явища ставали темними.

На нашу думку, надмірне використання чорного кольору в художньому

тексті породжує відчуття неволі, обмеженості простору. Д. Дебелянов часто згадував «чорні» стіни міста, які його пригнічували. В. Стус назвав «сіро-чорною шлаковою труною» камеру, в якій перебував під час ув'язнення: *«Сіро-чорна шлакова труна геть обсіла душу»* (Електронний ресурс 1).

Тональність, яку задають кольорові образи у «Палімпсестах» В. Стуса та віршах Д. Дебелянова, здебільшого мінорна – сумна чи трагічна. Ліричний герой обох літераторів найчастіше самотній. Навіть якщо у віршах Д. Дебелянова та В. Стуса інколи й бринять оптимістичні нотки, вони, зазвичай, відтінюються песимістичними мотивами.

Лексема «мрак» (укр. – «морок») наймовірно часто зустрічається у віршах Д. Дебелянова. Темінь у нього стала одним із різновидів чорного кольору, символом печалі та безнадії:

*«Рано пробуден, с тѣги непросветни,
Впивам аз погледи в **мрака** далеч...»*
(«Nevermore») (Дебелянов: 27)

*«Ще летя над долини и бездни,
Преизпълнени с **мрак** и печал»*
(«Отдых») (Дебелянов: 26)

*«И в този път на **мрак** и безнадежда
Какво ще може да ме утеши?»*
(«Светъл спомен») (Дебелянов: 31)

Варто згадати про поезію Д. Дебелянова «Черна песен», яка вже своєю назвою наштовхує нас на певні мінорні ноти. Однак у ній чорний колір став символом своєрідної життєвої іронії долі Д. Дебелянова.

Поет передає свою радість завжди за допомогою світлих, яскравих барв. Іноді це не стільки реальна радість, як лише її прагнення:

*«Ела и дай ми свойта радост **ясна**,
Лъчи обилно в **мрачна** нощ пръсни»*
(«Ела и дай ми свойта радост ясна») (Дебелянов: 72)

Д. Дебелянов часто використовує символіку чорного кольору у віршах, які він писав на фронті. Поету довелося побачити багато несправедливих смертей та каліцтв, тому його чорний колір символізує ще й сум, розпач, біль і тугу:

*«Клета майчина рѣка,
Ти ли го в неволя черна
С думи на любов безмерна
Утеши и приласка?»*
(«Един убит») (Дебелянов: 80)

Використання епітета «чорний» стосовно фізичних реалій, що оточували В. Стуса, фіксується в його окремих текстах. Наприклад, чорний колір зустрічається у вірші «Уже Софія відструменіла» (**«чорні машини, чорні вагони»**). Чи справді машини й вагони були чорними? Цілком можливо, що ні. Вони могли мати темний відтінок, до прикладу, зеленого кольору. Мистецька ж уява перетворила цей колір на чорний, чим загострила рецепцію створених поетом образів. Таким чином, на реальне значення епітета «чорний» наклалося символічне: чорний колір як сутність стану несвободи й пригнічення людської гідності.

Темними тонами В. Стус змальовує також емоційну сферу. Саме чорні почуття, як породження і супровід чорних думок, робили життя поета нестерпним, бо чорні емоції безпосередньо впливали на тіло й часто завдавали нестерпного фізичного болю людині. Відтак життя перетворювалося на безконечні тортури.

В особистому й художньому світах В. Стуса важливе місце посідала самотність. Не дивно, що вона була чорного кольору: *«Шурхоти і шепоти і щемі, // чорнокрила б'ється самота»*. Самота тут персоніфікована, вона б'ється крилами об ґрати клітки. В. Стус просидів цілий 1982 р. у камері-одиночці, безліч разів потрапляв до карцеру. Самота була ознакою його екзистенційного світобачення, але в таборах відчуття самоти в поета загострювалося: *«О цій порі, аж чорні од розлуки, голосять наші матері, заламуючи руки»* (Електронний ресурс 1). У цих рядках В. Стуса епітет «чорні» підкреслює неосяжну глибину материнських страждань.

У поезії-видінні «Ця чорнота попереду – вона» ліричний герой літератора неначе поріднився зі смертю:

«Це чорнота попереду – вона

*уже давно свої згубила чари,
відьомську силу втратила. Тепер кажу я:
смерте, я до тебе звик»* (Електронний ресурс 1).

На нашу думку, в цьому уривку чорний колір увиразнює символічне значення образу смерті.

Отож, чорний колір, що супроводжував В. Стуса з дитинства й до самої смерті, в його «Палімпсестах» символізує широкий спектр зла: трагізм, тюремні умови, ворожість, самотність, негативні емоції та думки, фаталізм, приреченість, демонізм. У поезії Д. Дебелянова чорний колір набуває ще й символіки несправедливості, іронії, увиразнення фронтових умов життя та воєнних подій. Однак в обох поетів цей колір є й передчуттям їхньої власної смерті.

У підсумку зазначимо, що у вперше здійсненому в українському літературознавстві порівняльному дослідженні поетичного світу Д. Дебелянова та В. Стуса, ми спробували віднайти та акцентувати саме ті особливості художнього доробку цих видатних літераторів Болгарії та України, які дозволили нам розглядати його саме в компаративістичному аспекті.

Порівнявши окремі поезії Д. Дебелянова та В. Стуса, ми виявили певну подібність літературних прийомів, символіки, образів та мотивів в обох авторів. Попри те, що життєві шляхи поетів, а також доба, в яку вони жили, доволі сильно різнилися, кожен із них тяжів до рідної землі та історичного минулого своєї Батьківщини. Тому в запропонованому дослідженні ми виокремили ті визначальні спільні риси, які об'єднують проблематику, систему поетичних образів та особливості художньої манери обох поетів. Як виявилось, всупереч меланхолійним мотивам, що переважали в ліриці болгарського поета, він мав жагуче прагнення до життя. Обидва поети носили у своїй душі жертвний хрест і через це були неспокійні, експансивні й суперечливі. Для обох поетів принциповими, часто визначальними чинниками в осмисленні поетичної творчості та формулюванні поетичного кредо були власний життєвий досвід, особисті переживання та нелегка доля. Чорний колір, який так часто фігурує у творчості обох поетів, виразно символізує трагізм, негативні почуття, песимізм, страждання тощо. Не дивно й цілком закономірно, що чорний колір – колір жалоби – асоціюється в їхній ліриці зі смертю, руйнуванням, сумом і стражданням. Усі ці поняття й характеристики стали невід'ємною складовою екзистенційного творчого

світобачення обох поетів.

На превеликий жаль, життєві шляхи і Д. Дебелянова, і В. Стуса обірвалися трагічно й надто рано. Проте навіть за той короткий час, який був їм відведений долею для творчості, митці, як засвідчило дослідження, зробити неоціненний вклад в історію розвитку болгарської та української літератур, в ідейно-естетичне виховання своїх читачів та майбутніх потенційних дослідників глибин їхнього безмежного й неповторно-унікального поетичного світу.

Література:

Александрова 2004: Александрова, И. Приписки между изказа и смисъла. По полетата на Дебелянов. София, 2004.

Василев 1936: Василев, В. Поети на смирението. София, 1936.

Виват 2003: Виват, Г. Художні особливості та провідні мотиви поетичної творчості Василя Стуса. Одеса, 2003.

Вучков 1999: Вучков, Ю. Върхове в историята на българската литература. София, 1999.

Дебелянов: Дебелянов, Д. Стихотворения. Съст. Каролев С., Каролева Д. София.

Добрев 2000: Добрев, Д. Символите в творчеството на български символисти. София, 2000.

Електронний ресурс 1: «Вихід у чорне»: чорний колір у збірці «Палімпсести» В. Стуса – В: <http://www.ukrreferat.com/index.php?referat=66397&pg=1> (відвідано 15.05.2015).

Жулинський 1990: Жулинський, М. Из забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини). Київ, 1990.

Зарев 1986: Зарев, П. Българска класика. София, 1986.

Игов 2005: Игов, С. Кратка история на българската литература. София, 2005.

Илиев 1985: Илиев, С. Димчо Дебелянов. Между греха и разкаянето. София, 1985.

Карасев 2005: Карасев, Д. Български символисти. Избрана поезия. София, 2005.

Кирова, Чернокожев 2000: Кирова, М., Чернокожев, Н. Българската литература – фигури на четенето. София, 2000.

Ликова 1987: Ликова, Р. Портрети на български символисти. София, 1987.

Ликова 1988: Ликова, Р. Художествени насоки на българския символизъм. София, 1988.

Михайлов 1997: Михайлов, Д. Критически текстове за Пенчо Славейков, Пейо Яворов, Димчо Дебелянов. В. Търново, 1997.

Монова 1990: Монова, И. Проблеми на поетиката на Димчо Дебелянов. София, 1990.

Неделчев 1999: Неделчев, М. Личности на българската литература. София, 1999.

Радославов 1996: Радославов, И. Българският символизъм: основи, същност, изгледи. В. Търново, 1996.

Савчук 2007: Савчук, Г. Поезія Василя Стуса: художня семантика і структура –

Автореферат. Харків, 2007 – В: http://www.br.com.ua/referats/dysertacii_ta_autoreferaty/127421-8.html (відвідано 10.05.2015).

Стоянов 1926: Стоянов, Л. Димчо Дебелянов. Поет на жизненния подвиг. София, 1926.

Стус 1994: Стус, В. Твори у чотирьох томах шести книгах. Т.1: кн.1. Львів, 1994.

Стус 2005: Стус, Д. Василь Стус: життя як творчість. Київ, 2005.

Стус 2006: Стус, В. Палімпсести: Вибране. Київ, 2006.

Стус 2008: Стус, В. С. Вибрані твори / В. С. Стус, Д. В. Стус. Донецьк, 2008.

Інформація про авторів:

Наталя Григораш – викладач болгарської мови та літератури, кандидат філологічних наук, доцент кафедри слов'янської філології Львівського національного університету імені Івана Франка.

E-mail: ndhryg@i.ua

Тетяна Родікова – магістр зі спеціальності «Болгарська мова та література», випускниця кафедри слов'янської філології Львівського національного університету імені Івана Франка 2015 року

E-mail: rodikova.tetyana@gmail.com.

МОВЧАННЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ ЖАНРОВО-ОПОВІДНОЇ ГРИ В ПРОЗІ ЙОРДАНА РАДИЧКОВА

Остап Сливинський

Анотация: В статията е направен опит да се проследи ролята и функцията на формите на текстовото мълчание в процеса на разклащане на разказвателните и жанровите конвенции, на косто се отдава в прозата си българският писател неомодернист Йордан Радичков, черпейки от една страна, от изворите на естетиката на абсурда, а от друга – от игровия, смеховия фолклор. Анализът се осъществява с оглед на поширокия контекст от естетически трансформации, които започват в българската проза на границата между 1950-те и 1960-те години.

Ключови думи: мълчание, конвенция, игра, повествование.

Ведучи мову про болгарську літературу другої половини минулого століття, неможливо оминати увагою потужний естетичний зсув, який відбувся на межі двох десятиліть – 1950-х та 1960-х. Естетична яловість та цілий комплекс стильових, тематичних, ідеологічних обмежень, які визначали болгарський літературний ландшафт 50-х років минулого століття, природним чином призвели до своєрідного «вибуху» – появи корпусу літератури, зосередженої на пошуку нового способу письма, запровадженні нової моделі комунікативності, на освоєнні (чи, радше, «переосвоєнні» в контексті нової естетики) тих аспектів реальності, які впродовж попереднього десятиліття вперто відсувалися на маргінес. При цьому важливо, що модерність повертається в болгарську літературу саме під личиною сільської тематики. Це водночас є несподіваним (адже суперечить традиційному пов'язуванню модерності з урбанізмом: в індустріалізованому тоталітарному суспільстві місто парадоксальним чином вичерпує свій потенціал носія модерності) і природним, адже село постає як сфера екзистенційної та суспільної тіні, яка водночас презентує собою реальний «зріз» буття і в цьому сенсі становить інтерес для літератури.

Очевидні тематичні зміни в болгарській прозі цього періоду природним чином поєднувалися зі зміною способу оповідування, переглядом жанрових преференцій та засад композиційності. Формулювання на кшталт «нова оповідна конструкція» чи «оповідні трансформації» вельми часто зустрічаються в критичних статтях та літературознавчих розвідках, присвячених болгарській прозі 1960-х років (Мутафов 1986; Русева 1989). Дуже важливо ствердити, що в основі цих змін великою мірою лежить тенденція до використання в

художньому письмі різних форм мовчання. Почасти це було зумовлене самою тематикою: заглушене, відсунуте у простір вимушеного мовчання село, яке роками перебувало в тіні великих соціалістичних будов та оптимістичних оповідей про них, природно висуває на авансцену мовчазного героя, самозаглибленого та яскраво індивідуалізованого, який своєю пунктирною рефлексійною оповіддю руйнує радісний і порожній «пролетарський» наратив соцреалізму (найяскравіший приклад – сільська проза Василя Попова). Мовчазний герой вносить із собою ту форму мовчання, яку можна назвати *тематизованою*, і яка є елементом представленого світу твору. З другого боку, сільська орієнтація прози 1960-х років великою мірою була наслідком пошуку автентичності в царині мови, образності та форм оповіді. І тут авторам стає в пригоді традиційна народна культура, особливо її дещо призабута ігрова складова – анекдот, небилиця, різноманітні форми сміхового «фольклорного абсурду», які виявляються чудовим інструментом деконструювання формальної та ідеологічної закам'янілості соціалістичної літератури. Тут різні вияви мовчання (як-от уривання сюжетної нитки чи оповідний еліпс, який є «відсутньою ланкою» сюжету тощо) є інструментом композиційної та стильової інноваційності, що працює на рівні структури тексту, – тому цю форму мовчання називатимемо *структурною* і далі зосередимо на ній свою увагу.

В центрі наративно-композиційних трансформацій болгарської прози 1960–80-х років перебуває творчість Йордана Радичкова – однієї з головних постатей в болгарському прозовому неомодернізмі, письменника, якого можна сміливо ставити в ряд найоригінальніших болгарських авторів XX століття.

Дозволимо собі дещо розлогіше зацитувати польську дослідницю Гражину Шват-Ґилибову, яка пише: *«Творячи в кліматі бунту проти монолітної, авторитарної мови соцреалістичного мистецтва та змісту, який воно несло, Радичков не обмежується актуальними літературними та позалітературними розрахунками. [...] Він демаскує, зокрема, ті елементи болгарської літературної традиції, які підготували ґрунт для доктрини соціалістичного реалізму, тобто примітивний утилітаризм, нав'язливу дидактику. [...] Антидот – як на цілком кодифіковану модель соцреалістичної літератури, так і на традиційний утилітаризм, – Радичков знаходить в ігрових моделях культури. Адже гра залишається поза дихотоміями «правда – неправда», «добро – зло», «мудрість – глупота». [...] Через гру словом, стилем, літературною конвенцією Радичков доводить близькість між мистецькою та ігровою моделями світу, що, безумовно, варто вважати виявом бунту проти аксіологічної прозорості й пафосу, заохочуваних офіційною*

літературною критикою» (Szwat-Gylybowa 1991: 13). Справді, новизна й несподіваність Йордана Радичкова в контексті болгарської літературної традиції виявляється насамперед у його карнавальності та грі з конвенціями, у позірній (лише позірній) легковажності й хаотичності наративу, який корелює з розвагою, дозвіллям, задоволенням від невимушеного оповідування й слухання. Оповідною моделлю, якою найчастіше послуговується цей автор, є народне казування («сказ», якщо вдатися до терміна, запропонованого представниками російської школи ОПОЯЗ), проте й тут він стоїть дещо особібно щодо інших авторів, які активно використовували «сказову» конструкцію – Н. Хайтова, М. Лескова, Д. Михайловича. Особливість Радичкова полягає в, так би мовити, композиційному «зловживанні» довільністю сказової побудови: якщо у згаданих авторів оповідь, хоч і позначена невимушеністю усного оповідування, все ж залишається організованою та інтенціоналізованою за принципами наративної поступальності та елементарної логіки викладу, то Радичков доводить хаотичність казування до, сказати б, її найповнішої реалізації, що межує з оповідним колапсом. У «сказовому» наративі Радичкова взагалі неможливою є конвенційна сюжетність: як слушно зауважує дослідник його творчості Енчо Мутафов, «*оповідач [у прозі Й. Радичкова. – О. С.] любить казувати, імпровізувати, змішувати сюжети, вставляти все нові й нові історії та дивувати своїх захоплених слухачів [...] Цілісний, завершений, прямолінійний сюжет почувався б тут незручно*» (Мутафов 1998: 71). Така цілком «гедоністична» нарація – керована насамперед *насолодою* від оповідування, – втім, створює *оманливе* враження абсолютної безвідповідальності та легковажності. Зовнішня стилістична розпругненість, яка заводила деяких дослідників (Л. Георгієва, С. Северняка) на хибний шлях трактування Радичкова як винятково розважального, ігрового автора, приховує доволі серйозні цілі: з одного боку, цілковито свідоме руйнування літературних конвенцій, пов'язаних із жанровістю й наративністю, а з іншого – вираження екзистенційного та комунікативного абсурду.

Саме вияви *структурного мовчання* є в Й. Радичкова одним із найважливіших чинників *розхитування жанрових та наративних конвенцій*, яке ми констатуємо як одну з головних авторських стратегій. Адже гра з літературними конвенціями є стратегією, що часто пов'язана з уведенням у структуру тексту форм мовчання; така гра, що ініціюється автором, але точиться в просторі співдії автора, читача, тексту і метатексту, відштовхується від засновку про обізнаність читача з літературною конвенцією як певним кодом, що використовується в процесі читання й інтерпретації. Відсутність певного елемента

коду як факт, що активізує діалектику сподівання, водночас актуалізуючи та «зраджуючи» жанрово-нарративні очікування, ускладнює механізми інтерпретації, а в окремих випадках зводить інтерпретацію до констатування факту «абсолютної» гри, коли авторові йдеться лише про те, аби спровокувати читача.

Безумовно, вже сама композиційна розхитаність та сюжетна «всєдність» прози Радичкова є базовим елементом гри з літературними конвенціями, в якій структурне мовчання можемо вважати лише одним із прийомів. Уривання нитки сюжету (оповідна апосіопеза) та відсутність елемента, необхідного для послідовного розгортання сюжету (оповідний еліпс) неодмінно супроводжують сюжетну дискретність, про що, вдаючись до дещо іншої термінології, пише Енчо Мутафов: *«Ідея [у Й. Радичкова – О. С.] не наростає паралельно з нарацією, з рухом до неминучої кульмінації й розв'язки. Утворення найвищої точки радичковського сюжету передбачає можливість його розпаду; щось пародійне усуває його й пропонує нову сюжетну інерцію. Сюжети, «сплутані» в нероздільній амальгамі, можуть завершитися в найнезрозумілішому місці. За допомогою своєї нової оповідної конструкції Радичков вельми часто жартує з читачем, утягуючи його в іронічні «хованки» у фіналі»* (Мутафов 1986: 57).

Найяскравішим прикладом такої стратегії є коротке оповідання «Колотнеча» (Суматоха). Оповідним кістяком тут є опис кількох одночасних ситуацій, у центрі яких – селяни, що поспішають устряти в «колотнечу». Гротескність та нарочита ірраціональність описуваних подій невинно зростають: у повітрі ширяє кожушок, із якого через надмірну швидкість бігу «вискочив» один із селян, інший мешканець села через тертя об повітря спалахує, наче метеорит, і зі шкварчанням падає в сніг; чоловік, що захоплено спостерігав за колотнечею, якимось чином потрапляє в комин і вмиє згоряє, а потім вилітає назад, вже у вигляді легкого димка. Що більше, оповідач намагається надати своїм свідченням достовірності, запевняючи, що всі викладені «факти» йому розповіли «очевидці й підтвердили інші очевидці, що були присутні під час колотнечі» (Радичков 1977: 164). Гротескність подій та детальність їхнього опису, доповнені цим квазідокументальним коментарем та несподіваним ретардаційним відступом про шкільного вчителя літератури, який навчав своїх учнів оповідати все «своїми словами», вкрай напружує цілком умотивоване читачьке очікування пояснень щодо причин «колотнечі», проте після всіх відступів читач мусить задовольнитися таким кінцевим пасажом: «виникає слушне запитання, що то за колотнеча і навіщо вона здалася? А хіба я знаю, навіщо вона здалася! Та я ж і сам про те

питаю!» (Радичков 1977: 165).

Ефект від оповідної апосіопези нагадує щось на зразок рецепційного колапсу, до якого автор свідомо підводить текст і його читача. Наративну конвенцію, яка припускає (і навіть передбачає) фінальне з'ясування передумов і причин подій, що є предметом оповідування, демонстративно зігноровано; після риторичного питання, яке додатково іронізує рецепційну ситуацію, западає мовчання. Чи спрацьовують тут якісь компенсаційні механізми, які дозволили б читачеві самому заповнити кінцеве умовчання? Очевидно, що ні, адже автор, змальовуючи виразно гротескну картину, свідомо і радикально відчужує (згідно зі стратегією *одивнення*, якщо вдатися до ще одного терміна російських формалістів) зображений світ, що не дозволяє його емпіричного присвоєння – компенсації замовчаного змісту через його зіставлення з моделями повсякденного досвіду. Таким чином, нарація виходить у мовчазний простір ситуаційного абсурду.

Ігаб Гасан, один з провідних постмодерністських критиків, «літературу мовчання» – таку, що імплікує мовчання й тяжіє до остаточного замовкання – окреслює як «літературу випадковості й імпровізації», котра, «відкидаючи лад, заперечує й будь-яку ціль [...] є, відтак, нетелеологічною, а її світ – це вічне зараз» (Hassan 1967: 13). З формальної точки зору таке означення можна було б із повним правом застосувати й щодо культивованого Йорданом Радичковим типу художнього письма, якби не один важливий нюанс, а саме – очевидна інтенційність та керованість будованого ним дискурсу, яка спонукає вести мову про ситуаційний абсурд не як про *ефект*, а радше як про *результат* свідомої наративно-композиційної стратегії. Така інтенціалізованість не відповідає Гасановій концепції «літератури випадковостей» (*random literature*), яка радше уявляється як дискурс самотворення і самонакопичення. Ще одним фактором, який виразно інтенціалізує наратив Радичкова, є *іронія*, що пронизує та мотивує гру з літературними конвенціями і водночас забезпечує авторові естетичну дистанцію, котра дозволяє вберегти позірно хаотичний дискурс від вичерпання та остаточного замовкання (яке І. Гасан, скажімо, вважає емблематичним для не меншою мірою позначеного абсурдом дискурсу С. Бекета), відновлюючи його «з будь-якого місця», до того ж без очевидних втрат.

Подекуди підкреслена нами іронія є лише ледь вловимою «тінню» тексту, в інших випадках вона виходить на поверхню і стає *spiritus movens* оповідування. Одним із прикладів такого вияву іронії є коротке вибухоподібне оповідання Радичкова «Собака позаду візка» (*Кучето зад каруцата*). Його початок нагадує розлогу оповідь у стилі радичковських

рефлексійно-метафізичних новел: возом їдуть селянин зі своєю дружиною та вівцею, позаду дріботить собака; все відбувається в умиротвореному краєвиді, який викликає у головного героя цілу низку спогадів. Проте вже в цей момент помічаємо певні стильові зміщення та надмірності: потік образів, які асоціативно виринають у свідомості селянина, взяті у виразні стильові лапки, прочитуються не інакше, як пародіювання псевдо-психологізму, властивого багатьом зразкам соцреалістичної, та й не лише соцреалістичної літератури. Стильова іронія далі стає ще виразнішою: вівця, «сповнена реалізму» (Радичков 2000: 58), дивиться на довколишню зелень. Проте ці іронічні знаки лише провіщують те, що відбувається у фіналі оповідання: собака раптово вискакує на воза і з'їдає вівцю. Коли ж селянин, відчувши, що «справи на возі набувають особливої глибини та змісту [! – О. С.]» (Радичков 2000: 59), обернувся, аби прогнати собаку, той «стрибнув і, все ще сповнений патосу й натхнення, з'їв власника цієї історії» (Радичков 2000: 59). Оповідь западає в мовчання ще несподіваніше, ніж у попередньому випадку: адже якщо в «Колотнечі» наратор просто «не має чого додати» до вже сказаного (його «необізнаність» зумовлює наративне умовчання), то тут оповідь самопоглинається; уже не просто немає чого оповідати, але навіть немає того, хто зміг би це зробити. Оповідна апосіопеза, яку тут спостерігаємо, має набагато складнішу природу, ніж у «Колотнечі». Вона є виявом текстуального мовчання, яке функціонує водночас на двох рівнях: наративно-композиційному (як гра з оповідними конвенціями, що ґрунтується на читацьких очікуваннях щодо розвитку сюжету, майстерно стимульованих розлогим епічним зачином оповідання) і, так би мовити, культурологічному (адже іронічно-пародійне наповнення оповіді викликає також і неминучий інтертекстуальний резонанс, який уможливорює трактувати оповідання як літературну пародію водночас на різні течії, школи та напрями – від соцреалізму та критичного реалізму, через психологічну та психоаналітичну прозу до самої літератури абсурду, яка теж є мішенню авторської іронії).

Як ми вже побіжно зазначали, в радичковському світі розхитаних жанрово-наративних конвенцій навіть такий оповідний колапс не обов'язково веде до остаточного замовкання оповіді: «гедоністична» нарація здатна до парадоксального самовідновлення, що перетворює оповідну апосіопезу на еліпс, звичайне переривання нитки оповіді, яка, всупереч усім наративним перипетіям, продовжується далі. Це доводить композиція оповідань із циклу «Гнівний настрій» (*Свирепо настроение*, 1965), які автор пов'язує у, назвімо це так, метасюжетний спосіб. В оповіданні «Холодно» (*Студено*) описано такі події: селянин на ім'я Гоца Герасков вирушає на полювання, але через необережність мисливця його сани, а за ними

й рушниця самі з'їжджають униз виковзаною дорогою в бік села. Селяни, побачивши, що сани повернулися з лісу без господаря, починають непокоїтися, і цей момент, згідно з усіма конвенціями композиції, мав би становити сюжетну зав'язку. Проте у наративному світі Радичкова читацьке очікування, ґрунтоване на композиційній конвенційності, негайно руйнується: рушниця, що прибуває невдовзі після порожніх саней, спершу провокує цілу низку блискавичних і незрозумілих подій (все чомусь починає примерзати до землі, включно з взуттям і собачими хвостами, що спричиняє неймовірну паніку), після чого та ж рушниця вдаряється об колодязь і «застрелює село Черказки разом з усіма його мешканцями» (Радичков 2000: 81). Оповідь несподіваним і парадоксальним чином уривається в мить, коли сюжет щойно починає розгортатися і втягувати читача до активної рецепційної участі. Такий хід – якщо спроектувати композицію оповідання на стихію народного сказування, у стилістиці якого, зрештою, витримано нарацію – нагадує ситуацію, коли оповідачеві з якихось причин набридає оповідати і він вдається до якогось невмотивованого чи й ірраціонального прийому, аби закінчити розповідь. Оповідна апосіопеза знову постає як саморуйнування оповіді, проте якщо у випадку «Собаки позаду візка» це було іронічно-пародійне руйнування самої наративної схеми «оповідач–слухач», самого, можна сказати, механізму оповіді, то тут стикаємося з явищем руйнування внутрішньої дійсності тексту – *апокаліпсисом* зображеного світу. З іншого боку, якщо у випадку руйнування наративного механізму оповідь унеможлиблюється взагалі, то розпад зображеного світу ще не означає неможливості оповідати далі: адже оповідь може продовжитися принаймні у площині рефлексії чи перейти у реґістр метанаративності. Проте для прози Радичкова подібний хід цілком невластивий. Наратор уриває оповідь, залишаючи читача в просторі невизначеності: в межах оповідання констатуємо апосіопезу, адже оповідь, щойно набувши певної композиційної структурованості, самозгортається і западає в мовчання, мовчання абсурду. Але тут-таки в межах циклу відбувається щось на зразок метасюжетного переходу: автор, замість того, аби вийти на рівень рефлексії чи метанаративності, в наступному оповіданні циклу («Париж сьогодні вихідний», *Париж има почивен ден*) (Радичков 2000: 82–85) просто відновлює оповідь, дещо повертаючись назад у наративному часі. Колапс зображеного світу, що відбувся в попередньому оповіданні, постає лише короткочасною затримкою оповіді, переходячи зі статусу апосіопези у статус оповідного еліпсу (в цьому випадку еліпс є єдиним виходом зі сліпого відгалуження оповіді, яке неможливо продовжити). Так, в оповіданні «Париж сьогодні вихідний» зустрічаємо «воскреслих» мешканців села Черказки за тими

самими діями і в тих самих обставинах, які передували «фатальному» пострілові рушниці; прочитуване в контексті циклу (а лише так воно набуває повноти своєї наративної реалізації), це оповідання постає як таке, що вміщує в собі – *умовчує* – попереднє абсурдне наративне відгалуження, уможливлуючи таким чином тривання «сказової» оповіді.

Втім, імовірний вихід оповіді на рівні рефлексії чи метанаративності, хоч і більше відповідав би жанрово-оповідним конвенціям, усе ж компенсовував би наративну апосіопезу лише формально, через відсторонений коментар, насправді не усуваючи мовчання, введеного в текст самим уриванням сюжетної нитки. В цьому переконуємося на прикладі дуже своєрідного оповідання Радичкова «Кикрінський заїзд після спіймання болгарського апостола» (*Къкринското ханче подир залавянето на българския апостол*). Автор без будь-яких вступних коментарів описує ситуацію, що мала місце одразу після арешту Василя Левського, «болгарського апостола», одного з лідерів антитурецького руху в Болгарії 1870-х років: біля невеличкого заїзду, де приблизно кільканадцятьма годинами раніше В. Левський був поранений і заарештований, починають з'являтися люди, яких привела туди чутка про велику кількість срібних монет, що їх він буцімто розкидав по снігу, аби ті не потрапили у ворожі руки. Різноманітні особи, що там з'являються, перешукують сніг, порпаючись у ньому, набирають його в різні посудини, розтоплюють над вогнем тощо. Усе це діється в майже цілковитому мовчанні: оповідання «Кикрінський заїзд...» є одним із тих текстів, які найактивніше в сучасній болгарській прозі репрезентують мовчання також і в плані тематизації, до того ж це мовчання практично позадіалогічне, констатоване наратором-спостерігачем. Мовчання, в якому розгортаються події, вводить крайню невизначеність: «Ніхто нікому не казав, чи він, розтоплюючи сніг, знаходить щось на дні, чи працює як божевільний чи сновида, чи просто легковажно марнує час. Уся ця робота чинилася в повній мовчанці» (Радичков 2001: 89). Що більше, «мовчать» навіть птахи, що пролітають над місцем описуваних подій (Радичков 2001: 86). У поєднанні з моторошно-емблематичним закривавленим відбитком на снігу, яке залишив поранений Левський, та молитовною процесією мандрівників, які приходять, щоб віддати шану «болгарському апостолові», така мовчазна співприсутність викликає виразний метафізичний обертон. Проте сюжетно ця ситуація не розв'язується в жоден спосіб: вона настільки невизначена, що оповідач просто «перестає» про неї розповідати, неспроможний нічого пояснити, а насамперед відповісти на головне питання про те, чи шукачі монет і справді щось знаходять.

Після графічного відступу автор вдається до коментаря. Як він зізнається,

вся змалювана картина «є неправдою, вона постала виключно в моїй бідній уяві. [...] Виглядає, що в моїх нотатках про Кикрінський заїзд, народжених у моїй бідній голові, правдивим є лише ворон, [...] шарпаний холодним вітром» (Радичков 2001: 92–93). Отже, маємо справу з, так би мовити, потрійним виявом мовчання: 1) мовчання в площині зображеного світу, надмір якого спричинює такий рівень невизначеності, що тривання оповіді практично неможливе; 2) структурне мовчання у вигляді оповідної апосіопези: оповідач, який займає становище стороннього спостерігача, за умов цілковитої мовчанки довкола уриває оповідь – він «не знає», що відбувається; 3) мовчання як наслідок «автодемістифікації»: автор зізнається в тому, що описана ситуація не має нічого спільного з реальними історичними подіями, як могло здатися на початку, а відтак усе розвінчується як порожня гра «бідної уяви», як безглузда «балаканина», рівноцінна мовчанню, така, від якої порятунком є лише остаточне замовкання і каяття. Оповідь і справді замовкає остаточно: все завершується описом сумного «краєвиду свідомості» – засипаного снігом, ялового і мовчазного (Радичков 2001: 96).

Енчо Мутафов помічає ще один пов'язаний зі структурним мовчанням цікавий неконвенційний оповідний хід, характерний для прози Радичкова, – це *крах кульмінації*. Так відбувається, скажімо, в оповіданні «Слід від блохи» (*Белег от бълха*). Його сюжет нагадує пародійну антиутопію: мисливці відстріляли безпритульних собак, та виявилось, що всі вони мали бліх. Врешті-решт тепер уже «безпритульні» блохи накидаються на село і починають тероризувати його мешканців. У розпал лиха раптово «западає тиша», і поки селяни щойно починають усвідомлювати, що відбулося (лунає версія про те, що блохи напали на «звірів», які саме й кусали селян), наратор несподівано починає оповідь про гамаші одного з мешканців, які вкрали під час переполоху. На цьому оповідання завершується. Недоречний підсюжет виконує функцію оповідного еліпсу: в момент кульмінації, коли наративні очікування спрямовані на з'ясування природи дивних подій, оповідач вдається до порожніх теревенів. Іронічне «ухиляння від пояснень», якому тотожний цей оповідний хід, виявляє наративне замовчування – свідоме та обдумане приховування причин і наслідків описуваних подій, результатом якого є фрагментоване бачення, а глибинним резонансом – відчуття оповідного та ситуаційного абсурду.

Схожою стратегією кероване й радичковське пародіювання детективного жанру. Творів, де використаний такий прийом, у Радичкова є два – це повість «Усі й ніхто» (*Всички и никой*, 1976) та новела «Єрусалимчики» (*Ерусалимчета*, 1977). Варто зазначити,

що в соціалістичній Болгарії детективний жанр був своєрідним цензурним коридором, що більше, приблизно на зламі 1960-х та 1970-х років у колах літературного офіціозу почалися розмови про необхідність культивувати так звану «пригодницьку літературу», під якою насамперед малося на увазі жанр детективу (болг. *криминале*). Цю ініціативу вміть підхопили такі автори, як Б. Райнов, К. Калчев, А. Гуляшкі, запропонувавши велику кількість детективних повістей і романів, далеко не завжди вартісних із художньої точки зору. Для Радичкова все це становило зрозумілу спокусу пародії.

Так, повість «Усі й ніхто» розпочинається (якщо не враховувати двох пародійних листів до автора, доданих замість передмови) звичайною детективною зав'язкою: селяни знаходять у глухій місцині труп убитого односельця, за розслідування цієї справи беруться сільський міліціонер та його помічник. Проте далі традиційна для детективного жанру композиція розпадається: замість того, аби послідовно вести читача ниткою розплутуваного злочину, автор уводить розлогі й барвисті оповіді про циганський табір, польові роботи, сільський монастир, скарбошукачів, про епідемію ящуру серед худоби тощо. Детективний сюжет, який мав би стимулювати динаміку читацького очікування, настільки губиться серед усієї цієї «строкатої процесії життя» (Радичков 1976: 111), що у фіналі, коли вбивцю таки знайдено (ним виявляється помічник міліціонера), не до кінця зрозуміло, коли і як міліціонер натрапив на слід і в який момент переконався у винності свого помічника. Кульмінацію знову замовчано, так само, як і багато поточних подробиць слідства. Читач, якому за конвенціями детективного жанру мали б пропонуватися важливі деталі, нюанси, на підставі яких він вибудовував би свої гіпотези, тут виведений у широкий простір «гедоністичної» оповіді з властивою їй мовно-стилістичною щедрістю та тематичною всеїдністю. Наративна ретардація, якою спершу видається вставка в оповідь усіх цих мікросюжетів, поступово виявляється самоціллю, власне-оповіддю, замкнутою несподіваною розв'язкою. Детективну конвенцію розхитано настільки, що до тексту взагалі важко застосувати критерії оцінювання творів цього жанру.

Ще радикальніше Радичков поводить з детективними жанровими конвенціями в новелі «Єрусалимчики». Сюжетною зав'язкою є загадкова смерть самотнього ченця Доситея, за неформальне розслідування якої беруться троє селян. Багато деталей (відхилене вікно в келії, монахове тіло, яке виказує сліди боротьби) наштавхують на думку про вбивство. Проте замість мотивів гаданого вбивства та підозр щодо осіб, причетних до можливого злочину, в тексті починають виринати якісь незрозумілі, майже містичні знаки й

символи (надріз на п'яті мерця, мертвий їжак-альбінос). Замість раціонального аналізу, який поступово прояснював би справу, бачимо, як усе огортає щораз гущіша імла невизначеності й таємничості. Зростає й обсяг тематизованого мовчання: селянам – імпровізованим детективам – ніхто майже нічого не може (або не хоче) розповісти, з'являються загадкові мовчазні постаті (як-от «чоловік у червоних черевиках»). Додаткового метафізичного звучання додає тло оповіді, яким є «лагідне пекло» – сюжет єрусалимської іконки, що зберігається в монастирі. До кінця новели ми так нічого й не дізнаємося про вбивство; у фіналі бачимо лише трьох чоловіків, які, остаточно заплутавшись у розслідуванні справі, сидять мовчки серед настільки ж мовчазного вечірнього краєвиду (Радичков 1980: 168–169).

Підсумовуючи, варто спробувати відповісти на питання, яке природно виникає в результаті дослідження: чи випадковим є те, що болгарські автори-неомодерністи, серед них і Йордан Радичков, шукаючи нових тем, образів і виражальних засобів і знаходячи їх поза індустріалізованим містом, у краєвиді традиційної сільської культури, різними способами приходять до тих чи інших форм мовчання? Очевидно, що ні; хоч функціонування цих форм на рівні тематичному та на рівні текстової структури – різне, як різними є й джерела мовчання на цих двох рівнях, спільним залишається одне: мовчання як явище, яке майже ніколи не піддається однозначній інтерпретації, може стати інструментом, який успішно підриває будь-який ідеологічний дискурс, як і, врешті-решт, будь-яку систему комунікативних чи інших конвенцій. Роль мовчання в трансформаціях болгарської літератури на зламі 1950-х і 1960-х років і в наступні десятиліття – тема, яка ще далеко не вичерпана і потребує подальших глибоких студій.

Література:

- Мутафов 1986:** Мутафов Е. Нова повествователна конструкция. – **В:** Литературна мисъл, 1986, 5, 54–65.
- Мутафов 1998:** Мутафов, Е. Бъди невероятен. Книга за Радичков. С., 1998.
- Радичков 1976:** Радичков, Й. Всички и никой. С., 1976.
- Радичков 1977:** Радичков, Й. Пороховий буквар. Новели: Пер. з болг. Київ, 1977.
- Радичков 1980:** Радичков, Й. Луда трева. Варна, 1980.
- Радичков 2000:** Радичков, Й. Свирепостта. С., 2000.
- Радичков 2001:** Радичков, Й. Избрани творби в 7 т. Т. 1. С., 2001.
- Русева 1989:** Русева В. Повествователни трансформации в българския разказ през 60-те години. – **В:** Литературна мисъл, 1989, 3, 144–150.
- Hassan 1967:** Hassan, I. The Literature of Silence: Henry Miller and Samuel Beckett. New York,

1967.

Szwat-Gylybowa 1991: Szwat-Gylybowa G. W kręgu bułgarskiej groteski. O twórczości Jordana Radiczkowa. Warszawa, 1991.

Інформація про автора:

Остап Сливинський – Львівський національний університет імені Івана Франка, доцент кафедри польської філології.

E-mail: ostap_sl@hotmail.com

СЕКСУАЛНОСТ И СМЪРТ ПРИ ОЛЕКСАНДЪР ДОВЖЕНКО

Владимир Колев

Annotation: The following article analyses the idea of seeing and observing, of making the seen moments and objects rational, their keeping and reflexion in the memory in some of Olexandr Dovzhenko's art pieces. The text also retraces the reconstruction of the excessive recollections (such as sexuality and death) in other, alien milieu. In these aspects Dovzhenko's narratives are investigated throughout exemplary for the modern philosophy books of George Bataille ("Story of the Eye" and "Erotism: Death and Sensuality") and Michel Foucault ("The History of Sexuality").

Keywords: seeing, reflexion, memory, eroticism, death, interchangement.

Става въпрос за виждането и наблюдаването, за осмислянето на видяното, запазването му в паметта и реконструирането му в друга, чужда среда. Зрението има способността да подпомага активното възприемане на обективната действителност, но като никое друго то предопределя и повечето спомени. Нито обонянието, нито допирът, нито вкусът, нито дори слухът не могат да оставят такива отпечатъци в човешкото съзнание, както го прави зрението. Почти всичко в съзнанието у индивида се пречупва през видяното, реално или въображаемо.

Затова и тук ще се представят интертекстуални препратки между знаковата за модерната философия книга на Жорж Батай (1897-1962) „История на окото“ (1928) и някои текстове на украинския писател и режисьор Олександр Довженко. Макар и коренно различни в художествените си практики, творчеството на Довженко и текстът на френския философ имат две допирни тематични линии — идеята за сдвояването на смъртта и еротизма, при която еротиката е крайно отклоняваща се от стереотипната представа за нея; второто сходство е при момента на виждането на тези две прояви, наблюдаването на реакциите от акта на виждането и осмислянето им като изконни за природата в жестокия смисъл на нейните правила.

Водещата позиция на окото при двамата автори, осмислянето на зрителния орган като доминантен образ в произведенията им, се определя от отношението към биологичните му функции и качества. Дори и незрящи, очите са осезаемо смислонатоварени. Пораждането на отчетлива чувствителност при виждане в текстовете на писателите се изяснява само в настъпили ситуации на крайности при зримия обект. Лишаването на

наблюдавания от възможността да гледа активира сетивността на наблюдаващия. Отсъствието на зрение в реалността създава наситена емоция у виждащия акта на отнемане, която впоследствие бива пренесена във въображаеми пространства, за да бъде превъзможната. Необходимостта от транспозиция на възприетото от реалното в илюзорното в „История на окото“ на Батай и в текстове като „Звенигора“ и „Майка“ на Довженко е обусловено от силното чувство, а то се появява, когато наблюдаваното е предмет на възбрана. Колкото по-непреодолимо е табуто, толкова сетивността е по-активна. Затова смъртта и сексуалността намират място като контекстуални центрове на незабравимото видяно.

Виждането и паметта за него

За Батай и за Довженко зрението се оказва водещото сетиво за възприемане. Гледането се явява организиращ фактор на съзнанието и на спомените, тъй като те се опират на обекти, а единствено зрението е способно да проектира у индивида образи заедно със заобикалящата ги среда.

От това обаче не следва, че останалите сетива са без значение за паметта. Напротив, изграждането на завършен образ в съзнанието не зависи само от неговата видима материална същност, а и от неговите качества — способност за звуко- и шумоиздаване (когато се активизира слухът), миризма (обонянието), материя (усетена чрез допир) и вкус. Следователно образът може да бъде извлечен от контакта с другите сетива, когато зрителният не е налице. Например, представата за цветето лилиум може да се появи вследствие на аромата на лилиум, който е непосредствено доловен от обонянието, без да е необходимо да бъде видян предметът, излъчващ миризмата; образът на цигулката може да бъде изведен във въображението от специфичния тембър на звука, който издава, от обертоновете, които го допълват; и т.н.

За акта на спомняне не е нужен обезателно зрителният контакт. Но именно той е онова, което реконструира образи и осъществява асоциативни вериги. Субектът (напълно хипотетично) може никога да не е виждал цветето лилиум или то просто да се е заличило от спомените му, но той е наясно с неговата миризма, усещал я е някога и тя се е запечатала в паметта му. По този начин се появява качеството на предмета и неговият речеви знак (думата ‘лилиум’), без да присъства обектът от вещественния свят. Човешкото съзнание обаче непрестанно търси асоциативни връзки, тъй като качествата на предмета и знакът за него не биха могли да съществуват без самия предмет, който обозначават, в такъв случай те са непълноценни. Тогава се появява споменът за момиче, което ухае на лилиуми. Споменът би

могъл да е свързан с приятни или неприятни усещания, които също биват събудени в съзнанието на субекта. В зависимост от тези вторични субективни чувства самото ухание на лилиуми също бива окачествено като приятно или неприятно.

Асоциативната връзка, разбира се, би могла да бъде всякаква друга. По-важното обаче е, че физическите качества на обекта, извлечени от другите сетива, придобиват някакво значение едва когато е наличен обект в съзнанието, който да притежава тези качества и който да е запазен в паметта именно от зрителния контакт с него.

Придаването на особена важност на зрението за френския философ и за украинския писател е пряко свързано и с въображението като основополагащо условие за изкуство. За модернистките творци обаче изкуството често се превръща в самоцел заради отделянето на произведението от емпирическата действителност. Това е причината актът на гледане да се разглежда не просто като начин за възприемане на художествената и обективна реалност. Наблюдението се превръща вече в обект на изкуството, а не толкова в средство за неговата рецепция.

Интересът към виждането при Довженко и Батай се определя от три негови аспекта: окото като зрителен орган, чисто материалната му същност с физиологическите му качества и функции; виждането като способ за поемане на действителността; окото като символ и виждането като начин на проектиране на въображаема действителност — сън и фантазия.

Съсредоточаването върху материалната същност на очите при двамата автори е маркер на преобърнатото, пасивно или свръхинтензивно виждане. Очите откриват нови равнища на сетивност. В „История на окото“ сексуалните актове между Симон и повествователя се извършват „пред зачервените очи на сър Едмонд“ (Батай 1992: 92). Наблюдаването за сър Едмонд е начин за консумиране на осквернителните сношения между другите, а очите са органите за съучастие и съпреживяване. Зачервеният им цвят, притокът на кръв в очните кухини е показател за тяхната подсилена активизация. Неслучайно в текста е направена алюзия на очите с репродуктивните органи на бик.

В „Звенигора“ чрез движението на очите и техните физически характеристики е предадена смъртта на вол. Жестокото отношение на скандинавския воин към умиращото животно е описано чрез строшаването на камшика върху гърба му, чрез ударите с меч след това, но предсмъртната агония е пресъздадена само чрез движението на очите на вола. Те са „широко разкрити“, обръщат се така в орбитите си, че „се виждат

белтъците с кървави жилки“ (Довженко 1966: 73). Тук разкъраваните и обърнати нагоре очи предметят нетърпимата болка преди смъртта. За разлика от Батаевия текст те не са средство за изживяване на емоции, а изразяват стремеж за преодоляване на физическото страдание. Функцията им на виждане е пренебрегната, за да им бъде приписана ролята на определител на вътрешно състояние. Изместването на зеницата при появата на очните ябълки сочи за отсъствие на зрителна способност в този фрагмент от творбата на Довженко.

Изтръгването на окоето на андалуския монах по време на садистично-некрофилското съвкупление със Симон от „История на окоето“ също подчертава идеята за лишаването от виждане, но и за интензифицирането на зрението у наблюдаващия аз при вида на сцената. Така събитието оставя траен отпечатък в съзнанието на Батаевия разказвач, редом до всички останали случки на крайно престъпване на забраненото, на които е свидетел.

В по-късните си текстове Олександър Довженко продължава да употребява образа на окоето в разнообразни аспекти, при които органът е лишен от привичните си биологични функции. В разказа „Майка“ (1943) обесената след отстъплението на нацистките войници жена е с отворени очи, но тяхната застиналост навява контрапунктни на военната обстановка внушения:

„Ревяха картечници. Снеговете руменееха от слънцето. От картечния рев се сипеше скреж и приказни снежинки падаха на майчините разтворени очи. (Довженко 1959: 476-477)“

Смъртта на майката е довела до естествената дисфункция на органите ѝ, но повествованието акцентира именно върху очите. Макар и неவிждащи, те съдействат за краткотрайната поява на антиномен на военната реалност свят. Оттук и приказните ареали утвърждават моралното (съветските войници прекъсват боевете, за да отдадат чест на свещеното майчино действие), а моралът, на свой ред, сакрализира въоръжената защита на родината. Осъществява се последователност от значения, които от противоречието помежду си образуват единство, а в основата на цялата смислова поредица стоят очите, които придобиват нови, нетипични черти, след като липсват първичните, физиологични функции.

Присъщото биологично предназначение на очите в творбите на Довженко и на Батай е обезсмислено. То не притежава значение само по себе си, освен когато бива преднамерено иззето. При Батай актът на виждане се превръща в еротично действие, а отнемането на зрението — в активатор на съзнанието, което оценява нарушаването на

етичната забрана като емоционално преживяване от най-висш порядък. За Довженко отсъствието на зрение пренасочва повествованието към друга сетивност, каквато е предсмъртната агония, или служи за изграждането на ново пространство.

За авторите очите са образ, обект на изображение, част от богатия наративен инструментариум, при който отнемането на функции и придаването на други е обичаен маниер за постигане на художественост. Но очите като образ са важни и заради първоначално зададените им функции, тъй като лишаването им от тях носи смисъл, чрез който се постига оптимизиране на отредената им нова роля.

Качествата на органите са начин за изразяване на действието им. Зачервените и широко отворените очи подчертават тяхната активизация дори когато те са физически неспособни за употреба, защото предназначението им да виждат вече е изместено от друга цел. Но качествата на окоето са и средство за обвързване с други обекти, които да потвърждават вторично зададената им роля. Сравнението му с птиче яйце и с мъжки полови органи, което стои непосредствено до акта на насилие, допълва образа с нови възприемателни регистри.

Не може да се смята обаче, че първичната, биологичната функция на окоето е напълно отнета. Наблюдаването на лишаването от зрение е това, с което се реализира значимостта на акта. В текста на Батай виждането на изтръгнатото око е подчертано чрез проекцията на сцената в съзнанието на повествуващия Аз, където намират място други не по-малко впечатляващи събития от живота му. Затова и тук отнемането на зрение се явява същностно за вътрешния свят на Аза.

Изкривяването на предназначението на гледането поради неговата силна интензивност и превръщането на очите в орган за сексуално изживяване също не изключват напълно биологичната им функция на възприемане на обективната действителност. Еротичното действие е осъществено именно благодарение на виждането. Съвкупленията между другите двама, които сър Едмънд наблюдава, обаче не се ограничават до простото им възприемане, а до тяхното емоционално съпреживяване. Богатият англичанин не само получава зрима информация за контактите между Симон и Аза, той ги усвоява подобно на физическите участници в сношенията, въпреки че средствата му са различни.

В „Звенигора“ преместването на зениците в очите на вола, така че да се вижда само бялата част от очните ябълки, е своеобразна замяна на зрителните способности със задачата им да изразяват болката преди смъртта. Този фрагмент обаче е обект на

безучастното наблюдение от двамата скандинавски воители. Лишаването от зрение при животното се превръща в момент на зрителен интерес у тях. Но пасивното поведение на мъжете ограничава акта на виждане до приемането на предсмъртната агония като обикновен факт от действителността, без да бъде подбудена емоционална съпричастност.

В разказа „Майка“ откъсът с преклонението на съветските войници пред обесената жена е със сходни връзки. Както при умиращия вол от „Звенигора“, и тук липсва зрение, но очите на майката са отворени и препращат към приказни тополи. И в този текст лишеният от привичната дейност на очите се явява обект на наблюдение — войниците гледат невиждащия. За разлика от ранното Довженково произведение в „Майка“ обектът е лишен от субектни отношения в емпирическата реалност. Въпреки че притежават новата роля да препращат към различни от действителните пространства, макар да въздействат на армията, очите и техният притежател не действат. Те са предмет на асоциации и алюзии и така те са активни, но не изразяват състояние на тялото, както го правят при образа на вола, или на психично-физиологичните внушения, както е в „История на окото“. Войниците „четат“ по очите ѝ „нещо ласкаво и мило сред гърмовете“ (Довженко 1959: 471) и именно затова героинята вече не е субект.

В същото време очите и цялата фигура на обесената представляват интерес за наблюдателите заради отминалото действие. Героичният жест на майката преди смъртта ѝ буди почитанието у войниците, а очите изразяват именно този жест на общонародно материнство. Думите „ласкаво и мило“ бележат момент, в който майката е вече мъртва, тоест героиката е останала назад във времето. Наречията определят отношение, настроение, поведение, които превръщат образа на очите в субект. Не жената, а очите ѝ приемат характеристики на вършител, тъй като останалата част от тялото не е активна („[...] той целуна студената майчина ръка“; Довженко 1959: 476). Така очите като обект придобиват субектни черти, с което се задава и силната активност на образа в текста.

В този аспект се осъществява противопоставянето между емпирическата реалност и приказната действителност, но и тяхната обусловеност. Войниците добиват информация за смъртта на майката чрез зрението си и затова ѝ отдават чест. Но те „четат“ и „нещо ласкаво и мило“, което ги отвежда към митологично-приказното пространство, в което очите като обект придобиват субектно значение. Приказният свят тук се реализира през реалния, но по този начин емпирическата действителност е изтласкана.

При Батай е аналогично, защото нараторът проектира в съзнанието си

единствения смъртен случай, на който е свидетел — този с убийството на монаха. Въображението на героя наслаждава образи от миналото (замъкът с призрак отляво) с наблюдаването на жестокост (изваденото око на свещеника), ослепелия от сифилис баща и изневеряващата майка, при което се оформя една напълно фантазна картина. Но всички тези фигури са в миналото на Аза. Те са преживени, наблюдавани са наяве. Въображаемостта е пространство и тук е следствие от действителното. Реалното обаче е изкривено и отдалечено от тази проекция, за да се утвърди позицията на фантазията като заместител.

Забраната

Причината, поради която е необходимо подобно изтласкване, се корени в идеята за изначалната забрана. Тъй като насилието, достигнало до крайности като убийство и сексуално извращение, е табуирано в човешкото съзнание. За превъзмогването на непозволеното се задейства фантазията, която да отдели силното впечатление от видяното от неговите реални измерения. Чрез транспонирането на действителното в сферата на имажинерното се постига частично преодоляване на табуто. В нереалните пространства унищожаването на забраната не предизвиква страх.

При милитаристичния разказ на Довженко изглежда, че чувството на забрана, а оттам и на страх не присъства. Обесването на майката настъпва след противоборството ѝ срещу окупаторите. Смъртта ѝ е героична. Тя е насилствена, макар жената сама да надява бесилото около врата си. Враговете и залавянето ѝ от тях са причината за нейната гибел, а не наблюдаващите я сънародници. Митологизирането на образа е налице. Тук отново има изтласкване на действителността и подмяна с проекция на въображението. За разлика от произведението на Батай насилието като табу не е ясно изведено, тоест логиката на транспониране не е проявена, а актът на заместване на двете полета е изобразен (докато при Батай е осезаем). Въпреки това забраната на смъртта като причинно-следствена връзка за преминаването в приказните топоси се открива и в Довженковия разказ.

В по-късните си изследвания Жорж Батай разглежда смъртта като изконна забрана за човека. От най-древни времена смъртта се приема задължително за насилие над човешката природа. Смъртта за праисторическия човек никога не е естествена. Тя се окачествява като магическо вмешателство, като „заразяване“, поради което се появява и страхът от нея и последвалото ѝ определяне като табу. „Забраната, която завладява другите пред гледката на трупа, е отдръпването, при което *те отхвърлят насилието*, при което *се*

откъсват от насилието“ (Батай 1998: 48)⁵³. При това положение мъртвият се активизира като опасност за живите. Според философа именно страхът от трупа, заплахата от „заразяване“ и опитът за бягство от насилието са обстоятелствата, които довеждат до заравянето на тялото и до ритуализирането на погребението в по-нататъшния етап от развитието на човека. Церемониите при раздялата на живия с мъртвия са своеобразно сакрално действие, чиято цел е обезвреждане на магията, която е убила другия.

В текста „Майка“ актът на отдаване на почит от войниците към матерния образ е израз на същия този обред на противодействие срещу силите на смъртта, който възниква в праисторическата епоха заради породения страх от тях (силите) и наложената забрана. В този случай я няма погнусата от разлагащото се тяло, за която говори Батай, защото Стоян целува студената ръка на майка си. Ритуалът на „откъсване от насилието“ като дълбоко вкоренен в човешката същност обаче присъства. Преминаването на ротата в редица със свалени шапки пред обесената е част от свещенодействието, каквото е погребението със съпътстващата го церемониалност. Нещо повече — преклонението пред зримия образ на мъртвото тяло, тържествеността на обряда подменят пространствените координати в творбата. Военната обстановка бива пренебрегната от визията за приказност на сцената със снежинките, докосващи отворените очи на мъртвата, очи, по които „да се чете нещо ласкаво и мило“.

Тезисът на Батай за отношението към трупа води до заключението, че транспозицията на видяното от сферата на реалистичното към тази на въображаемото в разказа на Довженко е напълно естествена човешка реакция, възникнала някъде по пътя на еволюцията. Митологизирането на героинята е съответно прилагане на изначално зададената у индивида необходимост от препозициониране на видяното престъпване на забраната. Макар войниците и Стоян да не са преки свидетели на акта на трансгресия, трупът сам по себе си е табу. Поради това прехвърлянето на реалистично видяното в света на въображаемото е идентично с реминисценциите на повествователя от „История на око̀то“. И в двата текста съществува стремеж към психично преодоляване на нарушената забрана.

В другия текст на Олександър Довженко, „Звенигора“, табуирането на насилието при смъртта на вола е предадено само чрез страха от докосване. Скандинавските

53

воини наблюдават умиращото животно, но не се допират до него. Дори кочияшът, насилникът над вола, отказва да има пряко съприкосновение с него, след като вече е мъртъв. Тук присъства отвращение, погнуса от трупа и от очакваното му разлагане. Разбира се, необходимо е да се прави разлика между животинско и човешко тяло, тъй като опасността от животинската смърт не води до преки асоциации с изначално заложената смърт у човека. Наблюдателите не се опасяват за собствения си живот, а изпитват дълбоко вкоренена погнуса. Затова и в откъса не е налице заместването на реално видяното престъпване с въображаема проекция.

Транспозиция в произведението има, но тя не е при смъртта на вола, а при момента с представлението, на което мнимият княз обещава да се самоубие показно пред публиката. Подчертаната екзалтация у зрителите от очаквания саморазстрел е показателна за интереса им към смъртта. Играта на интимност на публиката спрямо княза граничи с еротическото възприемане на обявеното самоубийство. Жаждата за зрелища при жените, която от ужаса, който предполага смъртта, преминава във физическо привличане към играещия или поне към силно изразено любопитство, е обусловена от притворените им погледи и от усмивките на предстояща наслада.

Еротизъм и смърт

В близък до този контекст Жорж Батай обединява ероса и танатоса, защото всеки сам по себе си е начин за прекъсване на непрестанната цикличност на трудовия живот:

„Но тревогата, която разкрива нашето унищожение и смърт, винаги е свързана с еротизма; нашата сексуална активност окончателно ни приковава към тревожния образ на смъртта, а познанието за смъртта задълбочава бездната на еротизма. Проклятието на разложението постоянно се отразява върху сексуалността, която то [проклятието, бел. авт.] се стреми да превърне в еротично. [...]“ (Батай 2007: 65)

За французина смъртта и сексуалността са проявления на насилие, а еротичното е форма на сексуалността, която скрива жестоката ѝ природа също както погребалните ритуали прикриват опасността от „зараза“ и отвращението от разлагащото се тяло. Удоволствието или вълнението от трансгресията, от престъпването на забраненото обяснява акта на самото престъпване, а убийството (самоубийството) и еротичното са инвариантни пътища за постигането му.

Така еротичното усещане при публиката във филма „Звенигора“ намира

психологична обосновка чрез идеята на Батай. Осуетените очаквания обаче прехвърлят емоцията в гняв срещу лъжесамоубиеца. Крайната екзалтация е заместена от агресия. Чувството за удоволствие от наблюдаваната смърт не е удовлетворено, защото очакваният изстрел не се състои. Няма го нарушаването на забраненото, поради което я няма и замяната на реалното с фантазното. Препозиционирането се реализира, но единствено на емоционална основа, въпреки че тя отново не бива задоволена.

Престъпване на забраната

Трансгресията, несъобразяването с общоустановеното табу, според теорията на Жорж Батай, е изначално обвързана с темата за смъртта и за сексуалността: „[...] още от самото начало — заявява философът, търсейки зараждането на забраната в човешката праистория — двете първични забрани засягат: едната — смъртта, а другата — сексуалната функция. “Не убивай.” “Не прелюбодействай, освен в брак...” Такива са две от основните заповеди на Библията, които по същество не сме преставали да съблюдаваме.” (Батай 1998: 46). Забраните, отнасящи се до смъртта и до сексуалността, са наложени с цел отдалечаване от насилието, което стои в основата на природните закони. С това отделяне на човека от природата се постигат и същностните му различия с животните, които съществуват изцяло според заложените си инстинкти.

След като първите забрани, които се появяват в еволюцията на човешкото мислене, са свързани със смъртта и сексуалността, те се оказват най-отявлените различителни признаци на хората от останалите живи същества. Причината за табуирането на двата аспекта от живота не се състои в това да се отличи и разграничи човек от животните, а настъпва постепенно с развитието на съзнанието и с обогатяване на външното и впоследствие на вътрешното познание. Батай обуславя знанието за света от труда, докато вътрешният опит, при който се поражда съзнанието за смъртта и съдържането от сексуалността, се детерминира паралелно със, извън и в резултат на труда. В такъв случай смъртта и сексуалността се явяват съвсем естествена опозиция на труда, защото те възпират трудовата дейност, която е жизнено важна, тъй като само чрез нея се осигурява препитание. Затова именно трудът, самоопределянето на човека чрез него е това, което е наложило забрана по отношение на смъртта и на сексуалната дейност.

Така още от самото им дефиниране като обекти на забрана еросът и танатосът съществуват съвместно в съзнанието на хората. Забрана върху тях е предизвикана с

цел да се ограничи тяхното въздействие, да се обуздае стихийността им, която разрушава рационалното. Без придобиването на такава детерминираност двете понятия представляват заплаха за рационалното съществуване, обусловено от труда. Заради това и смъртта, и сексуалността се възприемат като насилие. Но това насилие е природно, естествено е, така че колкото и силна да е забраната, колкото и дълбоко вкоренена в колективното несъзнато да е тя, емоцията, желанието за удовлетворяване на тази инстинктивна стихийност се запазва у човек.

И двете практики, които са обект на възбрана, според изследването на Батай се появяват приблизително по едно и също време още преди появата на хомо сапиенс, така че те са се вписали дотолкова дълбоко в човешката същност, че действат на подсъзнателно ниво. Поради тази особеност и емоцията, която едното от тях предизвиква, често се преобразява в емоция на другото, особено когато първично породеното желание за трансгресия не може да се реализира. Ако един индивид не е в състояние да удовлетвори конкретен силен сексуален порив, тогава желанието бива транспонирано в сферата на смъртта. Ако у него се породи емоционално наситен тласък, свързан със забраната по отношение на смъртта, при който обстоятелствата налагат неговото потискане, този тласък би могъл да се превъплъти в сексуално действие. Тоест връзката между ерос и танатос е толкова здрава, че тя позволява преминаването на емоцията от една среда в друга.

Пример за подобна замяна при Довженко е най-еротично наситената сцена от цялото му филмово творчество — моментът с обезумяването на Наталка, след като е разбрала за смъртта на любимия си (филма „Земя“). Пристъпът на голото момиче е резултат именно от такава транспозиция на еротичното желание.

Сексуалното привличане между Наталка и Васил е представено непосредствено преди убийството на главния герой, когато младите двойки се събират при залез слънце след трудовия ден и се отдават на емоцията си чрез непрестанно съзерцаване един в друг и чрез еротичен допир. Силната емоция при двамата не е удовлетворена. При срещата им има обещание за реализация. Ръцете на момчетата под ризите на момичетата и непрекъснатото взаимонаблюдение са знак за желание, за стремеж към извършване на сексуален акт, а не за своеобразното му осъществяване.

Но обектът на желание при Наталка, Васил, е убит, а еротичното усещане остава незадоволено. Възникването на табу, свързано със смъртта, и по-специално, по отношение на докосването до трупа, прави еротичния контакт невъзможен. В киноповестта

героинята не се допира до мъртвия си любим, а само вижда тялото му: „Мълчаливо, без вик наблюдаваше отхвърленото момиче своя любим, от когото така се срамуваше през деня, очаквайки тихата вечер [...]“ (Довженко 1958: 91). В кинолентата тя дори не го поглежда. Забраната за смъртта обезсмисля еротичния порив, който също е табуиран. Двете възбрани заедно подсилват допълнително желанието за трансгресия, с което се обяснява и агресивното поведение на Наталка. Енергията на усещането се увеличава, а както казва Батай, „Радостта изисква от нас да пилеем енергийните си ресурси“:

„Ужасът, свързан с желанието, и нищетата на желанието [...] все пак не могат да ни отвлекат от разбирането, че желанието има свой желаем (desirable) обект. Тревогата, когато желанието се открива в празнота — а понякога и в смърт — може да служи за повод да желаем повече и да добавим притегателност към желяемия обект“. (Батай 2007: 80)

Наталка изпитва ужас при вида на мъртвия Васил. Но за нея той остава желаем обект. Голотата ѝ и пристъпът на полудяване са проекция на нейното еротично чувство, а не авторова цел, насочена към зрителя. В резултат на сексуалното ѝ влечение, подсилено от наличието на смърт, Наталка транспонира емоцията в голотата си, във впиването на пръсти в гърдите си, във виковете, в разкъсването на пердетата над прозорчето, в ударите върху възглавницата. Всичко това е пряко отражение на превъзбудата от силното еротично влечение и от невъзможността от практическо престъпване на забраната, която търси утоляване чрез други, несексуални действия. Насилието, заложено изначално в еротизма и смъртта, преминава в агресия, насочена срещу самата нея и към предметите, които я заобикалят.

В по-късните текстове на Довженко идеята за транспонирането е тясно свързана с морално установените порядки като устойчиви знаци, утвърждаващи именно забраната. Постига се сложна комбинация от възбрани и преминаване на желанието в различни сфери на табуираното, при което нарушаването на някоя от тях е задължително.

При изграждането на взаимоотношенията между Катерина и Валерий в киноповестта „Поема за морето“ (1955-56) актът на престъпване е вече извършен. Двата са нарушили библейската повеля да не се прелюбодейства извън брака. За Валерий сексуалният контакт с Катя е едно от многото му похождения. Той няма намерение да се обвърже с нея, нито с предишната работничка от предприятието, с която е имал интимни отношения и която го смята за свой мъж. Целите му са насочени към 16-годишната дъщеря на инженер Греков, с

което да ускори кариерното си развитие. За Катерина проявата на еротично чувство е силно свързано с възпроизвеждането, със създаването на семейство и раждането на живот. Героинята се стреми да се съобразява с моралните ценности, въпреки че ги е нарушила. След като осъзнава, че желанието ѝ е неосъществимо, тя прави опит за самоубийство. От друга страна, баща ѝ пресъздава във въображението си сцена, в която убива осквернителя на дъщеря си. Представа си апокалипсис, с който да възвърне правдата в света, проектиран според етичните правила.

Така представена, фабулната линия изглежда характерна повече за творба от XIX, отколкото от XX век. И именно ярката намеса на моралното в сферата на сексуалното правят „Поема за морето“ такава. Все пак произведението е по-съобразено с емпирическата действителност, отколкото е „История на окото“ на Батай, но и в сравнение със „Звенигора“ и дори със „Земя“. Затова и тук идеята за сдвояването на еротизма и смъртта, за трансгресията и за преминаването на силно емоционалното чувство от едната практика в друга е много по-усложнена, а и по-динамична.

В литературния текст и във филма липсва описание на акта на престъпване. Дори обстоятелствата, които са породили еротичното желание, са бегло упоменати — Катя е привлечена от думите на Валерий, а той — от нейната външност. Става ясно, че нагласите, които водят двамата към трансгресия, са различни. Докато Катерина възприема сексуалното като начин за репродукция, като фактор, който предшества поредица от действия, които достигат до установяване на семейното положение, за Валерий то е подтик за престъпване на забраната и нищо повече.

В своята същност тези нагласи се противопоставят една на друга по същия начин, по който си опонират еротизмът и сексуалността. За него сексуалното влечение и удовлетворяването му се доближават максимално до животинския порив. Макар и да е активна в някаква степен, забраната не противостои толкова силно на желанието му. Не става дума за абсолютно животинска сексуалност у героя. Актът с Катерина е на рудиментарна основа в съзнанието на Валерий, но неговата сексуална сетивност не е първична. Тя не би могла и да бъде, защото знанието за наличието на табу я превръщат в еротично усещане. Затова той „почти я ненавижда [Катерина, бел. авт.]“ (Довженко 1959: 141) — тя непрестанно му напомня за забраната, която нарушават.

Тук е необходимо да се уточни какво всъщност е нарушено, тъй като християнската норма да не се прелюбодейства извън брак се появява прекалено късно в

човешката еволюция, а и практически тя не е престъпена от героя — има само обещания за семеен съюз от негова страна. Би могла да се вземе предвид и измамата с цел осъществяване на полови сношения, но тя също е поставена във времето около утвърждаването на монотеистичните вероизповедания, а и каноничният завет „Не лъжи!“ е най-често нарушаваният дори и днес. Възбраната, която Валерий пренебрегва, се е формирала, преди християнските ценностни модели да вземат превес, и има пряка връзка с насилието, с ексцеса на природата, от който се отделя човешкото същество. Тя е в разпиляването на живота и страха от порива за прахосването му.

Жорж Батай прави дълга и солидно обоснована трактовка в тази насока. Според него у човека присъства боязън от смъртта, която води към празнота за самия него, но тази празнота се запълва от пораждането на нов живот, при което се появяват също страхът от обещанието за живот, каквото представлява еротизмът, и страхът от възпроизвеждане. Френският философ заявява, че „човечеството еднородно пренебрегва факта, че смъртта е и младостта на света“ (Батай 1998: 62). Природата насилствено изисква непрестанна замяна на старите организми, които вече са изчерпали силите си, с нови, които да й дадат по-силен тласък. Срещу това тревожно „бурно движение“ (Батай 1998: 62) се противопоставя индивидът, което обаче предизвиква още по-интензивното прахосване на живота:

„Ако разгледаме всеобхватно човешкия живот, той е стигащо до тревожен страх стремление към прахосване — *стигащо до тревожен страх, стигащо до онази граница, където тревожният страх вече е недопустим*. [...] Някаква трескава възбуда в нас иска смъртта да нанася своите опустошения, за които да плащаме ние.“ (Батай 1998: 63)⁵⁴

Погледната по този начин, трансгресията при Валерий представлява опита да се овладее това стремление към прахосване, да се ограничи стихийната замяна с новото, тоест репродукцията, която утвърждава смъртта. Но този стремеж парадоксално е не чрез ограничаване на сексуалната активност, а чрез нейната неплодоносна изява. Възпирането на нестихващия устрем към обновление при героя е посредством опита му да отдели еротизма от неговата изначална цел да подновява живота.

На другия полюс стои нагласата на Катерина. За разлика от своя възлюбен тя е част от всеобщата трескава възбуда, която желае непрестанно рушене и непрекъснато обновление. Еротичното желание у момичето е именно израз на непрестанната замяна на старото с ново, което да направи въздействието на смъртта още по-унищожително. Това

⁵⁴ Курсивът е на Батай.

нейно стремление обосновава и последвалото ѝ желание да умре („Не ѝ се иска да живее — така се е обезсмислило всичко за нея“; Довженко 1959: 141). Нещо повече — тя дори фантазира смъртта си, своето погребение „с тържествени речи“ (Довженко 1959: 142), сред които е и словото на нейния губител, у когото се е зародило вдъхновение, който като че ли се е преродил духовно след нейната смърт.

При Катерина точно представата за еротизма с присъщата му пораждаща функция, която предполага обновлението, а с него и смъртта, пренасочват сексуалното ѝ желание към желание за самоунищожение. Във въображението на момичето с акта на самоубийството си тя преотстъпва място за новото, също както е с действието на раждането, при което отново се налага нейното заместване в бурното движение на живота. В случая обаче смъртта на героинята предвещава раждане повече в душевен аспект, отколкото във физически, каквото предполага възпроизвеждането. Фантазното погребение предизвиква обновление по отношение на колектива, в който работи, на приятелите ѝ („още по-силно да се обединят редиците“, Довженко 1959: 142), на Валерий с неговото въодушевление, на баща ѝ, който се извисява в скръбта си и чрез кратките си прочувствени слова кара и другите присъстващи да се извисят.

Следователно еротизмът и смъртта при Катерина са проява на порива за прахосване на живота, която е в унисон с всеобщия стремеж за репродукция, а тя „изисква смъртта на онези, които пораждат, които винаги пораждат единствено за да увеличат обхвата на унищожаването“ (Батай 1998: 64).

Съществува обаче още една забрана, свързана с пилеенето на живота, която възниква в древността. Мишел Фуко я разглежда в раздела от тритомника си „История на сексуалността“, озаглавен „Тялото“.

Когато определя отношението на древните медици към сексуалното удоволствие, Фуко сочи първостепенната важност на семенната течност, понеже тя „съсредоточава най-мощно живота, предава го, позволява да избягваш смъртта“ (Фуко 1994: 139). В този смисъл сексуалният акт се възприема като предаване на животворни сили от мъжа към жената. Aphrodisia или сексуалното удоволствие е напълно естествен, природен акт⁵⁵, затова и то не би могло „да бъде разглеждано като нещо лошо“ (Фуко 1994: 140).

⁵⁵ За разлика от праисторическия човек според философията на Батай, тук природата не се приема за насилствена спрямо човешката същност, а напротив — човек се е отдалечил някога във времето от повелите на природата, затова за правилното природосъобразно съществуване му е необходим режим, за да се върне отново към тях. По този начин повелите на природата приемат позитивни конотации, въпреки че са идентични с посочените от Батай.

Но aphrodisia крие и опасности. Те се състоят в две крайности: в съдържането от сексуална активност, тъй като, когато се задържа в тялото, семенната течност „се разваля“ и действа като отрова; и в прекомерно честата или безразборна любовна дейност, което ослабя организма на мъжа и заличава вторичните му полови белези.

Няма да се спираме върху истинността на медицинските заключения на философите медици от първи век. Според Фуко тезисите им са свързани с идеята, че „разумното съществуване не може да протича без здравна практика“ (Фуко 1994: 127). Следователно смесването на рационалното съществуване с медицината е по-скоро начин на конституиране на правила, способ за утвърждаване на забрани.

Като изследва книгата на Гален (I в. сл. н. е.) „За полезността на частите“, Фуко посочва, че за античния философ сексуалността (физическата нужда от коитус) и удоволствието от нея подбуждат желанието за извършване на съвкупление, а тези три елемента — сексуалност, удоволствие, желание — допринасят за осъществяването на възпроизводство. Възпроизводството, на свой ред, представлява връзката между смъртта и безсмъртието, защото именно благодарение на репродукцията се превъзмогва тленността на материята, от която сме създадени.

Съпоставяйки тези твърдения с Довженковия текст, следва заключението, че от древността съществува табу върху безразборните и нецелесъобразни актове на aphrodisia, защото това е пилеене на живота, съдържащ се в семенната течност. Именно това табу престъпва Валерий. При любовния контакт с Катерина са налични и трите компонента, които предразполагат към възпроизводство, към продължаване на живота, но Валерий е причината този единствен възможен начин за постигане на безсмъртие да не бъде реализиран. А ако се вземат предвид и твърденията на Херакъл и на Мусоний, че човек е преди всичко чифтно животно и едва след това социално, тоест, че бракът е жизнено необходим за мъжа и за жената, за да установят статуса си сред обществото, тогава полигамията на Валерий се превръща в още по-осъдителна трансгресия.

С други думи, героят от „Поема за морето“ не живее според природните закони, или по-скоро според забраните, които обществото приема за природни. В този смисъл желанието му за aphrodisia, без да поеме отговорност към партньорките си, изкушаването на ученичка с цел развитие в кариерата се възприемат като дълбоко аморални. Затова и той постепенно е отстранен от общността, в която работи. Социалният му статут бива сериозно разклатен, защото не съумява да приложи чифтната си природа и да стъпи в брак, с което да

продължи живота.

Оказва се, че и теорията на Батай, и тезисите, които извежда Фуко от текстовете от късната античност, са приложими в разглежданата фабулна линия от „Поема за морето“, тъй като забраната е една и съща, но тълкуванията на нейното престъпване са различни. Отличителните черти на двете идеи се състоят във възприятието на природните норми като ексцесивни, като насилствени, или жизнеутвърждаващи за човешкото естество. Оттук идва и отношението към смъртта и безсмъртието. Докато за Батай познанието за смъртта не предполага възможност раждането да се конституира като израз на вечността, а точно обратното — подсилва бурното разразяване на смъртта, то за Фуко и за древните мислители смъртта се преодолява именно чрез възпроизводството. И в двата случая обаче Валерий се явява рушител на забраната, а Катерина — нейн утвърдител.

Освен всичко това интерес в произведението буди също и фантазното самоубийство на Катерина. Въображаемото ѝ действие е своеобразно транспониране на еротичното ѝ желание. Тя все още изпитва порив на сексуално въодушевление спрямо Валерий дори когато разбира, че връзката им е невъзможна. Но същевременно у нея се надига и чувство за поругано достойнство, което предизвиква и преминаване на желанието в сферата на смъртта. Не на реалната смърт обаче, а на въображаемата. Когато еротичният порив е заменен с внезапна проява на стремеж към самоунищожение, тя моментално преминава от действителните в илюзорните пространства. Там смъртта изглежда по-малко плашеща.

Тук транспозицията не успява да уталожи напълно енергията, нагнетена от първичното желание. Мисълта на Катерина постоянно се върти около желаемия обект и чувството на обида и срам. Дори по време на лекции и на работа тя не престава да мисли за Валерий, въпреки че трудът следва да я отдели от еротичното ѝ желание. Затова момичето възвръща вторично възникналия порив за самоубийство в реалните му граници. Прави опит да се удави в Днепър, но той бива осуетен. Тя се потапя в реката, а въображението ѝ продължава да действа активно. Така забавя удавянето и същевременно подсилва вълнението си, след което пристига работникът Кравчина. Самото пристъпване към действие тук („Водата беше приела вече прекрасното ѝ тяло“, Довженко 1959: 151) и ужасът, който я обзема преди настъпващата смърт („[...] колко ме е страх“, „Никога дотогава страданието не ѝ беше въздействало така остро.“; Довженко 1959: 151), са достатъчни, за да се утоли еротичното влечение.

Моментът с фантазното и практическото самоубийство показва, че емоцията, възникнала от желанието за престъпване на забраната, се удовлетворява непосредствено преди самият акт на трансгресия да се осъществи. А ролята на въображението е допълнително да подсили вътрешното впечатление от действието.

Възможно е транспонирането на сетивността за смърт в еротично чувство да бъде извършено с цел да се преодолее ужасът от непосредствената близост на смъртта. Така желанието за еротичен акт замества временно усещането за опасност от вилнеещата навсякъде около човека гибел. След като се състои aphrodisia, чувството, свързано със смъртта, отново настъпва, но заплахата е много по-смекчена.

Такова е отношението между смъртта и еротизма и в Довженковия разказ „Незабравимо“ („Незабутне“, 1942). Войната в повествованието се е разгоряла с пълни сили в селцето край река Десна. Ужасът от множеството жертви и настъпващите немски войски навяват гибел за целия украински народ („[...] и ще пропадне навеки за нищо целият ни род“; Довженко 1959: 451). И именно при такива обстоятелства се проявява решителността за сексуално действие у Олеся.

Момичето загубва родителите и сестрите си седмица преди съветските войски да предприемат отстъпление под напора на нацистите. Безднадеждността и паниката, които я обземат в такъв момент, запълват изцяло съзнанието ѝ. Тогава Олеся предлага интимност на Васил, един от отстъпващите ѝ сънародници.

Предложението за любовен контакт в условията на война, когато смъртта стихийно опустошава хората, без обаче да има заместване с нов живот, е буквален израз на желанието за стабилизиране на природните норми. Докато в разгледаните досега текстове отношенията между „той“ и „тя“ се обуславят с разнопосочност, тук те действат съвместно, за да преодолеят общия си страх от смъртта. Двамата обединяват усилията си и чрез своята сексуалност представляват опозиция на смъртта и опит за осъществяване на вечност, ако се вземе предвид идеята на Фуко и Гален, или просто се стремят да възвърнат равновесието, в което смъртта да запази могъществото си, но поне да има замяна на старото с ново, ако следваме тезата на Батай. Макар и насилствена в своята същност, природата предлага и живот, който да замени смъртта на индивида, докато при войната тази цикличност отсъства. Затова и героинята от разказа се стреми да превъзмогне опустошенията на въоръжените действия чрез съграждащата сила на сексуалния акт. При това тук не става въпрос за просто сношение, което да се родее с животинското, а за силно еротизирано действие, с обещания за

любов, вечна незабравимост, нежност и загриженост за другия.

За разлика от връзката между Катерина и Валерий от „Поема за морето“ в „Незабравимо“ нагласите при осъществяването на акта между Олеся и Васил са в пълно съответствие. И за двамата той е бягство от смъртта и своеобразна надежда, че унищожителното бурно движение няма да заличи народа им. Благодарение на пораждащото качество на любовната реализация Олеся престава да се тревожи за надвисналата смъртна опасност („Душата ми, лелю, е каменна“; Довженко 1959: 458), а Васил е вече способен на героични жестове („Разбрах, Олеся. Пътеката назад до теб е една, един е пътят. Пътят на геройството“; Довженко 1959: 458).

* * *

В ранните и в късните текстове на Олександър Довженко се наблюдава активно изостряне на сетивността спрямо двете изначални прояви на природата – сексуалността и смъртта. А тази активна чувствителност на героите към ероса и танатоса се обяснява още в зараждането на човечеството, тъй като те са най-ярките денотати за насилието, от което хората изначално се стремят да се отделят, като поставят табу върху тях.

Идеята за изначалната забрана, свързана с емоцията, породена от визията на трупа като обект на отвращение, както и с плашещото усещане за нестихващото разразяване на смъртта, осъществено чрез репродукцията, което е и смисълът на еротизма, вдвоява двете понятия и ги прави взаимообусловими. Смъртта и еротизмът предизвикват състояние на страх у индивида. Но те събуждат и желание, копнеж по престъпване на забраната, тъй като табуираните сфери са естествени, природни и неизбежни. Невъзможността за реализацията на желанието, без значение в коя от двете сфери ще се намира то, води до преминаване на стремлението в паралелната среда. Така се осъществява заместване на желанието за трансгресия в отношението между сексуално и смъртно, но и в пространствената дихотомия действително-фантазно.

Обвързаността между ерос и танатос при украинския творец, а също и при Батай, е така силна, че преминаването на желанието от едно състояние в друго се извършва напълно естествено и несъзнателно. По този начин еротичното чувство у Наталка от „Земя“ бива подсилено от смъртта на любимия ѝ, което допринася за изблика на агресия спрямо самата нея; обектът, който извиква желание за убийство у Роксана от сценария „Звенигора“, се претворява в еротичен желяз образ; сексуалното влечение на Катерина към Валерий се

преражда в тласък към самоубийство, а в „Незабравимо“ опитът за бягство от смъртта е реализиран именно чрез сексуалното.

В произведенията на Довженко най-често се извършва транспозиция в посока от реалните топоси към въображаемите, чиято основна роля е в овладяването на видяния акт на престъпване. В разказа „Майка“ транспонирането на надвисналата смъртна опасност в приказна картинност, в киноповестта „Поема за морето“ преминаването на еротичното желание у Катерина във фантазия за самоубийство, в кинолентата „Звенигора“ предвкушването на еротично удоволствие при публиката от обещания саморазстрел — всички те определят транспонирането на видяната наяве трансгресия като необходима, за да се преодолее тревожното чувство за престъпване на забраната.

Обективно погледнато, авторовото отношение към виждането е приблизително еднакво и в ранните, и в късните му художествени платна. Единствена отличителна черта в този аспект представлява образът на окото. Докато в първите произведения на Довженко зрителният орган често е извеждан с биологичните му качества, с характеристики като зачервяване от силна активизация и като алюзии с други овални обекти, то след 30-те години на XX век те започват последователно да се избягват. Но функциите на очите се запазват. Всички начини на действието им остават централни за творчеството му.

Библиография:

Батай 1992: Батай, Ж. История на окото. В. Търново: Абагар, 1992 (прев. Г. Ангелов)

Батай 1998: Батай, Ж. Еротизмът. София: Критика и хуманизъм, 1998 (прев. А. Колева)

Батай 2007: Батай, Ж. История Эротизма. Москва: Логос, 2007 (прев. от фр. ез. Б. Скурагов; прев. от рус. ез. авт.)

Довженко 1958: Довженко, О. Твори в трьох томах. Том I. Київ: ДВХЛ, 1958 (прев. авт.)

Довженко 1959: Довженко, О. Твори в трьох томах. Том II. Київ: ДВХЛ, 1959 (прев. авт.)

Довженко 1966: Довженко, А. Собрание сочинений в четырёх томах. Том I. Москва: Искусство, 1966 (прев. авт.)

Фуко 1994: Фуко, М. Тялото//История на сексуалността. Том III. Грижа за себе си. Плевен: ЕА, 1994, (прев. А. Колева).

Информация за автора:

Владимир Колев – доктор по украинска литература; преподавател по история на украинската литература, украински практически език и славянски литератури в Софийския университет „Свети Климент Охридски“.

E-mail: vlad_kink_kole@abv.bg

СЕГАШНО ДЕЯТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ, МИНАЛО СТРАДАТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ И ПРЕДИКАТИВНИ ФОРМИ НА -НО И -ТО В РОМАНА „ПО БЕЛИЯ СВЯТ“ НА МИКОЛА ЗАРУДНИ И ТЕХНИЯТ БЪЛГАРСКИ ПРЕВОД

Лилия Желева

Анотация: В даній статті розглядаються форми активного дієприкметника теперішнього часу, пасивного дієприкметника минулого часу та предикативні форми на -но и -то в українській мові в книзі Миколи Зарудного „На білому світі“ (Київ, 1967). Переклад з української мови на болгарську зробила Пенка Кинева („По белия свят“, София, 1973, „Народна култура“).

Ключові слова: переклад, активний дієприкметник теперішнього часу, пасивний дієприкметник минулого часу, предикативні форми.

В настоящата статия ще се разгледат формите за сегашно деятелно причастие, минало страдателно причастие и предикативните форми на -но и -то в украински език в книгата на Микола Зарудни „На білому світі“ (Київ, 1967). Преводът от украински е направен от Пенка Кънева („По белия свят“, София, 1973, „Народна култура“). Целта на изследването е да се опишат и сравнят употребите на формите и да се анализират преводните им съответствия на български език. Разглеждат се формите в старобългарски, български и украински език. Излагат се сравнения, анализ и изводи.

Причастията са глаголно-именни нелични форми и означават номинализиран признак на предмет, свързан с глаголно действие. За тях са характерни особености както на глагола, така и на прилагателното име. И за българските, и за украинските причастия са характерни морфологичните категории, присъщи на глагола: време (сегашни и минали), залог (деятелни и страдателни), вид (свършени и несвършени) и преходност – непреходност. От категориите, присъщи на прилагателните имена, причастията имат род, число и понякога степен. Различното между двата езика е това, че в украинския е характерна и категорията падеж, която в българския език постепенно губи своята употреба. Друга разлика е това, че за разлика от украинския, в българския език причастията притежава и граматическото значение детерминация (Гугуланова 2005).

Причастията в съвременния български език са **сегашно деятелно** (*четящ, пишещ, говорещ*), **сегашно страдателно** (*четим, видим, говорим*), **минало свършено деятелно** (*чел, писал, говорил*), **минало несвършено деятелно** (*четял, писал, говорел*), **минало страдателно** (*четен, писан, говорен*) (Бояджиев 1999: 347).

Причастията в съвременния украински език са **сегашно деятелно** (*руйнуючий*), **минало деятелно** (*згорілий*) и **минало страдателно** (*руйнований*) (Білодід 1969: 409).

Двата езика споделят причастията: сегашно деятелно причастие, минало деятелно причастие и минало страдателно причастие. Някои изследователи приемат и съществуването на сегашно страдателно причастие, други причисляват тези форми към прилагателните имена. В съвременния български език е изчезнало старобългарското минало деятелно причастие на -въ, -вшн.

Конструкцията с причастията (без имперфектно деятелно причастие) се доближават по функция към подчинените изречения в рамките на сложното изречение.

Сегашно деятелно причастие

Сегашно деятелно причастие в старобългарския език

„Старобългарският език познава три деятелни причастия – сегашно деятелно, минало деятелно първо, минало деятелно второ и две страдателни – сегашно и минало.“ (Мирчев 2000: 112)

Ще разгледаме само тези, които са обект на настоящото изследване.

Сегашно деятелно причастие в старобългарски се намира в голяма близост до формите за 3 л. мн. ч. на глаголите *несѣтъ*, *двнѣтъ*, *глагольѣтъ*. Основа на причастието получаваме, като заменим окончанието на тези форми с -шт: *несѣшт*-, *двнѣшт*-, *глагольѣшт*-. Склонението на причастните форми при косвените падежи прилича напълно на имената от стара -јо основа, напр. *несѣшта* (Р.п.), *несѣштоу* (Д.п.), *двнѣшта* (Р.п.), *двнѣштоу* (Д.п.). Формите за женски род ед.ч. Им. пад. са с характерно окончание на -н: *несѣшитн*, *двнѣшитн*. Тяхното склонение прилича напълно на склонението на имената със стара -ја основа: *несѣшит* (Р.п.), *несѣшитн* (Д.п.), *несѣшитѣ* (В.п.) и т.н. Сегашните деятелни причастия в м.р. окончават на -ы (за глаголи от първо и второ спрежение) и -ѣ (за глаголи от трето и четвърто спрежение). Сегашните деятелни причастия на атематичните глаголи окончават на -ѣшт: *дадѣшт*-. Сегашно деятелно причастие представя всъщност прилагателно име на мека основа. (Мирчев 2000: 112)

Сегашно деятелно причастие изчезва от народната българска реч и отново се възражда в книжовния език под влияние на църковнославянски и руски език (Ницолова 2008: 429).

Сегашно деятелно причастие в съвременния български език

Сегашно деятелно причастие означава действие, едновременно не с момента на говорене, а с действието на сказуемото в изречението.

Сегашно деятелно причастие се образува от имперфектната основа на глаголи от несвършен вид + морфемата -Щ, например четя-х -> четяЩ, пише-х -> пишеЩ, говоре-х -> говореЩ. „С прибавяне на отрицателната частица *не* се образуват отрицателните форми, напр. *неносещ, неусмихващ се*.“ (Пак там: 432)

„В семантичен план самостоятелно употребеното сегашно деятелно причастие означава активен действителен признак, винаги едновременно с действието, изразявано от глагола-сказуемо в изречението („*Виждам летящия влак*.“ – „летенето“ винаги е едновременно с „виждането“; при това влакът е активен – сам той „лети“)“ (Бояджиев 1999: 347).

Сегашно деятелно причастие в съвременния украински език

В съвременния украински език сегашно деятелно причастие се образува от сегашната основа на глагола (от 3 л. мн. ч.) + суфикс -ч- + окончание за прилагателно в съответното лице и число. Например: *баж-аю-ть* -> *баж-аю-ч-ий*, *леж-а-ть* -> *леж-а-ч-ий*, *нес-у-ть* -> *нес-у-ч-ий* и т.н. Сегашно деятелно причастие в украински език образува форми единствено от несвършен вид (*співаючий ліс* – *ліс, який співає*) (Білодід 1969: 409).

Такива форми могат да образуват както непреходни, така и преходни глаголи (по-рядко), свършен вид, всички класове глаголи. Не се образуват от възвратни глаголи, завършващи на афикс -ся (Білодід 1969: 411).

Сравнение на примери за сегашно деятелно причастие от книгата „По белия свят“ на М. Зарудни

Единственият пример за същинско сегашно деятелно причастие в книгата „По белия свят“ на М. Зарудни е следният:

виконуючий обов'язки голови => изпълняващият длъжността председател

Преводът е запазил смисъла и причастната форма.

Единичността на примера показва драстично ниската употреба на сегашно деятелно причастие в съвременния украински език.

В оригиналния текст се срещат и други примери на думи, завършващи на -чий (напр. широкоплечий, таємничий, добрячий и др.), но те са прилагателни имена и не са обект на настоящото изследване.

Минало страдателно причастие

Минало страдателно причастие в старобългарския език

Минало страдателно причастие в старобългарски се образува с окончания -нъ и -тъ, които се прибавят към инфинитивната основа на глаголите: *знати* -> *знанъ*, *коуповати* -> *коупованъ*. Окончание -тъ в доисторично време е било много по-разпространено: *пнати* -> *пнтъ*, *повнати* -> *повнтъ*, *пѣти* -> *пѣтъ* (Мирчев 2000: 115).

Минало страдателно причастие в съвременния български език

„Минало страдателно причастие в съвременния български се образува от аористната основа на преходни глаголи от двата вида (свършени и несвършени) + морфемите Н и Т (например: *писа-х* -> *писа-Н*, *изтри-х* -> *изтриТ*). Морфемата Н е много по-продуктивна. В семантичен план самостоятелно употребено минало страдателно причастие означава пасивен действителен признак, предходен на действието, което се изразява от глагола-сказуемо в изречението: „*Виждам скъсания лист*.“ („скъсването“ предхожда „виждането“, а от друга страна листът е пасивен – някой друг го е скъсал.)“ (Бояджиев 1999: 349)

Миналото страдателно причастие представя действие, което най-често е предходно спрямо действието на личната глаголна форма в изречението, но може и да включва моментът на говорене.

Минало страдателно причастие в съвременния украински език

Тази група причастия е най-многобройната в украинския език. Най-вероятната причина за това е, че се използват във всички стилове на езика.

Минало страдателно причастие се образува от инфинитивната глаголна основа + суфиксите -Н- (-ЕН-), -Т- + окончанието за прилагателно име за съответния род и лице. Например: *баж-а-ти* -> *баж-а-н-ий*, *вез-ти* -> *вез-ен-ий*, *тяг-ну-ти* -> *тяг-ну-т-ий*. Понякога се налага добавянето на суфикси като -ува- (-ова-), -ва-, -а-. Например: *протиставл-я-ти* – *протиставл-юва-н-ий* (Білодід 1969: 414). По-продуктивен е формантът -н- (-ен-), отколкото -т-, както и в българския език.

„Минало страдателно причастие в съвременния украински език се образува най-вече от преходни, но и от непреходни глаголи“ (Білодід 1969: 413). Може да съдържа

значение за сегашно (*написана*), минало (*була написана*) и бъдеще време (*буде написана*). (Білодід 1969: 416)

Синтактичната роля на пасивните конструкции винаги е на сказуемо. Освен това миналото страдателно причастие може да изпълнява и ролята на определение (*списани на папірець задачі*) (Білодід 1969: 417).

Деятелните причастия се срещат значително по-рядко от страдателните. Съотношението им с пасивните е 1:5.

Сравнение на примери за минало страдателно причастие от книгата „По белия свят“ на М. Зарудни

В оригиналния текст са намерени 97 случая на употреба на минало страдателно причастие. Голяма част от тези форми са запазени и в превода.

Обект на анализ ще са примерите, при които преводачът е използвал различни начини за предаване на смисъла на миналите страдателни причастия на български език.

Интересни са случаите, в които преводачът използва други части на речта, за да предаде значението на миналите страдателни причастия:

4.1. Примери, при които се употребяват лични глаголни форми:

– Бо *заслужена*... => - Нали *има заслуги*...

– I не приходь, бо я вже *роздягнена*... => - Хич не идвай, *сблякох* се вече...

Прес-конференція *закінчена*. => Пресконференцията *завърши*.

4.2. Примери с антонимичен превод:

..., а скотина не *годована*. => ..., пък добитъкът *гладен*.

4.3. Примери, при които причастието не се превежда буквално:

Половина даху *вкрита* поржавілою бляхою, а решта *вишита* сніпками.

Половината покрив *е* с ръждива ламарина, а другата половина – със слама.

4.4. Други:

Була *стрижена*... => То беше *с къса коса*

...наче вилитий з воску,... => като восъчна фигура

... „Пий, пий, не купована ж...“ => ... „Пийте, пийте, не е купешка...“

подертий => с окъсани корици

захмарений => мрачен

...вилита Марта... => ...сякаш виждаше Марта пред себе си...

Зіпсований => съвсем се развали

Безлични форми в съвременния български език

„Миналите страдателни причастия се образуват от непреходни глаголи, но има отделни преходни глаголи, от които не могат да се образуват форми на такива причастия, тъй като тези глаголи не образуват страдателен залог. В отделни случаи обаче те могат да образуват форма за ср. р. ед. ч., която влиза в безлични форми, напр. *закусвам, обядвам, вечерям*. Сравнете: *Иван вечеря шиичета. Вече е **вечеряно**, а не Шиичетата са ~~вечеряни~~ от Иван*.

Само форми за ср. р. ед. ч. на миналите деятелни причастия могат да се образуват и от някои непреходни глаголи без възвратната частица *се*, щом става дума за т.нар. безличен пасив, напр. *В стаята е влизано. Много е спорено по този въпрос*.“ (Ницолова 2008: 437).

Предикативни форми на -но (-ено), -то в съвременния украински език

По произход предикативните форми на -но, -то в украинския език са кратки форми на минало страдателно причастие в среден род, които са се откъснали от склонителната парадигма и са станали неизменяеми. Сега се образуват, като от страдателните причастия премахнем окончанието -ий и се добави суфиксът -о. Например: *написаний* – *написано*, *зроблений* – *зроблено* (Білодід 1969: 417).

База за образуване са всички преходни (и много рядко непреходни) глаголи, без тези, чиято основа завършва на фонемата „і“ (IV, VI, XII клас глаголи) и глаголът *бігти* (с всички производни нему). Образуват се от инфинитивната основа на преходни глаголи + суфикс -н- (-ен-)/ -т- + специален афикс -о, който придава неизменяемата форма (Білодід 1969).

Тези форми управляват съществителното име (най-често) във винителен падеж, *організовано зустріч, знайдено скарб, видано книгу* (Білодід 1969: 419).

Предикативните форми на -но (-ено), -то могат да се употребяват и с други падежи, но само когато това е семантично оправдано. Могат да влизат в семантична връзка с родителен без предлог, дателен и творителен падеж, например: „*У двір, коли там гіназисти, Юрі категорично заборонено виходити – він ще маленький*“ (Ю. Смолич); „*Приходьте в колектив, подивитесь, що зроблено нашими руками*“ (М. Стельмах) (Білодід 1969: 419).

Неизменяемите предикативни форми на -но (-ено), -то могат да участват в корелативни двойки, напр. *казано – сказано, писано – написано, вироблено – вироблювано* и т.н. И двете форми съдържат значение на завършеност. (Білодід 1969: 418)

„За разлика от миналото страдателно причастие, тези форми не се скланят, нямат функция на определени, не се използват в страдателни конструкции“ (Білодід 1969: 417).

От синтактична гледна точка тези форми „се използват само в ролята на сказуемо (напр. *І хоч всюди було прибрано, чисто...*)“ (Білодід 1969: 418). „Употребяват се в следните времеви значения: бъдеще, минало и отдавна минало време (срвн. *Зроблено – зробили, було зроблено – зробили, буде зроблено – зроблять*). Те не се разглеждат като словосъчетания, а като аналитични морфологични форми.“ (Білодід 1969: 418). „Също така могат да са част от условното наклонение, напр.: *було б написано, було б сказано* и т.н.“ (Білодід 1969: 419).

Конструкции с такива форми могат да представляват безлични изречения. Например: „*За Вкраїну замучено Степана*“ (П. Тичина). Безличните изречения свидетелстват за липса на субект на действието или състояние на действаща сила, напр. „*Прожекторами небо пописано*“ (П. Тичина). (Білодід 1972: 244)

Безличните изречения изследователите разделят на три типа: 1. Безлични изречения, които съдържат безличен глагол; 2. Безлични изречения, които съдържат личен глагол, употребен като безличен; 3. Безлични изречения, главният член на които е неизменяема предикативна форма на -но, -то; 4. Безлични изречения, главният член на които е изразен с дума за категория на залог (Білодід 1972: 245 – 251).

Според тази класификация предикативните форми на -но, -то спадат към третия тип безлични изречения. При такива изречения се набляга повече **на резултата**, а не на процеса на действието или неговия извършител. Често се употребяват при природно-физични действия или явления, които не зависят от човека. Това може се илюстрира с примера от П. Тичина: „*Дивне місто проти сонця. Всі взолочено віконця*“ (Білодід 1972: 251).

Предикативни форми на -но (-ено), -то в книгата „По белія свят“ на М. Зарудни (вж. табл. № 3)

В оригиналния текст са употребени 42 предикативни форми на -но, -то.

Наблюдава се както еквивалентен превод (*зайнято => заето; перевірено => проверено; вирішено => решено; сказано => казано*), така и нееквивалентен превод. Тук

преводачът използва най-различни части на речта, за да предаде значението на безличните форми. Може да се класифицират и по следния начин:

Употреба на лични глаголни форми:

... *вдарено* мене стальною кулею у груди... => ... ме *удари* стоманен куршум в гърдите...

А голові колгоспу *довірено* долю сотень людей, ідею... => А председателят на колхоза *отговаря* за съдбата на стотици хора, за идеята...

Варианти на превод на формата „написано“

Написано, пише, Тъй пише, написаха

Други (примери, при които причастието не се превежда буквално):

... ніби в районі не *внесено* у державну звітність... => които не били *писани* в отчетите...

– Сказано, брат – зітхає Марія. => – Нали е брат – въздъхва Мария.

Мені сказано => Имам заповед...

Пропускане на елементи. В преводния текст липсват следните изречения:

– Громадянине, це ж смітниця, *поставлено* її на базарі для культури і гігієни, а ви крадете.

У висновках члена комісії – масовика Будинку культури – було *вказано*

Изводи

Въз основа на анализирания материал може да се направят няколко извода.

Първо, в изследвания оригинал се наблюдава най-голяма употреба на минало страдателно причастие в сравнение със сегашно деятелно причастие и формите на -но и -то.

Второ, украинският и българският, като славянски езици, са достатъчно близки, за да съществуват в тях еквивалентни преводни единици при превеждането на сегашни деятелни причастия, минали страдателни причастия и предикативни форми на -но, -то.

Трето, българският език е достатъчно богат, за да може да изрази някои от гореспоменатите форми с различни части на речта. Наблюдава се асиметрия, която се обяснява с индивидуалния преводачески подход.

Относно честотата на употреба на разглежданите форми стигахме до извода, че сегашно деятелно причастие се използва изключително ограничено в съвременния украински език. За разлика от него, украинското минало страдателно причастие и украинските предикативни форми на -но, -то са много продуктивни форми в съвременния език.

Ексерпирани източници:

М. Зарудни. По белия свят. София: Народна култура, 1973.

М. Зарудний. На білому світі. Київ: Радянський письменник, 1967.

Използвана литература:

Бояджиев 1999: Бояджиев, Т., Куцаров, Ив., Пенчев, Й. Съвременен български език. София, 1999.

Білодід 1969: За заг. ред. І. Білодіда. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Київ, 1969.

Білодід 1972: За заг. ред. І. Білодіда. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Київ, 1972.

Гнатюк 1982: Гнатюк, Г. М. Дієприкметники у сучасній українській літературній мові. Київ, 1982.

Гугуланова 2005: Гугуланова, Ив. Българските причастия и деепричастия в славянски контекст. София, 2005.

Зубков 2004: Зубков, М. Українська мова. Універсальний довідник. Харків, 2004.

Мирчев 2000: Мирчев, М. Старобългарски език. Велико Търново, 2000.

Ницолова 2008: Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология. София, 2008.

Стаменова 2008: Стаменова, А., Камберова, Р. Украински език за българи. Част І. София, 2008.

Информация за автора:

Лилия Златанова Желева е родена на 16-ти октомври 1990 г. Завършва гимназия със засилено изучаване на английски език през 2009 г. През 2014 г. защитава магистърската си степен по Славянска филология с профил Украинистика в Софийски университет „Свети Климент Охридски“. Същата година започва да преподава практически украински език в Софийския университет. От 2015 г. е докторантка в Катедрата по славянско езикознание. Темата на дисертационния ѝ труд е „Обучение по близкородствен (украински) език на българи – лингвистични и методически аспекти“. Преподава английски език в частни езикови школи от 2011 г. От 2015 г. води часовете по конферентен превод на украинисти. Интересува се от методика на преподаването на чужди езици и интерактивни методи на обучение.

НАВЧАЛЬНА ДИСЦИПЛІНА «БОЛГАРСЬКИЙ ФОЛЬКЛОР» У ЛЬВІВСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Оксана Лазор

Анотация: В статията се представя тематичната страна на курса „Български фолклор“, който е задължителен за подготовката на студентите от специалността „Славянска филология“ в Лвовския национален университет „Иван Франко“. Разгледани са схемата на преподаване и значението на курса в интердисциплинарно отношение.

Ключови думи: учебни славистични дисциплини, програма, български фолклор, Лвовски национален университет.

Словесний фолклор слов'янських народів є надзвичайно багатим і належить до важливих складових частин духовної культури людства. Його викладають і вивчають у багатьох університетах слов'янських і неслов'янських країн, у тому числі у Львівському національному університеті імені Івана Франка.

Навчальна дисципліна «Болгарський фолклор» є обов'язковим предметом для студентів кафедри слов'янської філології, які обрали своєю спеціальністю болгарську мову і літературу. З огляду на те, що дисципліну «Болгарський фолклор» студенти опановують під час першого року навчання курсу і лише протягом одного семестру, її викладання відбувається українською мовою, орієнтоване передусім на знання, які студенти отримали в школі, та не передбачає висвітлення дискусійних у фольклористичній науці питань, охоплення усього розмаїття явищ болгарського фольклору та детального проникнення в їхню суть та специфіку. Мета викладання згаданої навчальної дисципліни полягає в ознайомленні студентів із фольклором болгар у зв'язку з історичними явищами і подіями та у висвітленні його ролі у формуванні народних світоглядних засад.

Основним завданням вивчення дисципліни «Болгарський фолклор» є формування знань про фолклор, передусім – словесний, та професійне мистецтво; про критерії фольклору; його жанровий склад; фольклористику як науку тощо. Вивчаючи її, студенти повинні отримати необхідний мінімум знань про своєрідність фольклорної художньої свідомості; інформацію про склад та ідейно-художню цінність болгарського

фольклору; жанрову структуру болгарського словесного фольклору; його національну самобутність і своєрідність у художніх формах, сюжетах, типах персонажів, поетиці та про моменти, що є спільними з фольклором інших слов'янських народів; засвоїти терміни і поняття фольклору та фольклористики.

Отримані знання повинні допомогти студентам зрозуміти суть природи фольклору, його специфіку, функціонування в обрядах, комунікативну роль у межах суспільства, родини, міжособистісних взаємин тощо. На їх основі вони повинні навчитись аналізувати фольклорні твори в зв'язку з жанрово-тематичною приналежністю, з'ясовувати місце кожного з них у жанровій структурі в загально- та позаболгарському контекстах; визначати функції фольклорного жанру та його роль у житті суспільства, громади, родини, сім'ї і под.

На вивчення навчальної дисципліни «Болгарський фольклор» відведено 72 години / 2 кредити ECTS.

Програма навчальної дисципліни складається з таких тематичних груп:

1. Фольклор. Фольклористика. Основні світоглядні системи фольклору. Магія. Міфологія. Міфи та їх класифікація.
2. Обрядовий фольклор. Календарно-обрядова творчість. Родинно-обрядова творчість.
3. Прозові та віршові епічні жанри болгарського фольклору. Казки. Історична проза. Історична поезія.
4. Ліричні жанри болгарського фольклору.
5. Болгарська пареміографія.
6. Болгарський народний театр і драма.

З огляду на те, що підручників, посібників з болгарського фольклору українською мовою не існує, як не існує антологій чи хрестоматій болгарського фольклору в перекладах українською мовою, а також з огляду на те, що студенти тільки починають вивчати болгарську мову і ще не мають можливості самостійно працювати з оригінальними підручниками, посібниками, монографіями з болгарського фольклору, фольклорними збірками тощо, кількість лекційних і практичних занять у кожній тематичній групі відрізняється.

У першій тематичній групі заняття відбуваються за такою схемою. Інформацію, що стосується природи фольклору, його критеріїв, жанрового складу, словесного

фольклору та художньої літератури студенти отримують протягом лекційного заняття, яке триває 2 академічні години. По дві академічні години відведено також на лекції, присвячені дохристиянським віруванням болгар, виникненню культів, впливу християнства на розвиток болгарського фольклору; та магії, як найдавнішому пласту народної творчості. Знання, які стосуються міфу, циклам міфів, болгарським міфологічним пісням, а їх студенти набувають, самостійно опрацьовуючи рекомендовану літературу⁵⁶, вони демонструють на практичному занятті, тривалість якого становить 2 академічні години.

Зважаючи на наявність у бібліотеках Львова видань, друкованих доступними для студентів мовами⁵⁷, практичні заняття другої тематичної групи присвячено жанрам осінньо-зимового та весняно-літнього циклів календарно-обрядової творчості болгар (по дві академічні години). На лекційних заняттях студенти знайомляться з основними етапами болгарського весілля та їх пісенним супроводом (2 академічні години); обрядами, пов'язаними з народженням дитини та їх поезією (2 академічні години); похоронною обрядовістю та голосіннями (2 академічні години).

За подібним принципом, тобто можливістю самостійно працювати і здобувати знання з наявної літератури, відбувається розподіл годин лекційних і практичних занять у третій тематичній групі. По дві академічні години відведено на практичні заняття з тем, що стосуються таких фольклорних жанрів як казка, анекдот та небилиця; легенда; переказ⁵⁸. На лекційному занятті, що триває 2 академічні години, студенти знайомляться з юнацькими, історичними, гайдуцькими піснями та баладами.

У четвертій тематичній групі є лише два лекційні заняття. На одному з них ідеться про родинно-побутові та суспільно-побутові пісні, на іншому – про танкові пісні та романси.

Знання про художню природу, жанри та жанрові різновиди народних

Наприклад, книги М. Костомарова «Слов'янська міфологія» (Київ, 1994) та І. Кірієвського «Мифы древних славян» (Харьков, 2006); підручник Н. Кравцова «Славянский фольклор» (Москва, 1976) та ін.

⁵⁷ Як-от «Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы XIX – начала XX в. Зимние праздники» (Москва, 1973), «Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы XIX – начала XX в. Весенние праздники» (Москва, 1977), «Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы XIX – начала XX в. Летне-осенние праздники» (Москва, 1978); «Хліборобська обрядова поезія слов'ян» (Київ, 1973; автор – Ю. Круть); «Жниварські пісні» (Київ, 1971) та ін.

⁵⁸ При підготовці до цих занять студентам рекомендовано працювати зокрема з книгою Ярмиша Ю. Ф. «У світі казки» (Київ, 1975); підручниками «Українська усна народна творчість» М. Лановик та З. Лановик (Київ, 2006) та Н. Кравцова «Славянский фольклор» (Москва, 1976), виданнями «Болгарські народні казки» (Київ, 1979) та «Болгарские народные сказки» (Москва, 1953).

паремій студенти демонструють на першому з двох практичних занять п'ятої тематичної групи. На другому – знання, що стосуються загадок, їх класифікації та поетики⁵⁹.

У шостій тематичній групі є лише одне лекційне заняття. Це заняття присвячено театру, пов'язаному з обрядами, театру релігійного характеру, театру розважального характеру тощо.

Протягом семестру студенти самостійно готуються також до тестового опитування з теми «Історія болгарської фольклористики». Бали, що їх здобуто під час тестування входять до підсумку балів так званого поточного контролю. Загалом бально-рейтингова система оцінювання знань студентів здійснюється на основі результатів поточного та підсумкового контролю за 100-бальною шкалою. Результати поточного контролю – бали за підготовку до практичних занять та виконання самостійної роботи. Кожна відповідь на практичному занятті оцінюється максимум у 4 бали; виконання самостійної роботи – у 6 балів. Підсумковий контроль – іспит.

Знання, якими студенти оволодіють під час вивчення курсу «Болгарський фольклор», є дуже важливими у міждисциплінарному відношенні. У подальшому вони повинні допомогти сприйняти та засвоїти такі курси як «Історія болгарської літератури», «Історія болгарської культури», «Теорія та практика перекладу».

Інформація про автора:

Оксана Лазор – старший викладач, Кафедра слов'янської філології, Львівський національний університет імені Івана Франка, вул. Університетська, 1, Львів, 79000.

E-mail: oksanalazor@yandex.ru

⁵⁹ При підготовці до цих занять студентам рекомендовано працювати з підручниками «Українська усна народна творчість» М. Лановик та З. Лановик (Київ, 2006) та Н. Кравцова «Славянский фольклор» (Москва, 1976).

ДЕЙНОСТТА НА МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ В ОБЩЕСТВЕНО-ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЖИВОТ НА УКРАЙНА ПРЕЗ 70-90-те ГОДИНИ НА XIX ВЕК

Павлина Мартинова-Иванова

Анотация: Статия описує найважливіші аспекти діяльності відомого українського вченого Михайла Драгоманова у суспільно-політичному житті України 70-90-их років XIX століття. Звертається увага на значення його публіцистичної діяльності за кордоном.

Ключові слова: національно-визвольний рух, суспільно-політичне життя, громада, культура, Галичина.

Михайло Петрович Драгоманов е известен украински учен и мислител, обществен деец, публицист и фолклорист. Обществено-политическата дейност на Драгоманов има огромно значение за развитието на общественно-политическата мисъл в Украйна през втората половина на XIX век. Публицистичните му трудове, писани зад граница, оказват голямо значение за развитието на публицистиката и литературната критика в Украйна.

След защитата на магистърската си дисертация през 1870 г. М. Драгоманов през есента заминава в командировка в чужбина с научна цел (Иванова 1971: 157). По време на задграничната си командировка М. Драгоманов сътрудничи с руски либерални издания, особено с „Вестник Европа“, където публикува редица статии (Гриценко, Короткий, Томенко 2009: 29). През 1872 г. на страниците му излиза голяма статия на М. Драгоманов – „Източната политика на Германия и обрусяването“ (Иванова 1971: 158). Според Драгоманов зараждането на националните движения в Полша, Украйна, Беларус, Литва, Латвия е обективен процес и никаква насилствена „русификация“ не ще ги изкорени. Ученият остро осъжда политиката на руското правителство относно Полша: ликвидирана е дори видимостта за нейната автономия, в учрежденията и учебните заведения е въведен руският език (Пак там: 158-159).

В чужбина в обновления през 1872 г. галицки вестник „Правда“ Драгоманов пише редица статии, в това число „Литература руска, великоруска, украинска и галицка“. За политиките от полската шляхта статията изглежда твърде вредна за полонизаторските им планове, за правителствените чиновници в Русия е страшна, защото отстоява украинския

език макар и в ограничените рамки на украинската литература „за домашна употреба“. Статията е критикувана и от в. „Киевлянин“ и става причина за още повече гонения спрямо Драгоманов (Пак там: 160).

Драгоманов се завръща от командировка в чужбина след две години и половина и потъва в бурното движение на общественно-политическия живот на Киев. В началото на 70-те години за активна политическа и обществена дейност се събужда разнообразна младеж и интелигенция, общественно-политическото и националноосвободителното движение обхваща значителни слоеве от населението, а това му придава по-демократичен и масов характер. Около украинофилите от 60-те години, обединени в т.нар. Стара громада, се събират многобройни младежки групи, събрани в така наречената Млада громада (Пак там). Драгоманов пристъпва и към преподавателска и научна дейност в Киевския университет (Пак там: 162).

М. Драгоманов активно участва в дейността на Югозападния отдел на Руското географско дружество, става водеща литературна сила на страниците на „Киевски телеграф“, взема участие също така в Третия археологически конгрес в Киев (1874). Заедно с В. Антонович публикува знаменития двутомник „Исторические песни малорусского народа“ (1874-1875), който става достойно продължение на най-добрите изследвания в областта на украинския фолклор (Гриценко, Короткий, Томенко 2009: 31). Югозападният отдел на Руското географско дружество обединява водещата научна общественост в Киев – в него влизат В. Антонич, П. Житецки, П. Чубински, М. Лисенко, М. Старицки, Ф. Вовк и други известни дейци на науката и културата. Югозападният отдел дава тласък за изследване на историята, етнографията, фолклора, статистиката, климатично-географските условия в Украйна и успешно разгръща своята дейност, която се състои в етнографски експедиции, седемтомно издание на експедиционни материали, публикация на народни песни, приказки, легенди, украински, в това число галицки и буковински, старинни актове и летописи, ежедневно преброяване на населението на Киев, изучаване на състоянието на търговията с хляб в Деснобрежна Украйна и др. В началото на 70-те години са издадени популярните брошури „За небето и земята“, „За земните сили“, „За зверовете“ и са преиздадени редица други. М. Драгоманов взема най-активно участие в издателската дейност и е един от инициаторите на това дело. Самият той има намерение да пише за народа, но успява да подготви само една брошура – „За украинските казаки, татарите и турците“ (Иванова 1971: 162-163).

В началото на 70-те години вниманието на Драгоманов е все повече привлечено от Галичина. Според Драгоманов Галичина би могла да стане център за разширяване на политическото движение в Украйна. Драгоманов смята да превърне народническия вестник „Правда“ в общоукраински орган, в трибуна на галицките и украинските демократи, а също така у него се засилва намерението да използва галицките украински издания за организиране на опозиционно движение в Украйна. Драгоманов се опитва да привлече вниманието на руската и украинската общественост към Галичина, в редица свои статии, публикувани във „Вестник Европа“ и „Санкт-Петербургски известия“ запознава руската общественост с обществено-политическия и литературен живот в Галичина (Пак там: 166-171).

Ученият участва и в утвърждаването на Дружество „Т. Шевченко“ в Лвов, като според него то трябва да се превърне в главен център за научната дейност сред украинците (Пак там: 167-168).

В края на 1874 – началото на 1875 г. Драгоманов става идеен вдъхновител на в. „Киевски телеграф“. Той включва в редакцията прогресивни украински дейци от Галичина като Володимир Навроцки, сътрудничат Федир Вовк, Сергей Подолински, Микола Зибер. Вестникът започва да повдига социални въпроси в Украйна и в Галичина, да представя материали за политическия живот на славянските народи. „Киевски телеграф“ е единственият тогавашен официален вестник в Украйна, който смело поставя въпросите за състоянието на работниците, работната заплата, работния ден, за жилищните условия, храненето, обучението на работниците, във всеки брой на вестника се дават сведения за славянските страни – за парламентарната борба на партиите, за дейността на културните дружества и кръжоци относно пробуждането на националното самосъзнание (Пак там: 171-172).

В условията на колониалната политика на царското правителство и вестник „Киевски телеграф“, и Отделът на Географското дружество не успяват да просъществуват дълго време. Вестникът е обвинен в сепаратизъм, а сътрудниците му биват преследвани, в това число и Драгоманов. Той публикува най-много материали във вестника. Драгоманов пише статиите „По повод херцеговинското въстание“, „Надежди и разочарования в западното славянство“, в които предоставя библиографски сведения и бележки за литературата и науката при чехите, поляците, хърватите, българите. Той публикува в „Киевски телеграф“ редица статии за делата в Галичина, такива като „Галицькі відносини Київського відділу

Слов'янського благодійного комітету“, „Новий університет на нашому кордоні (в Буковині) і недостойна поведінка австро-руських депутатів“, „Польське питання в Познані і у нас“. През лятото на 1875 г. вестникът е иззет от украинските дейци, като срещу тях се сипят обвинения и най-вече срещу Драгоманов, който е една от централните фигури на украинското националноосвободително движение (Пак там: 173-174).

На два пъти през 1875 г. Драгоманов е подканян да подаде оставка като преподавател в университета, но той отказва. Обвиняват го, че проповядва в своите задгранични статии „отделянето на Малорусия от Русия и присъединяването ѝ към Полша“ (Кънева 2005: 14). През септември 1875 г. Драгоманов е освободен от университета, и то по точка 3, което означава, че се отстранява от всяка държавна служба (Пак там).

Драгоманов заминава за чужбина в средата на февруари 1876 г., като по пътя остава за малко в Лвов. Тук той се среща за първи път с Иван Франко. В началото на март същата година е във Виена, където издава на руски език брошура-протест срещу токущо издадения Емски указ (1876). Тази брошура е малка по обем и носи заглавието „По вопросу о малорусской литературе“. В нея авторът представя очерк за формирането на новото украинско движение и излага своите мисли за бъдещето му (Гриценко, Короткий, Томенко 2009: 37).

През май 1876 г. Географският отдел е закрит, всички украински книги са забранени. Емският указ за забрана на книгопечатането на украински език, който пада като тежък камък върху украинската култура, за дълго забавя развитието на украинската писменост и образование (Иванова 1971: 178).

Във Виена М. Драгоманов има намерение да продължи делото за развитие на украинската култура, като организира общоукраински печатен орган (Пак там: 178-179). Т. нар. Стара громада решава Драгоманов да издава във Виена периодичен сборник „Громада“, който да съдържа фундаментални статии с теоретично-програмен характер, произведения на художествената литература и пространна хроника за съвременния украинския живот. В първата половина на 1878 г. излиза на бял свят първият брой на сборника „Громада“. В него М. Драгоманов излага своята общественно-политическа програма и дава оценка на общественно-политическите процеси по всички украински земи (Гриценко, Короткий, Томенко 2009: 35-38). В „Громада“ се публикуват и агитационни и полемични брошурки на украински, руски и на европейски езици (Иванова 1971: 178-179). Украинският задграничен орган „Громада“ си поставя за задача: 1) да описва живота на украинците в Русия и Австро-

Унгария, тяхното настояще и минало, а най-много живота на черноработниците, селяните, в които е цялата сила на Украйна...; 2) да запознава украинската общественост с достоянията на световната наука и обществената дейност; 3) да описва живота на най-близките до украинците съседи, чиито съдби много си приличат (Гриценко, Короткий, Томенко 2009: 38). Излизат пет книжки от сборника, които съдържат редица програмни, публицистични и информативни трудове. След това „Громада“ става периодично издание (двумесечник) под редакцията на М. Драгоманов, М. Павлик и С. Подолински. В началото на 1880 г. се появява първият брой на „Громада“, вече като списание със собствена програма, подписана от М. Драгоманов, М. Павлик и С. Подолински. Списанието предвижда да отразява дела, свързани с политиката, стопанството и образованието (Пак там).

В емиграция М. Драгоманов смята за своя най-главна задача да издава произведения на украински език, които са забранени в Русия, да създаде трибуна за украинското националноосвободително движение и за развитието на украинската култура. Той публикува за първи път зад граница романите на П. Мирни и Ив. Билик „Лихі люди“, „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ и „Пан-народолюбець“ (Иванова 1971: 186).

Драгоманов желае да основе украинска прогресивна партия в Галичина, за което той разчита най-много на Иван Франко и Михайло Павлик. През 1889 г. със средства, получени от меценат, в Галичина са основани радикално-демократичното списание „Народ“, а впоследствие и „Хлібороб“. Двете списания се превръщат в трибуна на революционната демокрация в Галичина и около тях се обединяват всички прогресивни сили от този край. Изданията заемат водещо място в общественно-политическия живот в Галичина, придобиват популярност в Буковинския край и на американския континент (Пак там: 217-218).

В началото на 90-те години на XIX век на политическата арена в Галичина официално излиза Украинската радикална партия, ръководена от Михайло Павлик, Иван Франко и Северин Данилович и други галицки демократи. Партията провъзгласява като своя програма политическото образование и организацията на експлоатираното бедно селячество, подобряване на икономическото и политическо състояние (Пак там: 221).

М. Драгоманов следи всяка крачка на новородената партия и призовава украинската прогресивна общественост да я подкрепя както морално, така и материално. Той одобрява програмата на радикалите – изискванията за демократично изборно право, разширяването на политическите права на народа, националното равноправие и развитие на културата. Драгоманов се опитва да обедини всички опозиционни групи в Галичина и именно

по този начин да създаде мощен фронт за борба за демократични права (Пак там: 222-224).

Руско-украинската радикална партия не просъществува дълго време, по-късно в нея се оформят две течения – социалдемократично и национал-демократично, които съществуват заедно с революционно-демократичното направление на радикалите. През 1898 г. радикалната партия се разпада, като от нея се отделят социалдемократична група, която създава своя партия, и национал-демократична, която също се оформя в партия. Все пак не е напразна дейността на радикалната партия, тъй като тя подготвя почвата за по-нататъшната политическа борба на галицкия народ за своите права (Пак там: 228-229).

В чест на М. Драгоманов в Лвов са поставени основите на просветителското дружество „Поступ“ (Пак там: 230).

Последният период от живота на М. Драгоманов е свързан с България. През 1889 г. той е поканен да преподава в Катедрата по обща история в Историко-филологичния факултет на Софийския университет. През същата година М. Драгоманов получава предложение да стане ректор на Софийския университет, на което той отказва (Кънева 2005: 157). Той е един от редакторите на научния „Сборник за народни умотворения, наука и книжнина“, който има съществена роля за развитието на българската наука и литература.

Михайло Драгоманов умира в София на 20 юни 1895 г. Неговото дело оставя значителна следа в развитието на украинската, а и на българската, култура и наука, обществената му дейност допринася много за националноосвободителното движение в Украйна през втората половина на XIX век.

Литература:

Гриценко, Короткий, Томенко 2009: Гриценко, І. Короткий, В. Томенко, М. Михайло Драгоманов: Автожиттепис. Київ: Либідь, 2009.

Кънева 2005: Кънева, П. Михайло Драгоманов: *Духовност и свобода*. София: Полис, 2005.

Іванова 1971: Іванова, Р. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України (II половина XIX ст.). Київ: Видавництво Київського університету, 1971.

Информация за автора:

Павлина Мартинова-Іванова, гл. асистент, доктор, Софийски университет „Свети Климент Охридски“, Факултет по славянски филологии, Катедра по славянско езикознание

E-mail: pmartinova@abv.bg

РЕЦЕНЗИЯ НА КОЛЕКТИВНАТА МОНОГРАФИЯ „ИСТОРИЯ НА УКРАЙНА”

(История Украины. СПб, Алетейа, 2015, 508 стр.)

Албена Стаменова

През 2015 г. излиза на бял свят колективната монография „История на Украйна“ (История Украины. СПб, Алетейа, 2015, 508 стр.). Книгата е структурирана в четири части, посветени на хронологически последователни периоди от историята на Украйна. Авторите са четирима руски учени, специалисти в своята област: И. Н. Данилевски, Т. Г. Таирова–Яковлева, А. В. Шубин и В. И. Мироненко.

Предисловието към книгата е подписано от акад. А. О. Чубарян в качеството му на съпредседател на съвместната руско-украинска комисия на историците. От него научаваме, че книгата представлява израз на „една от многото концепции в историографията“ и не е „израз на някоя официална позиция“. Изглежда, представа за „официална“ гледна точка към историята на Украйна и украинския народ все пак някъде в някаква форма съществува, защото фактът, че трудът е създаден самостоятелно по отношение на нея, е отбелязан специално.

Игор Николаевич Данилевски е доктор на историческите науки, ординарен професор в Националния изследователски университет „Висше училище по икономика“. Той е автор на първата част: „**Предистория на Украйна**“ (стр. 6–99). Тук са разгледани „ключовите събития и явления, предшествващи собствено историята на Украйна, която започва значително по-късно: през XV–XVI в.“ (стр. 7).

Тази част се състои от два подраздела, първият от които е „**Легендарна Рус**“ („Русь легендарная“) (стр. 7–66). Така е наречен най-ранният период от историята на Древна Рус – първото държавно образувание, създадено от източните славяни, предци на украинския, руския и белоруския народ. Сведения за този период са извлечени от писмените източници, пръв и най-важен от които е летописът, известен като „Повест за изминалите години“ („Повесть временных лет“), създаден през 20-те години на XII в. и запазен в преписи от XIV–XVI в. Като се има предвид, че най-старите летописни записи могат да се основават само на устни предания, а повечето дати от древноруската история има условен характер, този период от историята има явно легендарен характер.

В този подраздел са разгледани няколко теми: „*Представите на летописеца за източнославянските племена*“ („Представления летописца о восточнославянских племенах“), „*Първите исторически предания*“ („Первые исторические предания“), „*Легендата за апостол Андрей*“ („Легенда об апостоле Андрее“), „*Легендата за основаването на Киев и първите му князе*“ („Легенда об основании Киева и его первых правителях“), „*Легендата за хазарския данък*“ („Легенда о хазарской дани“), „*Асколд и Дир*“ („Аскольд и Дир“), „*Преданието за това как Киев става столица*“ („Предание о том, как Киев стал столицей“), „*Мъдрият Олег*“ („Вещий Олег“), „*Преданията за Игор*“ („Предания об Игоре“), „*Преданията за княгиня Олга*“ („Предание о княгине Ольге“), „*Легендите за Святослав*“ („Легенды о Святославе“), „*Летописните легенди за Владимир Святославич*“ („Летописные легенды о Владимире Святославиче“). В този подраздел авторът прилага към тези сюжети херменевтичния подход, разработен от него в други трудове.

Вторият подраздел от първа част е озаглавен „**Историческа Рус**“ („Русь историческая“) (стр. 66–99). Разгледаните в него теми са: „*Киев – Новият Ерусалим*“ („Киев – Новый Иерусалим“), „*Ярослав и Святополк*“, „*Завещанието на Ярослав*“ („Завещание Ярослава“), „*Някои особености на развитието на западните и югозападните земи на древна Рус*“ („Некоторые особенности развития западных и юго-западных земель древней Руси“), „*Южна Рус и Степта*“ („Южная Русь и Степь“), „*Западните и югозападните земи на древна Рус в състава на Великото Литовско княжество*“ („Западные и юго-западные земли древней Руси в составе Великого княжества Литовского“), „*Украинните земи*“ („Украинные земли“).

В този раздел авторът започва изложението си от първите фиксации на действителни исторически събития, отнасящи се към 30-те години на XI в. и съдържащи се в недостигналия до нас, но текстологично реконструиран летопис, наричан от А. А. Шахматов „Древнейший свод“. Краят на разглежданият тук хронологичен отрязък е създаването на полско-литовското държавно образувание Жеч Посполита през 1569 г., част от което стават повечето от земите на някогашната Древна Рус, по-късно украински територии.

Автор на втория раздел от книгата (100 – 259 стр.) е професорът в Института по история на Санкт-Петербургския държавен университет **Татяна Геннадиевна Таирова-Яковлева**. Тя е изтъкнат руски украинист, доктор на историческите науки, директор на Центъра за изучаване на историята на Украйна към СПбДУ. Този раздел е озаглавен „**Украинските земи през новото време (средата на XVI – XIX в.)**“ („Украинские

земли в новое время (середина XVI – XIX вв.)“). В него са обособени няколко подраздела, всеки от който от своя страна обхваща множество подтеми: *„Влизането на украинските земи в състава на Жеч Посполита. Възникване на казачеството“* („Вхождение украинских земель в состав Речи Посполитой. Возникновение казачества“), *„Начало на украинското възраждане. Борба за национална идентичност“* („Начало украинского возрождения. Борьба за национальную идентичность“), *„Въстанието на Б. Хмельници. Създаване на украинското хетманство“* („Восстание Б. Хмельницкого. Создание украинского гетманства“), *„Руината“* („Руина“), *„Краят на руината. Икономически и културен подъем“* („Окончание руины. Экономический и культурный подъем“), *„Реформи към унищожаване на Украинското хетманство“* („Реформы по ликвидации Украинского гетманства“), *„Украйна в състава на Руската империя“* („Украина в составе Российской империи“).

В този раздел, обхващащ продължителния времеви период от XVI до XX в., са осветлени важни събития, явления, обстоятелства и процеси от историята и културата на украинските земи и народ.

Третият раздел (260 – 428 стр.) на представяната книга, е със заглавие **„Украйна през XX век (до 1945 г.)“** („Украина в XX веке (до 1945 г.)“ е дело на **Александър Владленович Шубин**. Авторът е доктор на историческите науки и ръководител на Центъра по история на Русия, Украйна и Беларусия към Института по всеобща история на РАН. Изложението в този раздел е структурирано в 5 глави, озаглавени съответно: *„Революцията и немската окупация (1917 – 1918)“* (Революция и немецкая оккупация (1917 – 1918)“), *„Гражданската война и интервенцията в Украйна през 1919 – 1921 г.“* („Гражданская война и интервенция на Украине в 1919 – 1921 гг.“), *„Съветската модернизация в Украйна“* („Советская модернизация на Украине“), *„Съдбата на Западна Украйна“* („Судьба Западной Украины“), *„Великата Отечествена война“* („Великая Отечественная война“).

Виктор Иванович Мироненко, кандидат на историческите науки и водещ научен сътрудник в Института за Европа към РАН, е авторът на четвъртия, последен и неозаглавен раздел (433 – 501 стр.) от разглеждания труд. Той обхваща периода от 1945 до 2011 г., като изложението е детайлизирано в подпериоди: 1945 – 1953, 1953 – 1964, 1964 – 1991 и 1992 – 2011 г. В този раздел фактическият материал е изложен с познаване на логиката и механизмите на функционирането на властта в съветското и постсъветското пространство, а събитията от последните две десетилетия от историята на Украйна са анализирани

критично.

В разглежданата „История на Украйна“ се наблюдава известна непоследователност при оформлението на изложението. Това свидетелства, че четиримата автори са работили самостоятелно, обединени по-скоро от обща тема, отколкото от обща идея. Книгата представлява едно съвременно изложение на украинската история, богато на фактически материал, което ще представлява интерес както за професионални историци, така и за студенти, и за всички, които се интересуват от историята на Украйна.

Информация за автора:

Албена Стаменова – д-р, доцент

Софийски университет „Свети Климент Охридски“

Катедра по Славянско езикознание

бул. „Цар Освободител“ 15, София, 1504

e-mail: albena_stamenova@aby.bg

РАЗМИСЛИ В ЕДНА ЕЛЕКТРИЧКА

Стилиян Стоянов

На гарата в Запорожие един слепец свири на баян Стиви Уондър. "I just called to say I love you" звучи страхотно, запорожият слепец запазва духа на слепия Стиви Уондър и едновременно с това привнася нещо, което вероятно може да се чуе само на гарата в Запорожие, в началото на есента и в края на работния ден, когато гарата е пълна с хора, които чакат електричките си.

Аз също чакам моята електричка, пия бира, макар да ми се пие кафе, но не нескафе, и си мисля за едно есе на Юрий Андрухович, в което той мечтае за деня, в който ще може да се качи на скоростния влак от Лвов до Днепропетровск, там ще е чисто, по коридорите и купетата няма да звучи рускоезична „попса“, а евъргрийни. В някаква степен мечтата на Андрухович се сбъдва – на гарата в Запорожие звучи Стиви Уондър, после баянистът засвирва Род Стюарт. Е, после свири и попса – човекът на изкуството винаги е бил зависим от своята публика. А публиката по железопътните гари на света не се отличава много.

Мечтата на Андрухович се сбъдва и в другото ѝ направление. Вече пътува скоростният влак от Киев до Харков, проектират се такива влакове и до други големи градове. Изабщо Украйна бавно, но внушително се променя. Аз се опитвам да разбера какво става и какво не става в Украйна. Засега съм разбрал само, че е изключително смешно да се опитваш да коментираш нещата и хората след няколкодневен престой. Като ония български певци, които след концерта в Одеса, имаха готови рецепти за почти всички проблеми. От друга страна, аз не съм Тютчев, за да възкликна романтично и с някаква всепроникваща тъга „Умом Россию не понять“. Отказът да разбереш другия води до затваряне в себе си. Загубата е тотална – не разбираш другия, но не разбираш и себе си. Стремеш да разбера Украйна, всъщност е вариант на гениалното Бахтиново „вненахождение“, за да разбереш себе си и своето, ти трябва „вненаходимата“ опорна точка на чуждото. По някакво стечение на обстоятелствата за мене това „чуждо“ е Украйна. В Украйна живеят едни от най-близките ми хора. Такива, с които можеш да не се виждаш години, но мислиш за тях и знаеш, че и те мислят за тебе. И мисленето за Украйна е функция на мисленето ми за тези хора.

„Ние живеем в най-корумпираната държава“ – казва Лена. Лена е на

двадесетина години, умна, любопитна. Пита ме дали и в България е така. Тя също се опитва да разбере себе си и своето през огледалото на чуждото. Отговарям ѝ, че може и да е така, но от мене нито в България, нито в Украйна до този момент никой не е искал подкуп, е, изключвам стандартните отношения с катаджиите – български и украински, за които обаче сам съм си виновен. Спомням си за оня случай, когато непохватно се опитах да дам 20\$ на директора на университетския хотел, защото ми се стори, че прекалено се бави с настаняването ми. Директорът ме погледна, каза, че българите сме братя и не може да вземе пари. Тогава впечатленията ми от Украйна бяха на една седмица, аз също бях чувал за корупцията и мислех, че директорът си иска своето. После разбрах, че той нищо не иска, просто нещата тук стават много бавно, а логиката на тяхното ставане или неставане не винаги е понятна. Другото, което разбрах бе, че среднестатистическият университетски преподавател не е нито много застрашен, нито много изкушен от корупционен натиск. Изключения, разбира се, има.

„Това е голяма държава и всичко в нея е голямо, дори кутиите за бонбони“ – казва Ваня. Ваня е хърватка. Права е. А в голямата държава нещата стават бавно. Украинците носят в паметта си трагичния спомен от опитите за бърз преход. Революцията от 1917 г. и дългите години на гражданска война и смърт след нея. Гладът от 20-те години. Гладът от 30-те години. Гладът от 40-те години. Никой не може да сметне колко точно са жертвите. Но са милиони. Ние с Ваня се дразним от мудността в Украйна. Но и разбираме, че четирите милиона, умрели през гладните години, са почти колкото цялото хърватско население и колкото половината българско.

Сравнително лесно е да промениш нещата в прибалтийските републики. Президентът на Естония, достолепен мъж, казва в интервю пред един от украинските телевизионни канали, че не е толкова трудно да се извършат бързи промени в страна с население милион и половина, страна, в която са все още живи поколенията, които помнят и нещо друго, освен петилетки, колхози, класова борба, порив към светлото бъдеще. В Украйна такова поколение няма. Тук спомените са други. Войната, следвоенните години, времената на усилен индустриализация, времената на „Кавказка пленница“, „Диамантената ръка“. Мисля си, че Украйна търси своите опори в миналото. В първите години на своята независимост Украйна търсеше своите корени още в доисторическите времена – скитската култура, сарматската култура. Сега този малко несъстоятелен стремеж към колкото може по-стара история е затихнал. Но защо толкова се учудвам? Та не е ли пълен книжният пазар в

България с книги, в които „научно“ се доказва, че историята на България е на много повече от 1300 години и е от славна по-славна? Като че ли е по-лесно да се заровиш в романтичните дебри на миналото, отколкото да погледнеш нелицеприятното настояще.

В началото се учудвах: как може да се живее само със спомените за войната, само със старите и добри съветски филми, как може да се съжالياва за „равенството“ при социализма и да се забравят празните магазини? Сега си мисля, че това е отново проблемът за опората. Бъдещето не може да бъде вече опора. „Светлият капитализъм“ предполага индивидуализъм и индивидуална отговорност. Това е моята опора, но това не може да бъде нашата опора. Нашата опора са нашите спомени.

Някъде на втората година от престоя си в Украйна разбрах, че аз и моите студенти понякога говорим на различни езици. Аз се гордеех, че моите дядовци са умрели от естествена смърт, Вячеслав ме питаше не се ли срамувам от това. А Яна ми обясни просто и разбрано: във всяко едно семейство в Украйна споменът за войната е семеен спомен. Да забравиш за нея, значи да забравиш за рода си. Тогава разбрах. Това, което аз знам за войната, е различно от това, което те чувстват. За мене войната бе някаква абстракция. Двадесет милиона жертви са прекалено много, за да изградят конкретна представа. Но си спомням влака на дружбата през 1975, който ни докара най-напред в Киев, после в Луганск (тогава Ворошиловград), после в Краснодар. И си спомням как момченцата (тогава 14-15-годишни) си хапехме устните в музея на младогвардейците, за да не заплачем, както плачеха, без да се крият, момичетата. Това беше споменът за реалната война и реалните хора. За нас тогава това бе Краснодар, шурфовете. За хората тук това са личните спомени. „От 300 момчета, които завършихме нашето училище, след войната останахме девет“ – разказва Роман Давидович. Той не разбира как е останал жив, до ден днешен смята, че това е чудо. Той разказва човешки за войната – за това как в подмосковската зима на 1941-1942 г. са били облечени, как не е си спомня през същата тази зима да е спал на закрито, как са миришели на авиационен бензин съдовете, в които са носели водката. Роман Давидович говореше само на украински, в началото го разбирах трудно, после все по-лесно. Накрая започнах да скалтълвам някакви изречения на украински, защото ми бе неудобно всеки път да се извинявам, че на руски ми е по-лесно (бях го учил маса години в училището, после в Университета). Питам го как е воювал за държавата, която не харесваше, защото бе опитала да претопи народа и езика му. Обясни, че е воювал не за СССР, а срещу тези, които са влезли в неговия дом. Усещането било точно такова: някой е влязъл в твоя дом неканен и ти си длъжен да го изгониш.

Постмодерният деконструктивизъм не е модерен в Украйна. В България аз имам проблеми със собствените си деца, когато става въпрос за класическата българска литература, за българската история. Трябва да разказвам уроците по история на сина си и да му тълкувам думите. Дъщеря ми не обича българската класика и се чуди как мога да чета Вазов или да слушам музика от 70-те и 80-те години. Тя няма и не иска да има спомен от това. Е-mail-ите ѝ са изпълнени с английски думи. Опитвам се да я разбера, но нещо в мене се дразни. Въпрос на разлика във възрастта?

Тригодишният Рома седи на гърнето и, докато аз работя нещо по компютъра, чувам как той с дебел глас декламира някакви стихове. Майката на Рома е филолог и това може би обяснява нещата (аз също съм филолог, но моите деца питат няма ли филм по тази досадна книга, която учителката иска да прочетат...). Вика, която е на петнадесет години, рецитира Пушкин, говори за разказите и романите на Рабиндранат Тагор. Нито майка ѝ, нито баща ѝ са хуманитаристи. Вика съжaliaва, че има проблеми с очите и лекарите са ѝ препоръчали да ограничи четенето. С петнадесетгодишната Вика мога да си говоря на теми, по които изобщо мога да говоря с малко хора. Четенето също е традиционна дейност, която модерните времена отнесоха от България. Впрочем не само от България. Дубравка Угрешич в едно свое есе говори за шансовете на хората от бившия Източен блок. Един от тях е било четенето. Сега в България четат един много тесен елит. „И тук далеч не всички четат“ – успокоява ме Вика. Може и не всички. Но книжният пазар на „Петровка“ в Киев е почти толкова голям, колкото пазара в „Илиянци“. И хората не са по-малко. Само дето на „Илиянци“ се купуват дрешки, обувки, бяла и черна техника, а на „Петровка“ – книги.

Оказва се, че в Украйна аз мога да намеря неща, които харесвам и които в България вече ги няма. Мога да влезна в големия магазин за пасти и бонбони на централния проспект в Запорожие и да усетя отдавна забравения дъх на сладкарницата от моето детство. В България има всякакви сладкарници с всякакви пасти, но този дъх вече го няма. Може би това е цената на модернизацията? Тогава разбирам приятелите си от Киев. Киев е станал модерен европейски мегаполис. С подземни търговски центрове, с модерна ж.п. гара, с магазини, в които могат да се видят всички световни търговски марки. Но Елена си спомня за Площада на независимостта от своето детство (тогава, разбира се, площад „Октомврийска революция“), Люба – за дъха на магазина за тестени изделия на „Лев Толстой“. Ние не обичаме „Мак Доналдс“, но не можем да откажем на децата си, когато ни повлекат към него. Противоречия между поколенията или пак за цената на модернизацията? А проблемът е, че

тази модернизация не е предвидена в партийните документи и не е планирана. То и Единствената партия вече я няма. Няма го Стрелочника, няма го Зеления светофар, ти сам вървиш по пътя и се съмняваш дали това е точно Моят път. Защото Нашия път вече го няма. По метода на пробите и грешките разбираме тази проста истина. Но не може да има декрет, който да я наложи. Мисленето в „ние“-категории в Украйна ми се струва хипертрофирало. Отглас или привичка от времената на социализма, в които всички сме били равни? (А равни ли сме били...)

Всъщност проблемът за равенството води към друг ред мисли. Карл Сейгън твърди, че статистически няма, нямало е и не би могло да има двама абсолютно еднакви човека. Профанският марксизъм, известен още като ленинизъм, се опита да наложи идеологически равенството между хората. Идеологията влезе в противоречие с човешката природа. Човекът не иска да е като другия човек. Сега в Украйна лесно се открива носталгия по времената на равенството. Хората са забравили равенството по опашките за всичко и като че ли помнят само равенството от плакатите и от радиото и телевизията; не реалното, а артикулираното равенство. Но същият този език, който са използвали, за да наложат поне езиково равенството, парадоксално е запазил лингвистични средства за бягството от същото това равенство. Поразявам се колко употребявана е в руския език представката „спец“. „Спец“ може да се постави почти пред всяка дума – спецпитание, спецнаказ, спецназ, спецодежда, спецовка, спецмашина, спецсвръзка... Сега вече никой не говори за всеобщото равенство, макар носталгията по илюзорното равенство на соца да е жива. Сега и думичката „спец“ е поизместена от думичката „ексклузивен“. Алексей казва, че прави ексклузивни масажи и си признава, че не знае какво означава това. Така твърдели клиентите му – както той ги описва – търговци, милиционерски началници, хора от бюрата за обмен на валута, хора от полуподземния свят. Ексклузивните хора, които получават своя ексклузивен масаж, носят им ексклузивни билети за театър или концерт, дрехите си ги купуват в ексклузивните магазини, возят се в ексклузивни джипове и говорят по ексклузивния си GSM. Нов вариант на бягството от равенството.

Всъщност вариантите са много. В статия на украински икономист прочетох, че ако рязко се увеличат пенсиите, но изчезнат привилегиите, това ще предизвика по-скоро бурно недоволство, отколкото бурна радост. Привилегията ти дава усещането, че с нещо ти си „специален“, че държавата оценява това, което ти си направил или правиш. И сигурно това обяснява, че броят на привилегированите не намалява. Парадоксално е това

едновременно бягство от равенството и копнежът по времената на равенството. Известният от времето на екзистенциализма синдром на „бягство от свободата“? Не знам. Виждам, че хората тук разбират, че нещо си е отишло, но по някакъв начин се опитват да съхранят поне част от него. Това е също част от Традицията. Но когато в предизборните листовки, които ми пхат в ръцете, чета, че, ако бъде избран Нужният депутат (Най-добрият депутат), пак ще има безплатно образование, здравеопазване и НИЕ пак ще живеем добре и постарому, си мисля за подлото експлоатиране на традиционните представи. Няма да потекат. Също както украинския пазар няма да се наводни с български вина и консерви (украинските не са по-лоши), а българите няма да чакат петнадесет години заветната „Лада“. Нещо си е отишло.

Миналото е деликатна област. Не можеш да живееш само с него; усещаш се нащърбен, когато някой ти отнеме нещо от него. Сложен баланс... Нямам сантименти към времето на комунизма, но как да обясня на децата си, че този на снимката съм аз, когато съм бил по-малък от тях, а това зад мене е Мавзолеят, който вече го няма? Политически екстремизъм, който унищожава част от личната ми история, или отново модернизация? („На мястото на Мавзолея ще построим модерен европейски площад!“)

„Твоя судьба в твоих руках“, прочетох в един писоар в невероятния град Одеса и си спомних за приятеля ми от студентското време Ангел, който твърдеше, че няма нищо по-замислено от мъж в писоар. Някой замислен мъж в одеския писоар бе изразил онова, което във времената на Просвещението Волтер бе написал в края на „Кандид“: „И тъй, прочее, нека всеки да копае градината си.“ – човешкият индивидуализъм, усещането, че твоят живот зависи от тебе самия. За хората, живели в социализма, това е ново откритие. Ние сме системни хора, живели сме в Системата, съобразявали сме се с нея или сме се борили с нея. Лошото е, че дори когато системата я няма, ние трудно осмисляме екзистенцията си извън нея, по инерция продължаваме да се съобразяваме или да се борим. По парадоксален начин тя ни липсва и ние, постсоциалистическите хора, трудно преодоляваме тази липса. И докато я преодоляваме, продължаваме да търсим новата Система и новите партийни секретари, които ни пречат. Това вероятно обяснява остро негативното отношение към политическите елити и в България, и в Украйна. Народното събрание в България и Върховната Рада в Украйна са места, където са се събрали лоши хора, които мислят само за своите интереси и са забравили нашите. Политическите елити са силно корумпирани, абсолютно неморални; те спират всяка прогресивна инициатива. Общо взето това са настроенията на хората, преживели по-голямата част от годините си в Системата на социализма. В лицето на новите политически елити се

търси продължението на Системата. И ти трябва известни усилия, за да прозреш, че обществото не може без своите политически елити, по същия начин по който не може без своите учители, лекари, комунални служби, търговци и т.н. И емоционалната енергия, хвърлена в разсъждения колко корумпирани са депутатите или министрите, довежда до главоболие и душевен дискомфорт.

На нас ни е трудно още да свикнем с мисълта, че абсолютната система вече я няма. Ние се възмущаваме, че политическите и икономическите елити са крадливи и корумпирани, но не политиките изпокрадоха пътните знаци в България, пейките от парковете, двигателите от напоителните съоръжения. Това го направиха, ако се изразим с друго клише, хората от народа. На всички ни е трудно да осмислим простите думи от одеския писоар; по-лесно е да търсим причината за нашите неудачи извън нас, в това, че Системата е лоша, а ние добри, в това, че правителството е лошо, в това, че президентът е некадърен. И с почти религиозна надежда да избираме следващия парламент, следващия президент, следващия кмет, за да „прозрем“ след няколко седмици колко те са некадърни.

„Грабете толкова суверенитет, колкото можете!“ – щедро предложи Борис Елцин в началото на 90-те години. Но ако не знаеш нито колко суверенитет ти е нужен, нито какво да го правиш?

Оказва се, че да вземеш своята съдба в своите ръце не е лесна работа. Но какво толкова чудно? От времето, в което Кандид призовава всеки да копае градинката си, до времето, в което средностатистическият швейцарец не знае кой влиза в неговия политически елит, защото това по никакъв начин не се отразява на неговото всекидневие, са минали два века. От времето, в което официално бе демонтирана Системата до времето, в което прочетох одеския надпис, бяха минали десетина години. Очевидно ние сме далече от швейцарския модел. Но учуден забелязах, че фразата „Ръководната роля на Партията“ е абсолютно непонятна и на моите студенти, и на моите деца; те не разбират нито какво значи Единствена партия и единствена идеология, още по-малко какво значи ръководната роля на тази единствена партия. Това поколение вече е извън клишетата на Системата и системните хора.

Поразявам се колко много неща могат да се продават в една електричка – от стандартните бира, безалкохолно, вафли, бисквити, кифли, през плодове и зеленчуци до чорапи, трикотаж и ученически принадлежности. През двата часа пътуване непрекъснато някой върви между седалките и продава по нещо. „Четири години в тази електричка един младеж продаваше трикотаж“ – казва Сергей. „Навярно вече има магазин в Запорожие,“ –

опитвам да се шегувам аз. „Да, около централния пазар” – без всякаква ирония отговаря Сергей.

Един от хората, който е осъзнал, че неговата съдба е в неговите ръце?

Със скърцане и тласък (почти като в поемата на Венедикт Ерофеев) електричката спира на своята последна спирка. Множеството се изсипва на перона и потъва във вече падналата нощ.

Послепис

Размислите в електричката вече са на повече от десет години. За тези десет години в Украйна се промениха много неща. Реших обаче да не ги осъвременявам. Страх ме бе, че ще се получи безобразен текст, в който лошо биха се смесили тогавашни и сегашни емоции. Основата обаче е същата: и сега, както и преди десет години, Украйна е онова „свое чуждо“, което те предизвиква към размисли – за украинците и за себе си.

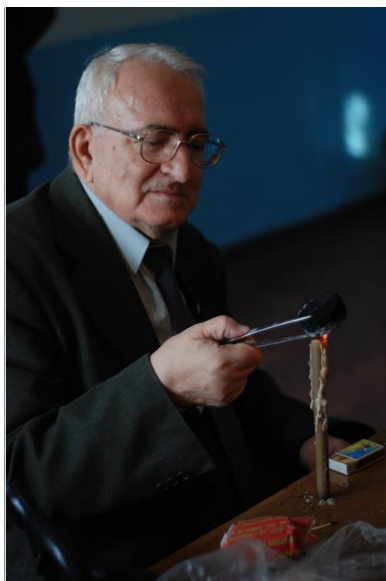
Информация за автора:

Стилиян Стоянов е доцент по теория и история на литературата в ЮЗУ „Неофит Рилски“, Благоевград. Научните му интереси са в областта на популярната и масовата литература, социология на литературата. Автор е на книгите „Литературата на двора“ (1998), „Литература и технологии“ (2014) и на публикации в областта на теорията и историята на българската литература, съпоставителни анализи между произведения на българската и украинската литература.

E-mail: stilyan61@hotmail.com

IN MEMORIAM

ИВАН АНДРЕЕВИЧ СТОЯНОВ (1935 – 2016)

На 30.01.2016 г. ни напусна един от основателите на българската университетска украинистика – проф. Иван Андреевич Стоянов. Отдаденият популяризатор на българския език, литература и култура в Украйна и на украинския език, литература и култура в България завърши земния си път месец след изпълването на осемдесетата си годишнина.

И. А. Стоянов е роден на 28 декември 1935 г. в с. Банивка, Одеска област, в семейството на потомци на български преселници. Учи българска филология в Ленинградския (Санкт-Петербургския) университет, завършва аспирантура в Института по езикознание „А. А. Потебня“ към НАН на Украйна. Работил е в Киевския университет „Тарас Шевченко“, в Института по езикознание „А. А. Потебня“ към НАН на Украйна, в Киевския славистичен университет. Защиства кандидатска дисертация през 1970 г. на тема: „Семантична структура и етимологичен състав на глаголите за умствена дейност в българския език“ и докторска дисертация през 1995 г. на тема: „Българският език в Украйна: проблеми на функционирането и развитието на лексиката“. Автор е на близо 150 научни публикации: статии, монографии, речници, сред които първият в историята на славистиката „Българско-украински речник“ (в съавторство с Олена Чмир), „Етимологичен речник на украинския език“ (член на авторския колектив), монографията „Езикът на българите в Украйна в устна и писмена форма“ (в съавторство с Е. Стоянова и И. Дадиверин). От 2000 г. е професор в Киевския славистичен университет.

През 2011 г. в Киев излиза том VII от Българистичния годишник (научен периодичен орган на Киевския славистичен университет съвместно с Украинския държавен славистичен център при НАН на Украйна и Министерството на просветата и науката на Украйна), посветен на проф. Иван Андреевич Стоянов и 50-годишната творческа и научна дейност на доктора на филологическите науки, професора от Киевския славистичен университет Елза Петровна Стоянова.

В периода 1992–1998 г. проф. Иван Стоянов преподава украински език в СУ

„Св. Климент Охридски“ и ЮЗУ „Неофит Рилски“. С неуморните си и последователни усилия той има неоценим принос към откриването на профил „Украинистика“ към специалността „Славянска филология“ в СУ „Св. Климент Охридски“ през 1996 г. В съзнанието на неговите студенти завинаги са запечатани всеотдайността и ентузиазмът, с които Иван Андреевич преподаваше украинския език, история, и литература. Ще помним емоционалните му и увлекателни разкази, с които разпалваше интерес и привързаност към украинските традиции и обичаи, към песенното творчество и културата на Украйна. Посетите от него семена днес дават богат плод в дейността на укрепващата българска украинистика, в успехите на вече десетките студенти, получили образование по украинска филология, на защитилите и обучаващите се докторанти по украински език и литература, в задълбочаването на културните и научни връзки между Украйна и България.

Научната общност изгуби голям славист, украинист и българист. Украинската филология в СУ „Св. Климент Охридски“ загуби своя основател и вдъхновител, светъл пример за научна и преподавателска компетентност, за човешка топлина.

Поклон пред светлата памет на Иван Андреевич Стоянов!

Албена Стаменова

IN MEMORIAM

ВОЛОДИМИР АНДРІЙОВИЧ МОТОРНИЙ (1929 – 2015)

Цього року відійшов у вічність Володимир Андрійович Моторний – патріарх львівської славістики, вчений-літературознавець, славіст зі світовим ім'ям, ерудит, естет, чудова, щира, відверта і життєрадісна людина. Він був тим, хто запалює інтерес, заворює, надихає і вчить. Вчитись у нього було легко і цікаво, бо кожна його думка і кожне слово було важливим і актуальним. Поміж написаних рядків і сказаних слів про слов'янські літератури можна було прочитати ненаписані думки про те, як важливо залишатись на цій землі хорошою, порядною людиною і бачити красу у всьому, як важливо вчитись і розвиватись, бо так можна змінювати світ, як важливо пам'ятати і поважати своїх вчителів.

Народився Володимир Моторний у 1929 році в Харкові, від 1945 року жив у Львові, тут навчався в школі й університеті. У Львівському університеті імені Івана Франка почалася його наукова і викладацька діяльність. Тут він підтримував і продовжував традицію львівської славістики, будучи її керівником формував нові напрямки її розвитку, був одним із очільників найбільшого осередку сорабістики в Україні і Центральній і Східній Європі й аж до останніх днів розвивав традицію сорабістичних досліджень. Спадок, який залишив Володимир Андрійович для прийдешніх поколінь дуже великий. Це сотні студентів, десятки аспірантів, викладачів професіоналів своєї справи. Це сотні розвідок, статей, студій у яких по краплинах зібрана краса слов'янських літератур, культур і традицій. Найповнішим виданням із доробку Володимира Андрійовича Моторного стала його збірка праць «У світі слов'янських літератур: Студії, розвідки, огляди», у якій він згадав багато видатних людей, з якими доля зводила його протягом усього життя на «перехресних стежках» славістики, а також багато подій, фактів, розповідей з історії богемістики, болгаристики, сорабістики...

І після виходу на пенсію Володимир Андрійович не припиняв роботи, продовжував писати, працював над власним архівом і радо розповідав ще неопубліковані історії колегам, друзям, учням, які навідувались до нього в гості. У шухлядах його робочого столу залишилось багато зошитів-зшитків зі спогадами про письменників, акторів,

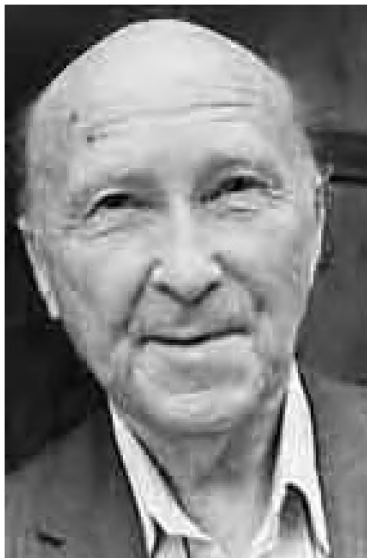
художників, державників, з їхніми світлинами, акуратно вклеєними і архівованими з надією, що колись вони будуть опубліковані.

Пригадую останню зустріч, як Володимир Андрійович витягує том-зшиток про зустрічі з болгарськими письменниками, спеціально для мене перегортає його сторінки, розповідає з такою завзятістю і любов'ю з якою може розповідати лише Вчитель...

Ольга Сорока

IN MEMORIAM

СЕРГІЙ ЮЗЕФОВИЧ (1915 – 2015)

30 листопада 2015 року на сто першому році життя відійшов у вічність Сергій Юзефович – українець, дуаєн української діаспори в Болгарії, славіст і богослов.

Народився Сергій Юзефович 6 вересня 1915 р. в Україні у м. Лисянка Черкаської області. Його довге і нелегке життя було присвячене боротьбі за свободу України, за українську ідею, тому й пройшло в еміграції, у різних країнах, на війні, у тюрмах. В тих складних умовах, незважаючи на переслідування й злидні він знаходив час для освіти, вчився у Краківському і Софійському університеті, здобував фах славіста та богослова. У 1941 році у Загребі став членом ОУН і був ним

аж до кінця своїх днів. Переїхавши у Болгарію у 1942 році, він розгорнув активну громадську діяльність, був секретарем Українського культурного об'єднання (УКО) в Софії. Після приходу до влади комуністів 9 вересня 1944 р., був заарештований і відбував покарання у таборі Белене аж до 1947 р. Після повернення з табору Юзефович працював перекладачем, викладав російську мову в школах Велико-Тирново, співпрацював з кафедрою слов'янських мов був одним із ініціаторів введення дисципліни «Україністика» у 90-х роках у Великотирновському університеті імені Святих Кирила і Мефодія. Опорою і підтримкою для Сергія Юзефовича була його дружина Іванка, з якою вони разом виховали дітей та онуків. Юзефовичі завжди радо зустрічали гостей у своєму затишному будинку у Велико-Тирново. Пан Сергій – ерудит, з вишуканою мовою, високим вродженим інтелектом завжди був цікавим співрозмовником та готовим допомогти своїм співвітчизникам. Останні роки життя був незрячим і просив читати йому книги, мав живу думку і світлий розум, дуже переживав за події в Україні. Незважаючи на те, що бездоганно володів болгарською, польською, сербохорватською, російською мовами, завжди якимось по особливому і по дитячому радів, коли хтось починав говорити українською, рідною, материнською мовою. Завжди навколо нього була якась особливо українська атмосфера, навіть жінку, яка доглядала його аж до смерті, навчив вітатись та прощатись з ним по українськи.

До сторічного ювілею йому подарували нове видання «Кобзаря»

українською і болгарською мовами, він неймовірно зрадів, що зможе слухати Шевченка, казав, що вірші Шевченка будуть його молитвою за хлопців, які зараз захищають Україну.

Ольга Сорока